

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Т. Ю. Пшеничний, д-р іст. наук (заст. голов. ред.) (Україна); О. В. Ляпіна, канд. іст. наук, доц. (помічник голов. ред.) (Україна); А. П. Коваль, канд. іст. наук (помічник голов. ред.) (Україна); С. Біленький, д-р філософії (історія) (Канада); М. А. Боровик, канд. іст. наук (Україна); С. О. Екельчик, д-р іст. наук, проф. (Канада); В. Йокубаускас, д-р гуманітарних наук (історія) (Литва); О. Мотиль, д-р іст. наук, проф. (США); Е. Нарвселіус, канд. іст. наук (Швеція); С. В. Орлик, д-р іст. наук (Україна); С. М. Рижов, канд. іст. наук (Україна)
Адреса редколегії	кімната 349 а, історичний факультет, вул. Володимирська, 60, Київ, 01601, Україна Тел: +38 044 234 09 71; факс: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 24.12.20 (протокол № 8)
Атестовано	Включено до категорії "Б" Переліку наукових фахових видань України (Наказ МОН України №1643 від 28.12.2019)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет", 6-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

4(147)/2020

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

CHIEF EDITOR	Ivan Patryliak, Dr. Habil (History), Prof. (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Taras Pshenychnyy, PhD in History (Deputy Chief Editor) (Ukraine); Olena Liapina, PhD in History (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); Andrii Koval, PhD in History (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); Serhii Bilenky, PhD in History (Canada); Mykola Borovyk, PhD in History (Ukraine); Serhii Yekelchuk, Dr. Habil. (History), Prof. (Canada); Vytautas Jokubauskas, Dr. Habil. (History) (Lithuania); Alexander Motyl, Dr. Habil. (History), Prof. (USA); Eleonora Narvselius, PhD in History (Sweden); Svitlana Orlyk, Dr. Habil. (History) (Ukraine); Serhii Ryzhov, PhD in History (Ukraine)
Editorial address	off. 349 a, Faculty of History, 60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601, Ukraine; Phone: +38 044 234 09 71; fax: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 8 of 24.12.2020)
Certified by	Indexed in the List of Qualified Periodicals – rank "B" (Decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine №1643, 28.12.2019)
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Certificate KV 17218-5988 R of 10.11.2010
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University". Certificate included in the State Register ДК № 1103 від 31.10.02
Address of publisher	Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 14, Taras Shevchenka blvd., Kyiv, 01601, Ukraine; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28

ЗМІСТ

Боряк Т. Пам'ятні знаки жертвам голоду 1932–1933-х років у Росії: регіональний, хронологічний та ідеологічний виміри політики пам'яті.....	5
Брижук А. Повсякденне життя волинських євреїв у міжвоєнний період (за матеріалами Меморіального музею Голокосту у США)	14
Загородня А. Джордж Кеннан та Російсько-американська телеграфна експедиція	18
Івченко О. Соціально-політичні й історичні передумови формування ідеї конституційного роялізму в Англії середини XVII століття.....	22
Малацай І. Переселенський рух з Угорщини до Америки кінця XIX – початку XX століття (за матеріалами "Сборника консульских донесений")	25
Мачай О. Роль грузинського контингенту у військах монголів (1220–1265 рр.)	29
Могильний Л. Суспільно-політичні погляди Осипа Гермайзе	33
Морозова А. Анатомія емоцій і почуттів у тексті "De Consolatione Philosophiae" Боеція.....	39
Палієнко С. Соціоісторична проблематика в радянській археології 1940–1960-х років: від цільових завдань до практичної реалізації	44
Пережест А. Уявлення перших хрестоносців про арабів-мусульман на прикладі автора "Діяння франків"	53
Ящук О. Великий князь, король, господар: титулатура правителя в документах Книги записів № 8 Литовської метрики	55

CONTENTS

Boriak, T.

Memorial Signs to Victims of 1932-1933 Famine in Russian Federation: Regional, Chronological and Ideological Levels of the Politics of Memory	5
--	---

Bryzhuk, A.

Everyday Life of Volyn Jews in the Interwar Period (According to the Holocaust Memorial Museum in the USA)	14
---	----

Zahorodnia, A.

George Kennan and the Russian-American Telegraph Expedition	18
---	----

Ivchenko, O.

Socio-political and Historical Conditions of Formation of the Idea of Constitutional Royalism in England in the 17 th Century	22
---	----

Malatsai, I.

Migration from Hungary to America in the Late 19 th – Early 20 th Centuries (Based on the Materials of the "Collection of Consular Reports")	25
---	----

Machai, O.

The Role of the Georgian Contingent in the Mongol Troops (1220-1265)	29
--	----

Mohylnyi, L.

Social and Political Views of Osyp Hermaize	33
---	----

Morozova, A.

Anatomy of Emotions and Feelings in the Boethius' "De Consolatione Philosophiae"	39
--	----

Paliienko, S.

Social and Historical Problematique in the Soviet Archaeology in the 1940's – 1960's: from the Main Goals to Practical Realization	44
---	----

Perekhrest, A.

The First Crusaders' Perception of Arabs–Muslims in the Example of the Author of "Gesta Francorum"	53
--	----

Yashcnuk, O.

Grand Duke, King, Hospodar: Titulature of a Ruler in the Documents of the Book of Inscriptions No. 8 of the Lithuanian Metrica	55
---	----

ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ ЖЕРТВАМ ГОЛОДУ 1932–1933-х РОКІВ У РОСІЇ: РЕГІОНАЛЬНИЙ, ХРОНОЛОГІЧНИЙ ТА ІДЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

Аналізується політика Російської Федерації щодо вшанування пам'яті жертв померлих від голоду на початку 1930-х рр. Доведено, що Кубань є безумовним лідером (близько 20 пам'ятних знаків) серед регіонів, де жива пам'ять про ті події. За межами Кубані виявлено лише два пам'ятники. Така їхня кількість суперечить твердженню офіційного речника російської історичної науки стосовно Голодомору В. Кондрашина про присутність у кожному російському селі пам'яті про голод початку 1930-х рр. Визначено ідеологічні чинники, що впливають на офіційну політику пам'яті.

Ключові слова: голод 1932–1933, пам'ятні знаки, історична пам'ять, комеморативні практики, РФ, Кубань.

Постановка проблеми. В Україні тематика Голодомору міцно утвердилася в історичній пам'яті та у комеморативних практиках, зокрема, створенням місць пам'яті (понад 5 тисяч) та вшануванням жертв голоду (від маленького дерев'яного хреста на селищному цвинтарі до Національного музею Голодомору-геноциду).

А яким є стан комеморативних практик, пов'язаних із голодом 1932–1933 рр. у Російській Федерації? Наскільки поширена в РФ практика встановлення пам'ятних знаків жертвам голоду? З огляду на твердження російських істориків про ідентичний характер голоду в обох радянських республіках, яким є стан історичної пам'яті росіян про голод крізь призму облаштування місць пам'яті в РФ, присвячених жертвам голоду поч. 1930-х рр.? Яким є відповідний наратив, присутній у публічному інформаційному просторі РФ щодо пам'ятних знаків і наявності чи відсутності зазначеного голоду в історичній пам'яті громадян РФ? Спробуємо знайти відповіді на ці питання.

Аналіз джерел і літератури. Квінтесенцією позиції російської сторони є оцінювання російським істориком В. Кондрашиным думки про голод-геноцид як такої, що є політично мотивованою і блюзнірською ("кошунственной")¹ [21].

Масив російської історіографії, в якому заперечують геноцидний характер голоду 1932–1933 рр. в Україні та його відмінності від загальносоюзного голоду, проаналізований істориком В. Гудзем [10]², допомагає зрозуміти латентний стан маніфестації пам'яті про голод у Росії. Ця ж тенденція простежується у стані усної історичної досліджень із цієї теми і, відповідно, у фактах установлення пам'ятних знаків на пошану померлих від голоду.

Мусимо констатувати, що ця проблематика не перебуває у сфері зацікавлення сучасних російських істориків. Відтак джерельною базою дослідження стали відкриті дані з мережі Інтернет про пам'ятні знаки в РФ, присвячені жертвам голоду поч. 1930-х рр. На ті чи інші аспекти, пов'язані з комеморативними практиками та голодом поч. 1930-х рр., указували окремі російські історики та краєзнавці, зокрема К. Александров [10, с. 920–921], А. Зубов [6], В. Кондрашин [16–18], А. Тараненко [43; 44], Н. Шиловосова [45].

Постановка завдання. Російські історики мають свій погляд на події Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, що йде врозріз із позицією українських істориків. Коротко він зводиться до твердження про "однакову" природу голоду в РСФРР та УСРР, а отже, – і "спільну трагедію народів"; до закидів у політизації українськими науковцями цього питання. Однак звернімо увагу на відсутність у доказовій базі цих тез російських дослід-

ників альтернативного офіційній документації джерела – записів усної історії. Через це варто окремо розглянути питання облаштування в РФ відповідних місць пам'яті й таким чином оцінити присутність у народній пам'яті трагічних подій осені 1932–1933 рр.

Тоді ж якою є російська політика з ушанування жертв голоду? Які регіони мають пам'ятні знаки, присвячені жертвам цього голоду? Коли і за яких обставин вони були встановлені?

Метою статті є аналіз регіональних, хронологічних та ідеологічних меж облаштування місць пам'яті та комеморативних практик на вшанування померлих від голоду поч. 1930-х рр. у РФ.

Виклад основного матеріалу. В одній зі своїх публікацій В. Кондрашин стверджує, що "в кожному російському селі, яке опинилося у зоні голоду, так само, як і в українському, пам'ятали, і досі пам'ятають тридцять третій рік. Не випадково, наприклад, у районному селищі Малая Сердоба Пензенської області жителями встановлено пам'ятний знак – обеліск у пам'ять про жертви тридцять третього року, а на околиці селища на місці масового поховання жертв голоду – православний хрест" [17].

Дійсно, пам'ятник у районному центрі Малая Сердоба було встановлено (див. табл. 4). В описі пам'ятного знаку подано інформацію про те, що тут була братська могила (а таких могил на місцевому цвинтарі кілька) не менше ніж 250 односельчан (кожен четвертий житель села), які загинули від голоду впродовж 1930–1934 рр. [32]. Виникає питання: якщо В. Кондрашин стверджує про живу пам'ять про голод у кожному російському селі, то скільки ще подібних місць скорботи та пам'яті у різних населених пунктах увічнено на території Росії (без Кубані) та окремо на Кубані?

На спеціалізованому сайті Сахаровського центру³ розміщено унікальні електронні бази даних. Серед них – "Пам'ятники і пам'ятні знаки жертвам політичних репресій на території колишнього СРСР". Пошук відомостей, що нас цікавлять, вивели на цифру "0" у першому випадку (крім уже зазначеного поселення Малая Сердоба) та "3" – у Краснодарському краї (із загальної кількості – 893 пам'ятники жертвам політичних репресій, внесені у цей реєстр). У двох випадках установлений пам'ятник одночасно присвячений жертвам політичних репресій і голоду (з формулюваннями "голоду 1930-х рр." та "голодомору"), і лише один – винятково жертвам "голодомору 1933 р." [40].

Одначе база Сахаровського центру виявилася неповною. Подальше заглиблення у тематику збільшило географію комеморативних практик щодо жертв голоду – щоправда, знову-таки, винятково на території Красно-

¹ У цій статті проаналізовано життєвий шлях російського історика і політика, а також еволюцію його поглядів на голод початку 1930-х рр.

² Порівн.: [13].

³ Російська багатофункціональна громадсько-просвітницька організація, створена 1990 р. у пам'ять академіка Андрія Сахарова.

дарського краю. Результати пошуків пам'ятних знаків, присвячених жертвам голоду поч. 1930-х рр. і встановлених на Кубані, подано у табл. 1 (авторство Т. Боряк).

Наступна табл. 2 (авторство Т. Боряк) містить відомості про три пам'ятники на Кубані, про які віднайдено фрагментарні дані, проте верифікувати наявність цих пам'ятників станом на кінець 2020 р. нам не вдалося.

Ще два пам'ятники виявлено на Кубані. Опосередковано вони можуть стосуватися вшанування пам'яті жертв голоду (табл. 3; авторство Т. Боряк).

Як бачимо, на сьогодні на Кубані нам вдалося підтвердити факти встановлення 11 пам'ятників, присвячених пам'яті жертв голоду поч. 1930-х рр., та один, присвячений також жертвам політичних репресій і війн. В останньому випадку період голоду не означено, на відміну від решти пам'ятників, оскільки вони марковані відповідним посвячувальним написом та датами – 1932–1933 рр. (4 випадки) або 1933 р. (3 випадки).

Перший пам'ятник на Кубані споруджено ще 1990 р. у ст. Шкуринській, хоча навіть Сахаровський центр помилково подав дату 1991 р. Загалом чотири з 12 пам'ятних знаків було встановлено, відповідно, у 1990, 1991, 1992 та 1993 рр., наступні два – 2004 р. (ст. Старощербинівська) та, ймовірно, 2005 р. (м. Краснодар). Ще два пам'ятники споруджено у 2015 та 2020 рр. Проте пам'ятний знак 2020 р. є модифікацією хреста, спорудженого раніше, ймовірно, ще в 1990-х рр. Час появи чотирьох пам'ятників (у ст. Журавській, м. Слов'янська-Кубані, с. Новомихайлівське та с. Отрадно-Ольгінське) нам не вдалося з'ясувати. Установлення останнього за часом пам'ятного знаку відбулося до 19 листопада 2020 р., але він стосується жертв політичних репресій, голоду та війн. Тобто виглядає, що остання дата встановлення пам'ятного знаку на вшанування жертв винятково голоду припадає на 2015 р.

У двох районах Кубані (Слов'янському та Гулькевичському) установлено по два меморіальні знаки, про які нам вдалося знайти відомості, в інших районах виявлено по одному пам'ятнику.

Важливу інформацію для розуміння російської політики у сфері історичної пам'яті містять відомості про ініціаторів установлення меморіальних знаків. З 12 одиниць у шести йдеться про ініціативу винятково станицників, тобто місцевих мешканців, які втратили рідних і близьких у голодовій катастрофі, а відтак прагнули віддати данину пам'яті замореним голодом. У чотирьох випадках немає даних про ініціатора, а у двох, від 2020 р., йдеться про підтримку ініціативи мешканців станиць місцевою владою.

Є повідомлення про проблеми, що виникли з пам'ятником у ст. Калинівській. Влада заборонила ставити меморіальний знак у станичному парку, навпроти входу до старого цвинтаря, на якому і було поховано більшість жертв голоду. Натомість пам'ятний знак у вигляді скульптури зажуреної жінки винесено за межі станиці, на новий цвинтар, де є поховання лише кількох десятків (за часом смерті і поховання – останніх) жертв голоду. На пам'ятнику відсутній напис, через що він асоціюється зі скорботою за всіма померлими. До того ж, місцева влада відмовилася внести цей об'єкт до охоронного реєстру пам'ятників культурної спадщини [8].

Про проблему з відмовою щодо взяття російською державою на облік й інших меморіальних знаків, присвячених ушануванню померлих від голоду, згадує кубанська журналістка Н. Шилоносова. Вона стверджує, що до офіційного реєстру внесено лише одиниці таких пам'ятників і жоден із них [принаймні станом на лютий 2018 р. – Т. Б.] не встановлений державою [45].

Її слова підтверджує кубанський краєзнавець А. Тараненко зі ст. Роговської. Він зауважив, що пам'ятники тим, хто помер у боротьбі за встановлення радянської влади та під час Другої світової війни, взяті на державний облік та контроль як об'єкти культурно-історичної спадщини. Натомість пам'ятні знаки, які створюються завдяки приватним ініціативам, такого статусу не мають. За його словами, це відбувається через несприйняття керівництвом країни комеморативних знаків, пов'язаних із голодом поч. 1930-х рр., – вони їм як "кістки в горлі" [43].

У "Переліку" об'єктів культурної спадщини, розташованих на території Краснодарського краю від 2000 р. з понад 8 000 одиниць, унесених до реєстру та локалізованих у понад 40 адміністративних одиницях регіону, нам удалося виявити лише три пам'ятні знаки, пов'язані з голодом 1933 р. – це у ст. Шкуринській, ст. Новоджерелівській та в с. Отрадно-Ольгінському [34].

Важливо підкреслити, що зведені дані про пам'ятні знаки жертвам голоду в Росії (і Кубані зокрема) у публічному інформаційному просторі відсутні, так само як і обізнаність місцевих мешканців щодо їхнього існування. Так, згаданий вище А. Тараненко пише про пам'ятник у ст. Роговській як про другий, на його думку, меморіальний знак, установлений на Кубані [43], хоча наші дані фіксують його як четвертий за часом установлення. Хіба що кілька дописів небайдужих громадян РФ, які цікавляться історією голоду в Краснодарському краю, свідчать про пошуки ними в мережі Інтернет даних про пам'ятні знаки, присвячені вшануванню померлих від голоду поч. 1930-х рр. на Кубані та, на жаль, це лише поодинокі інформаційні знахідки.

Дані, згруповані у табл. 2, викликають запитання. Станом на 2005 р. маємо відомості про існування пам'ятника у м. Краснодар. Проте нам не вдалося виявити будь-які дані про нього наприкінці 2020 р. Навіть популярний туристичний ресурс "TripAdvisor" серед 39 об'єктів м. Краснодар (пам'ятники і статуї) не подає відомостей про меморіальний знак, присвячений жертвам голоду [19]. Схожа ситуація з пам'ятником у ст. Новощербинівській – його зображення можливо побачити лише у презентації школярки (підготовленої у межах Всеросійського конкурсу "Гордість Вітчизни": ювілейні дати Росії у 2013 р.) про історію станиці. Не вдалося верифікувати іншими джерелами й повідомлення про пам'ятний знак у ст. Новоджерелівській, дані про який наведено лише в одній публікації А. Тараненка.

Табл. 3 містить дані про два меморіальні знаки, біля яких можуть практикуватись комеморативні заходи щодо померлих від голоду: сквер пам'яті та каплиця; обеліск на місці братських могил жителів хутора, які загинули в 1933 р. від політичних репресій. У другому випадку, можливо, йдеться про селян, розстріляних більшовицькою владою під час колективізації, про померлих від голоду, або про обидві категорії репресованих.

Якщо ми звернемося до 13 кубанських станиць, занесених на чорну дошку (і де, відповідно, розмах терору голодом був відчутнішим, ніж в інших місцевостях), то виявимо існування пам'ятного знаку у трьох із 13 станиць: Шкуринській Кушівського району, Новоде-рев'янківській Канівського району, Старощербинівській Щербинівського району Краснодарського краю, що безумовно свідчить про присутність на цих теренах історичної пам'яті про події 1932–1933 рр.

Нам складно назвати кількість пам'ятних знаків на вшанування жертв голоду на місцевих російських цвинтарях, оскільки відомості про них не відображаються у російській Вікіпедії, на офіційних вебсайтах районних адміністрацій. Проте, якщо пам'ять про голод, як ствер-

джує В. Кондрашин, присутня у кожному російському селі, то такі дані мали би бути оприлюднені.

Виглядає, що маємо тут або конфлікт офіційної й індивідуальної пам'яті про голод, або ж події 1932–1933 рр. не були настільки травматичними, як в УСРР, і тому не відклались у народній пам'яті як трагічний і всеохоплюючий злам традиційного життя, як масові смерті членів родини й односельчан від голоду. Очевидно, лише цим можна пояснити сьогоднішню відсутність потреби вшанувати пам'ять померлих від голоду родичів та односельчан спорудженням пам'ятного знаку, простір якого став би місцем проведення комеморативних практик.

Для прикладу, візьмемо ст. Надьожная Отрадненського району, що первісно мала змішане російсько-українське населення. За свідченням Олексія Петренка, 1908 р. н., на цвинтарі ст. Надьожної, де в одній ямі поховали 40 людей, "зараз [це і нижченаведені свідчення опубліковані 2009 р. – Т. Б.] поставили пам'ятник" [7, с. 381]. Показово, що офіційні інформаційні ресурси (як відомо, вони є складовою системи творення офіційної пам'яті) щодо цієї станиці подають відомості лише про пам'ятники жертвам "громадянської" і Другої світової війни [14], а також про меморіальну дошку, установлену на честь 60-річчя зняття блокади Ленінграда (!) на стіні станичного музею [24].

Ще одну згадку про пам'ятники на місцях масових поховань наведено у свідченнях Раїси Курини (Гайдарь), 1920 р. н. зі ст. Петровської (Слов'янський район): "Іноді на місцях таких поховань стоять пам'ятники" [7, с. 397]; Олександри Щурової, 1920 р. н. зі ст. Новолабінської (Усть-Лабінський район): "Там одна тільки спільна яма з похованнями. – Т. Б.] означена, люди зробили свої, пам'ятник зробили" [7, с. 416]. А сторінка с. Отрадно-Ольгінське Гулькевичського району у Вікіпедії в переліку восьми монументів, шість із яких пов'язані з Другою світовою війною, не подає пам'ятник жертвам голоду з написом "Пам'ятник односельчанам, які загинули від голодомору в 1933 р." [27].

Загалом, за спостереженнями автора, меморіалізація місць пам'яті про жертви голоду виглядає спорадичною та фрагментарною навіть на Кубані, не кажучи про інші регіони РФ. Кубанський історик А. Рожков пише про перевагу поглиблення дискурсу історичних досліджень фахівцями над меморіалізацією місць пам'яті [39, с. 55]. Проте, на наше переконання, одне з другим тісно пов'язане й переплетене, ба більше, – витікає одне з другого. Установлення пам'ятника дає привід зайвий раз розширити простір залучення людей до комунікативних практик, а відтак – поглибити дискурс, про потребу якого каже російський дослідник.

Повертаючись до тези В. Кондрашина (про "кожне" російське село...), наведеної на початку статті, детальніше представимо дані про пам'ятник жертвам голоду поч. 1930-х рр. на Поволжі (табл. 4). Як бачимо, згаданий В. Кондрашином пам'ятник було встановлено ще 1992 р. за ініціативи місцевого мешканця – сина репресованого вчителя.

Перейдемо до аналізу ідеологічного виміру облаштування місць пам'яті на вшанування жертв голоду. У РФ з 1991 р. днем ушанування пам'яті жертв політичних репресій встановлено 30 жовтня, без згадки про жертв голоду. Останнім не відведено окремого дня жалоби в російському національному календарі. Імовірно, у населених пунктах, що мають пам'ятні знаки на вшанування померлих від голоду, проводиться низка заходів, приурочених до різних дат. Серед них – День вшанування пам'яті жертв політичних репресій, День реабілітації козацтва, День утворення Кубанського козачого

війська тощо⁴. Хоча, ще 2013 р. В. Кондрашин таки знався: йому як історичу та громадянину РФ "соромно іноді за те, що у нас у Росії поки що немає такої політики з увічнення пам'яті мільйонів звичайних селян, які безневинно загинули – росіян, мордві, татар, казахів і т. д. Я свого часу пропонував заснувати в Росії день пам'яті саме селянства. Це є в Україні, і це заслуговує, безумовно, на велику повагу" [11].

Щоправда, нам вдалося знайти відомості про проведення 30 листопада 2019 р. акції, присвяченої пам'яті жертвам голоду, що відбулася в Москві. Як стверджували організатори, подібні заходи пройшли й у інших регіонах РФ, ініціаторами яких виступили російська Партія народної свободи ("Парнас"), заступником голови якої є відомий російський історик А. Зубов, а також представники суспільного руху "Декомунізація"⁵. Учасники, судячи з повідомлень, підкреслили штучний характер голоду-стратоциду, спрямованого проти селянства [6; 22].

Варто порівняти ситуацію із вшануванням пам'яті жертв голоду поч. 1930-х рр. та голоду 1921–1923-х рр. на Поволжі. На початку 1920-х рр. в епіцентрі голодного виру в Росії опинилося м. Самара. Лише 2012 р. з ініціативи містян розпочалися дискусії про встановлення пам'ятника жертвам першого радянського голоду [5]. Розмови велися два роки і на початку 2014 р. дискусія перейшла на рівень збирання коштів на пам'ятник Фрітйофу Нансену – норвезькому мандрівнику, океанологу, одному з організаторів Міжнародної комісії допомоги потерпілим від голоду в Росії [38]. За два місяці пожертви було зібрано (тобто про участь держави у цьому проєкті не йшлося) й у квітні 2014 р. відбулося відкриття пам'ятника (фактично – пам'ятного знаку, розміщеного у скляному кубі, алюзії професійної діяльності Ф. Нансена як полярника) [37].

З ініціативи місцевого депутата пам'ятник Ф. Нансену, чия діяльність спричинилася до порятунку голодуючих Поволжя, було відкрито в жовтні 2017 р. у м. Маркс Самарської області, хоча ідея його спорудження висувалась ще з початку 1990-х рр. Планувалося також додатково відкрити дві меморіальні дошки [26]. У тому ж 2017 р. є згадка про наміри започаткувати в місті поруч із пам'ятником музей Ф. Нансена [23], але даних про здійснення цих планів нам виявити не вдалося. Ще один пам'ятник Ф. Нансену коштом Союзу вірмен Росії і Товариства друзів Норвегії встановлено у Москві 2002 р. Епопея з його відкриттям тривала 12 років, оскільки весь цей час Міністерство культури не знаходило на це коштів [3].

Журналіст А. Бурмістров пише про "стерту" ("можливо, умисно стерту") з колективної пам'яті росіян постать Ф. Нансена, який врятував сотні тисяч жителів регіону, так само як стертого власне й самого голоду поч. 1920-х рр. За твердженням журналіста, у жодному з трьох міст (Саратові, Енгельсі (столиця АСРР Німців Поволжя з 1922 р.) та Марксі) жодній вулиці не надано ім'я цього видатного діяча. Так само, як не вжито жодного заходу з розшуку могил померлих співробітників місії Нансена, які помирали тут від епідемії тифу [3].

Ці два факти, на нашу думку, промовисто свідчать про насадження в суспільній свідомості ідеї превалювання трагедії 1920-х рр. над голодом поч. 1930-х рр., небажання владних структур путінського режиму впускати до простору історичної пам'яті жалобу за жертва-

⁴ Див., наприклад, дані про вшанування жертв голоду в ст. Роговський [43].

⁵ Незареєстрований рух, засновником якого (за іншими даними – координатором) є Дмитрій Ентео (псевд., справжнє прізвище Дмитрій Цоріонов). Наявні в російському сегменті Інтернет дані характеризують його як політичного провокатора.

ми голоду як початку 1920-х рр. (спричиненим погодними умовами), так і 1930-х рр. (спричиненим умисною політикою влади). Масове встановлення пам'ятників Ф. Нансену залишає забутими самих страдників, адже передусім віддається шана лишень одній людині, яка врятувала від голодної смерті сотні тисяч росіян.

Зауважимо, що останні кілька років засвідчили тенденцію (вочевидь, за згодою влади) до розширення дискурсу про голод поч. 1920-х рр. Так, 2018 р. опубліковано наукове дослідження місцевого краєзнавця І. Смілевця про багатопланову діяльність дослідника Ф. Нансена; а 2020 р. проведено першу міжнародну конференцію "Великий гуманіст Фрітйоф Нансен. Місія Нансена в Поволжі" [35].

Натомість, тема голоду 1930-х рр., який наступив десятиліття пізніше, такого відгуку в регіоні Поволжя не зустріла. Хоча, за твердженням російських істориків, його мешканці також постраждали від голоду поч. 1930-х рр. Схоже, що трагедія 1920-х рр. для сучасної історичної пам'яті росіян виглядає "безпечнішою", оскільки її можна списати на складні погодні умови, що і спричинили поганий урожай. І навіть у такому трактуванні цей голод дуже обережно імплементується в деформовану історичну пам'ять росіян шляхом меморіалізації постаті саме Ф. Нансена як *героя-рятувальника*, а не як *ушанування пам'яті померлих* від голоду.

Маємо ще один приклад недавньої коменоративної практики жертв голоду поч. 1920-х рр., але навіть не безпосередньо у регіоні, охопленому голодом, а там, де люди помирали, намагаючись дістатись безпечнішого, з погляду наявності їжі, місця. 2016 р. в с. Мерекаї Ординського муніципального округу Пермського краю було встановлено пам'ятник на місці братського поховання 20 жертв голоду 1921–1922 рр. Померлі були втікачами від голоду у Поволжі та йшли Бірським трактом на Урал до родичів, чи у пошуках їжі. Пам'ятний знак має вигляд залізного надгробка. Ініціатором установлення виступив голова місцевої ради ветеранів, який ще з дитинства знав про могилу, де ховали приїжджих. Похованих не вносили до офіційних реєстрів, записи вів лише місцевий мулла, однак і ці документи не збереглися [46].

Проте навіть певний мовчазний договір між владою і суспільством стосовно пам'ятання-пригадування голоду поч. 1920-х рр. не призвів до створення музею, пов'язаного з радянськими голодами (1920-х, 1930-х чи другої половини 1940-х рр.). Нам вдалося виявити відомості лише про музей, відкритий ще 1922 р. в Саратові з метою збору пожертв голодуючим. Оскільки тема голоду була надто дразливою для радянської влади, не дивно, що у 1937 р. музей було закрито, а співробітників – репресовано. Нині частина експозиції доступна у місцевому краєзнавчому музеї [41].

Для порівняння, в Україні станом на 2010 р. було облаштовано понад 5 тисяч [15, с. 241–242] місць пам'яті жертв Голодомору⁶. Перший пам'ятний знак встановлено 1983 р. за кордоном – у м. Вінніпег (Канада). Перший меморіальний хрест з'явився в Україні, у Харкові ще за часів УРСР, із початком політики "гласності" – 4 жовтня 1989 р. [47, с. 38]. За роки незалежності відкрито Національний музей Голодомору-геноциду, нині триває будівництво його другої черги.

Установлення пам'ятних знаків в Україні не пройшло непоміченим і для А. Зубова. У контексті дослідження Голодомору в Україні та засудження злочинів комуністичного режиму він указує на той факт, що "в Україні чи не

в кожному селі, яке постраждало від голодомору, зараз стоїть пам'ятник, на якому перераховано імена тих, хто загинув у ті страшні роки"; у цьому російський історик не вбачає жодних загравань з історичною пам'яттю [6].

Повертаючись тут до тези В. Кондрашина про присутність в історичній пам'яті росіян голоду поч. 1930-х рр., зазначимо, що принаймні з погляду політики пам'яті, втіленої у меморіалізації місць поховань жертв від голоду, історична пам'ять українців про голод 1932–1933 рр. є незрівнянно інклюзивнішою та репрезентативнішою.

Кубанські краєзнавці, на відміну від своїх колег з інших російських регіонів, переймаються питанням відсутності в інформаційному просторі й історичній політиці держави пам'яті про голод [45]. Так, А. Тараненко з жалем констатує, що [принаймні станом на 2010 р. – Т. Б.] "на Кубані голодомор 1933 року перетворили негласно на державну таємницю, що охороняється особливо пильно" [44].

Пояснення такого ставлення до голоду поч. 1930-х рр. у РФ лежить у кількох площинах. Передусім не можна не помітити присутній у російському інформаційному просторі агресивний наратив "великої" перемоги у Другій світовій війні, покладений в основу нації-творення. Такий ухил у реконструйований та укорінений у свідомості громадян, відповідно до сучасних потреб російської державної політики, міф про війну призвів до того, що наратив голоду поч. 1930-х рр. існує на маргінесі коменоративних практик і наукового дискурсу. Так, ушанування жертв витіснено на Кубань, а будь-яка дискусія перебивалась тезами про "спільну трагедію" та "політизацію" питання українськими істориками. З боку російської держави виглядає логічнішим підкреслювати велич "своєї" перемоги у Світовій війні, так само як шанувати її жертви (згадаємо тут культивування пам'яті про голод у блокадному Ленінграді), ніж акцентувати увагу на трагічних подіях 1930-х рр., учинених тим самим режимом, що згодом святкував перемогу.

З іншого боку, потужний рух зі встановлення пам'ятних знаків в Україні, переосмислення істориками та за їхньою допомогою українцями тоталітарного минулого викликав різкий спротив російських істориків. В. Кондрашин прямо каже про політику, коли йдеться про Голодомор узагалі [16]. А. Тараненко, хоча і бідається через недостатність, порівняно з Україною, рівень академічних досліджень голоду в Росії, пише про "політичну суперечку" з президентом України В. Ющенком, який підкреслює "національний характер голоду" [43]. К. Александров вважає, що "мільйонні жертви колективізації в Україні будуть використані лише для політичних маніпуляцій та русофобських міфів" [10, с. 920–921].

Дивно, що в ході дискусій довкола пам'ятника на вшанування жертв голоду 1920-х рр., прив'язаного до постаті Ф. Нансена, не виникало питання про вшанування пам'яті жертв голоду 1930-х рр., який був спільною трагедією народів СРСР, за твердженням В. Кондрашина та інших істориків, які повторюють цю тезу у своїх працях. Адже другий голод був за часом ближче до сьогодення і повинен був би мати відлуння в інформаційному просторі через існування в історичній пам'яті. Проте голод, що стався хронологічно десятима роками раніше, безпосередні свідки якого не дожили до початку ХХІ ст., спричинив дискусію та навіть рух до "матеріалізації" цієї теми у конкретному меморіальному просторі. У чому ж полягають витоки цього явища? Можливо, в тому, що на цих теренах із початку 1930-х рр. повсюдне голодування миського і сільського населення мало відносно рівний характер, без настільки різких злетів голодувань і смертності. Відтак ці події не відклалися в історичній пам'яті як катастрофічні, як такі,

⁶ За уточненими даними, люб'язно наданими співробітником Українського інституту національної пам'яті, Віталієм Огієнком, станом на 2020 р. є дані про існування близько 7 тис. пам'ятних знаків.

що змінили життя родини та її склад назавжди, – як це трапилось в УСРР на зламі 1932–1933 рр. Сюди додалось і небажання сучасної російської влади інтегрувати у колективну пам'ять росіян згадки про голод як один зі злочинів радянської верхівки проти своїх громадян.

Історик А. Зубов, маючи фахову освіту та досвід роботи з документами радянської епохи, чи не єдиний серед своїх російських колег зважився публічно говорити про Голодомор поч. 1930-х рр. як про обвинувальний вирок комуністичному режиму. Водночас він вказав на парадоксальну ситуацію зі встановлення пам'ятників *організаторам*, а не *жертвам* голоду. Ідеться, зокрема, про святкування на вищому державному рівні річниці створення "ЧК" (тобто радянської служби безпеки), що і була виконавцем голоду [6]. Він підсумовує, що російська влада фактично визнала себе наступником злочинців, яким не потрібна незручна правда про заповідяне зло, ними ж і організоване. На відміну від Росії, Україна змогла розірвати правонаступність із тоталітарним минулим [6]. Про неможливість сучасної російської влади порвати з "радянською історичною традицією" через страх "делегітимізації" говорить і російський історик К. Александров [10, с. 920].

Друга частина відповіді на хаотичну політику пам'яті щодо голоду 1920-х та 1930-х рр. у РФ – це острах використання голоду для самоідентифікації кубанських козаків, що дозволить їм говорити про свою окремішність від росіян. Тема геноциду козацтва може бути використана для дестабілізації ситуації не лише на Півдні Росії, але й на решті території, для створення підґрунтя для вимог окремої території для окремого народу – "козаків". Тому РФ повинна працювати над створенням "іміджу" козаків як патріотів, опори і захисників російської держави, здатних захистити її цілісність [4].

Враховуючи вказану аргументацію, голод поч. 1930-х рр. є безумовно незручним для влади, бо створює підґрунтя для сумнівів щодо лояльності козаків до сучасної російської держави. Ми не бачимо прагнення вносити до інформаційного простору теми голоду, навпаки – вона витісняється на маргінес. Біля станичних пам'ятних знаків жертвам голоду наразі дозволяють правити поминальні служби, але офіційно ці події широко не висвітлюються. Ми бачимо в цьому намагання обмежити пам'ять про голод регіоном Кубані, так само як нав'язливе повторення тези про "спільну трагедію радянського народу".

Висновки. Якщо говорити про кількісні параметри облаштування місць пам'яті в РФ на вшанування жертв голоду 1932–1933 рр., то нами було виявлено та верифіковано існування на Кубані 12 пам'ятних знаків, пов'язаних із голодом; існування трьох не вдалося підтвердити даними з інших джерел; два опосередковано стосуються померлих від голоду. За межами Кубані йдеться про пам'ятник і хрест на місцевому цвинтарі в одному населеному пункті – с. Малая Сердоба Пензенської області РФ.

Установлення пам'ятних знаків у РФ (як виявилось, майже винятково на Кубані) за ініціативою місцевих жителів відбувалось з 1990 р. Кількість пам'ятних знаків у РФ та Україні є неспівставною: близько двадцяти – на Кубані, два – за її межами; понад 5 тис. – в Україні.

Єдине село на Поволжі (тобто за межами Кубані) із пам'ятником і хрестом на цвинтарі жертвам голоду присутнє у наративі В. Кондрашина. Можливо, пам'ятні знаки на цвинтарях і за межами Кубані наявні, але дослідник таких даних не наводить, як і Сахаровський центр, що загалом містить відомості про майже 900 пам'ятних знаків на вшанування жертв репресій.

Маємо багато повідомлень, зокрема, з усної історичних джерел, про саморобні пам'ятні знаки на місцях масових поховань жертв голоду на Кубані. Однак такі

пам'ятники, як і деякі інші, про які траплялись згадки в різних джерелах, на сьогодні ідентифікувати не вдалося. До того ж, немає зведеного реєстру пам'ятних знаків на вшанування померлих від голоду поч. 1930-х рр. на Кубані. Ці фактори підтверджують політику російської держави, спрямовану на витіснення голоду на маргінес історичної пам'яті.

Незважаючи на стан із меморіалізацією трагедії голоду, що у кількісному та регіональному розрізах відстає від українських реалій у сотні разів, російські історики ритуально звинувачують українських колег у "політизації проблеми" та голосливо стверджують про наявність такого самого голоду на російських теренах і загалом у СРСР. При цьому вони не спромоглися продемонструвати не тільки потужні масиви опублікованих по регіонах "класичних" архівних документів та усної історичних джерел, співставних із доробком українських учених, краєзнавців і небайдужих громадян, але й виваженого підходу до облаштування пам'ятних знаків на вшанування померлих від голоду.

На нашу думку, проаналізований стан із комеморативними практиками стосовно жертв голоду поч. 1930-х рр. у РФ є наочним прикладом ідеологізації політики із вшанування пам'яті померлих унаслідок штучного голоду шляхом маргіналізації теми голоду. Адже встановлено, що з 12 пам'ятників принаймні половину (не маємо більше даних) установлено завдяки приватній ініціативі. Стосовно інших тодішніх регіонів СРСР, що базувалися на виробництві зерна, то виявлено згадку лише про один населений пункт, де встановлено пам'ятник (с. Малая Сердоба).

Місцеві кубанські краєзнавці, які тісно контактують із носіями усної історії в регіоні і відчувають розрив між офіційним наративом про голод 1932–1933 рр. та станом комеморативних практик, зокрема, указують на відсутність внесення таких пам'ятних знаків до державних реєстрів. Доводиться констатувати відсутність зведеного реєстру вшанування жертв голоду не лише на загальнодержавному, але й на місцевому рівні. На таку незацікавленість у систематизації даних про комеморативні практики може впливати і відсутність спеціального пам'ятного дня в календарі РФ, присвяченого жертвам голоду. Водночас саме на Кубані продемонстровано ширший спектр залучення календарних дат для вшанування пам'яті померлих від голоду: крім загальнодержавного Дня пам'яті жертв політичних репресій, комеморативні заходи практикують на різні пам'ятні дати, пов'язані із кубанським військом.

Виявлено висновки кількох російських "опозиційних" істориків про нездатність порвати з радянським історичним наративом, що його покладено в основу "nation-building" у РФ. Відповідно, єдиний "безпечний" голод, який "допущено" до простору колективної історичної пам'яті росіян – це голод у блокадному Ленінграді, а до простору регіональної історичної пам'яті (Поволжя) – частково ще й голод поч. 1920-х рр. (частково – бо подія та жертви опинилися у тіні постаті Ф. Нансена та його діяльності із допомоги голодуючим). Однак такий рух на включення до історичної пам'яті принаймні жителів Поволжя голоду 1920-х рр. не спричинив дискусії про голод 1930-х рр. у публічному інформаційному й академічному просторах, пам'ять про який (1930-х рр.), як стверджує В. Кондрашин, жива "у кожному російському селі".

У РФ існує парадоксальна ситуація, коли паралельно співіснують пам'ятники організатору (Сталіну) та виконавцям голоду (чекістам) й одночасно на станичних цвинтарях поминають жертв голоду, ними штучно організованого. Україна ж упровадженням політики декомунізації поступово позбавляється такої подвійної

розділеної самоідентифікації із "жертвами" і "катами", переходячи на сторону "жертв" і засуджуючи "катів".

Сучасні геополітичні інтереси РФ, позиціонування себе нащадками великої могутньої держави не дали змогу поколінням, яке пережило голод, вивільнити свій травматичний досвід. До того ж, його нащадків позбавили можливості вшанувати пам'ять померлих родичів біля спеціально побудованих пам'ятних знаків.

За рядом ознак можна говорити радше про відсутність голоду 1932–1933 рр., ніж про присутність його в історичній пам'яті росіян; певною мірою він присутній в історичній пам'яті жителів Кубані. На це вказує існування пам'ятних знаків, музеїв і дат, комеморативні практики, присутність в інформаційному просторі відповідного

наративу. Мусимо констатувати також чітку і послідовну державну політику в РФ, спрямовану на маргіналізацію тематики голоду; спорадичні ж згадування жертв голоду маніпулятивно "ховаються" серед постраждалих від репресій і загиблих під час "Великої вітчизняної" війни.

Подальшими напрямками дослідження вказаної проблематики можна вважати з'ясування співвідношення масивів записаних та оприлюднених усноїсторичних свідчень про голод поч. 1930-х рр. з офіційною російською політикою пам'яті. Також потребують уточнень кількісні та регіональні параметри відповідних пам'ятних знаків у РФ. Важливо також провести порівняльний аналіз з українськими вимірами комеморативних практик Голодомору.

Таблиця 1

Пам'ятники, присвячені жертвам голоду 1932–1933 рр. на Кубані (сучасний Краснодарський край)

№	Дата встановлення	Населений пункт (станція)	Район Краснодарського краю	Ініціатор та місце встановлення	Зовнішній вигляд та написи на пам'ятному знакові
1	1990 [1: 45]; 27.07.1991 [30]	ст. Шкуринська	Кущевський район	Ініціатива станичників	Стела; "Погибшим во время голода и необоснованных репрессий 30-х годов" [45]
2	1991	ст. Поповічевська (тепер – Калинівська)	Калинівський район	Ініціатива старожилів-станичників; за межами станиці, на новому цвинтарі, де поховано не переважну кількість жертв голоду, а кілька десятків жертв, які були останніми, хто помер від голоду	Скульптура; "Скорбящая мать – памятник семи тысячам жертв голодомора 1932–1933 гг.". Назва авторська, оскільки на пам'ятнику не зазначено, кому він присвячений, та кількість жертв [8]
3	1992	ст. Новодерев'янківська	Канівський район	Саморобний; ініціатива козаків	Хрест і плита; "Царствие небесное и вечный покой рабам Божиим, православным христианам, безвинно умученным в годы Голодомора. На этом месте в 1932–1933 гг. упокоились 7000 жителей станицы Новодеревьянской" [45]
4	1993	ст. Роговська	Тимашовський район	Приватна ініціатива [43]; станичний цвинтар	Хрест і табличка; "Невинным жертвам сталинских репрессий, заморенных голодом в 1933 г. От козаков станицы" [44]
5	2004	ст. Старощербинівська	Щербинівський район	Приватна ініціатива; кошти станичників та підприємців; на місці старого цвинтаря, де були поховані жертви голоду; проект М. Вітчаря	Хрест і чотири плити з написами; "Упокой, Господи, души невинно убиенных и замученных голодомором в 1932–1933 гг.", "Вспомни, Господи, что над ними совершилось. Призри и посмотри на поругание наше", "Упаси, Господи, нас от братоубийства всякого и спаси нас от беспам'ятства", "Прости нам, Господи, за убийство рабов твоих и братьев наших. Прости и помоги восстановить славу Твою!" [20] ⁷
6	24.07.2015	ст. Ясенська	Сйський район	Цвинтар; Приватна ініціатива місцевої жительки та її власні кошти	Стела з плит двох кольорів; на одній викарбувано зображення хрестів, на іншій – напис: "Боль, застывшая во времени; Простите, что мы не сохранили в памяти ваши имена". 73 прізвища померлих від голоду [12; 48]
7	30.03.2020	ст. Іркліївська	Виселковський район	Виготовлений місцевим майстром Є. Богородовим; адміністрація надала підтримку	П'ятиметровий залізний хрест, який замінив дерев'яний [33]
8	Не виявлено	ст. Журавська	Кореновський район	Нема даних про автора, скульптора й ініціатора	Пам'ятний хрест на алеї і пам'ятна табличка; "Поклонный крест в память о жителях ст. Журавской и хут. К. [азаче]-Малеваного, умерших от голода в 32–33" [36]. Стан поганий: залито фарбою і місцями затерто, текст ледве читається
9	19.11.2020	пос. Совхозный (рос.)	Слов'янський район	Влада допомагала у встановленні	Хрест на камінні й табличка; "Светлая память казакам, всем землякам – жертвам политических репрессий, голода и войн. От благодарных потомков..." [25]
10	Не виявлено	Слов'янськ-на-Кубані	Слов'янський район	Нема даних про автора й ініціатора	Каміння з табличкою з написом; "Жертвам голода" [42]
11	Не виявлено	с. Новомихайлівське	Гулькевичський район	Нема даних про автора й ініціатора; цвинтар	"Памятник погибшим в голодный 1933 г." [34]
12	Не виявлено	с. Отрадн-Ольгінське	Гулькевичський район	Нема даних про автора й ініціатора	"Памятник односельчанам, погибшим от голодомора в 1933 г." [31; 34].

⁷ Розділ із книги "100 лет с правом переписки", що готується до друку видавництвом "Петербург–XXI век". Автор – Григорій Іюффе, політичний діяч анексованого Російською Федерацією Криму, незмінний голова Громадської палати Республіки Крим (червень 2014 – листопад 2020 рр.); 2015 р. Прокуратурою АРК (Київ) порушено кримінальну справу проти Г. Іюффе за підозрою у державній зраді.

Таблиця 2

**Пам'ятники жертвам голоду на Кубані, існування яких станом на листопад 2020 р.
не підтверджено даними з мережі Інтернет**

№	Дата встановлення	Населений пункт	Район Краснодарського краю	Відомості про пам'ятний знак (напис)
1	Станом на 2005 р. існував	м. Краснодар		"Погибшим от голода и необоснованных репрессий в 1930-е годы" [29]. На сьогодні даних про пам'ятник не виявлено
2	1998	ст. Новоджерелівська	Брюховецкий район	Приватна ініціатива, згадка у публікації А. Тараненка. Він називає це капличкою. Хоча це пам'ятник у вигляді двох меморіальних табличок, над верхньою з яких розташовано дзвін. Напис на верхній стелі: "Поклонись светлой памяти наших станичников, без вины погибших в 1936 и умерших от голода в 1933 году. Мир их праху". На нижній плиті напис: "В мире есть царь. Этот царь беспощаден. Голод назвали ему" [43] (з вірша Ніколая Некрасова "Железная дорога", 1864 р.)
3	Не виявлено	ст. Новощербинівська	Щербинівський район	Пам'ятник жертвам голодомора і репресій в ст. Новощербинівской [28]. На сьогодні даних про пам'ятник не виявлено

Таблиця 3

Пам'ятники, опосередковано присвячені жертвам голоду на Кубані

№	Дата встановлення	Населений пункт	Район Краснодарського краю	Ініціатор і місце встановлення	Зовнішній вигляд і написи на пам'ятному знакові
1	2011	ст. Отраденська	Отраденський район	Колишній цвинтар	Сквер пам'яті, каплиця на честь Георгія Победоносця [9]
2	Не виявлено	хутір Бєлий	Ленінградський район	Обеліск з бетону і мармурової крихти	"Братские могилы жителей хутора, погибших от политических репрессий в 1933 г." [2]. На сьогодні даних про пам'ятник не виявлено

Таблиця 4

Пам'ятник жертвам голоду 1932–1932 рр. за межами Кубані

№	Дата встановлення	Населений пункт	Регіон	Ініціатор і місце встановлення	Зовнішній вигляд і написи на пам'ятному знакові
1	1992	с. Малая Сердоба	Пензенська обл., РФ	Горський цвинтар, місце масового поховання жертв голоду; установлений за ініціативою сина репресованого учителя Костянтина Долгого – Микола Костянтиновича	Стела з православним хрестом, установлена на місці братської могили не менше ніж 250 жителів села, які померли від голоду поч. 1930-х рр. "Здесь покоится прах умерших от голода в СССР" [32]

Список використаної літератури

- Администрация Шкуринского сельского поселения Кушевского района Краснодарского края: официальный сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-1> (дата звернення 30.12.2020).
- Братские могилы жителей хутора, погибших от политических репрессий в 1933 г. // Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР; составлена Сахаровским центром [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-2> (дата звернення 30.12.2020).
- Бурмистров А. Перед лицом истории. 10.05.2017. Сайт "Волга Фото". / А. Бурмистров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-3> (дата звернення 30.12.2020).
- В Краснодаре состоялась презентация спорной книги о "геноциде казачества". 24 декабря 2017 г. // Информационное агентство "Красная весна" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-4> (дата звернення 30.12.2020).
- В парке Щорса могут установить памятник жертвам голода. 4 апреля 2012 г. // Сетевое издание "63ру" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-5> (дата звернення 30.12.2020).
- Владимиров В. Голодомор в СССР: трагедия, преданная забвению в России. 30 ноября 2019 г. Интервью с Андреем Зубовым / В. Владимиров // Голос Америки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-6> (дата звернення 30.12.2020).
- Голод на Кубани: 1932–1933 гг. Полевые материалы Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции Научно-исследовательского центра традиционной культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор" // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. Материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. – Краснодар : типография "Плехановец", 2009. – С. 336–442.
- Голодомор в станице Поповичевской: 1932–1933 гг. [Электронный ресурс] // Сайт станицы Калининской. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-7> (дата звернення 30.12.2020).
- Горелов А. Горькой памяти страницы [Электронный ресурс] / А. Горелов // Отраденское районное общество историков-архивистов во имя святого преподобного Нестора Летописца. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-8> (дата звернення 30.12.2020).

- Гудзь В. Голодомор в Україні 1932–33 роки у науковій літературі Російської Федерації / В. Гудзь // Історіографія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – Мелітополь, 2019. – С. 885–945.
- Дмитриев С. Виктор Кондрашин: стыдно, что в России нет политики по увековечению памяти безвинно погибших. 29.11.2013 [Электронный ресурс] / С. Дмитриев // Интервью русской редакции RFI. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-9> (дата звернення 30.12.2020).
- Ейчанка установила памятник жертвам голодомора. 24 июля 2015 г. [Электронный ресурс] // Сетевое издание "ЮгTimes". – Режим доступа: <https://yugtimes.com/news/11624/> (дата звернення 30.12.2020).
- Заперечення Голодомору в Україні російськими істориками [Електронний ресурс] // Голодомори в Україні (1932–1933 рр.). Електронний корпус документів (2004–). Інститут історії України НАН України. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/project/0000006> (дата звернення 30.12.2020).
- "К юбилею станицы Надежной Отраденского района отремонтируют местный парк". 30 сентября 2020 г. [Электронный ресурс] // Сетевое издание "Информационный портал "Кубань 24". – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-10> (дата звернення 30.12.2020).
- Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / НАН України. Інститут історії України. – К. : Наш час, 2010. – 271 с.
- Кондрашин В. Выступление на Международной конференции "Украина и Россия: история и образ истории". 4 апреля 2008 г. [Электронный ресурс] / В. Кондрашин // Институт Европы РАН; Центр украинистики и белорусистики исторического факультета МГУ; Институт славяноведения РАН. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/obrukr-golod.htm> (дата звернення 30.12.2020).
- Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов – общая трагедия народов СССР [Электронный ресурс] / В. Кондрашин // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г. Белинского. Гуманитарные науки. – 2009. – № 11(15) – С. 118. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-11> (дата звернення 30.12.2020).
- Кондрашин В. Трагедия 1932–1933 гг. в поволжской деревне в памяти народной [Электронный ресурс] / В. Кондрашин // Записки краеведов. Сб. материалов. – Пенза: ПГПУ им. В.Г.Белинского, 2004. – Вып. 2. Ч. 2. – С. 83–100.

19. Краснодар: Памятники и статуи [Электронный ресурс] // TripAdvisor LLC. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-12> (дата звернення 30.12.2020).
20. Кубань советская: от рассказывания к "чёрным доскам" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-13> (дата звернення 30.12.2020).
21. Кульчицкий С. Кондрашин Виктор Викторович / С. Кульчицкий // Энциклопедия истории Украины. Дополнительный том 2. – К., 2021 [Готується до друку]. На правах рукопису.
22. Мэрия Москвы согласовала акцию памяти жертв массового голода в СССР. 28 ноября 2019 г. [Электронный ресурс] // Международная информационная группа "Интерфакс". – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/moscow/686004> (дата звернення 30.12.2020).
23. Музей и памятник Фриггофу Нансену. 11 октября 2017 г. [Электронный ресурс] // Сайт "Мега-Маркс". – Режим доступа: <http://megamarx.ru/21935/> (дата звернення 30.12.2020).
24. Надеженское сельское поселение. История основания станции Надежной [Электронный ресурс] // Информационный портал МО Отрадненский район "Отрадная.RU". – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-14> (дата звернення 30.12.2020).
25. Нестерова А. Сегодня в поселке Совхозном открыли памятник жертвам политических репрессии, голода и войны. 19 ноября 2020 г. [Электронный ресурс] / А. Нестерова // Сетевое издание (сайт) общественно-политической газеты Славянского района "Заря Кубани". – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-15> (дата звернення 30.12.2020).
26. Открыт памятник полярнику и спасителю голодающих Нансену. 17 октября 2017 г. [Электронный ресурс] // ИА "СаратовБизнесКонсалтинг" (СарБК). – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-16> (дата звернення 30.12.2020).
27. Отрадн-Ольгинское сельское поселение [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-17> (дата звернення 30.12.2020).
28. Памятник жертвам голодомора и репрессий в станице Новоцериновской. Презентация к уроку кубановедения. К 80-летию Голодомора на Кубани (2013) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://en.ppt-online.org/444110> (дата звернення 30.12.2020).
29. Памятник жертвам голодомора и репрессий: г. Краснодар [Электронный ресурс] // Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР. Составлено Сахаровским центром. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-18> (дата звернення 30.12.2020).
30. Памятник жертвам политических репрессий и голода 1930-х гг.: ст. Шкуринская Кушевского района [Электронный ресурс] // Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР. Составлено Сахаровским центром. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-19> (дата звернення 30.12.2020).
31. Памятник односельчанам, погибшим от голодомора в 1933 г.: с. Отрадн-Ольгинское [Электронный ресурс] // Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР. Составлено Сахаровским центром. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-20> (дата звернення 30.12.2020).
32. Памятный знак жертвам голодомора в 1933 г.: с. Малая Сердоба [Электронный ресурс] // Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР. Составлено Сахаровским центром. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-21> (дата звернення 30.12.2020).
33. Память погибших от голода иркулиевцев увековечили в кресте. 30.03.2020 [Электронный ресурс] // Сайт общественно-политической газеты Выселковского района "Власть советов". – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-22> (дата звернення 30.12.2020).
34. Перечень объектов культурного наследия (памятников истории и культуры), расположенных на территории Краснодарского края: Приложение к Закону от 17 августа 2000 года № 313-КЗ "О перечне объектов культурного наследия (памятников истории и культуры), расположенных на территории Краснодарского края" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-23> (дата звернення 30.12.2020).
35. Персональный сайт Игоря Смильцева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://smil.uscoz.ru/> (дата звернення 30.12.2020).
36. Поклонный крест памяти жертв голодомора 1932–1933 годов в станице Журавской [Электронный ресурс] // Виртуальный Кореновск. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-24> (дата звернення 30.12.2020).
37. [Об открытии памятника]. 4 апреля 2014 г. [Электронный ресурс] // Сетевое издание "Progorodsamara" ("Прогородсамара"). – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-25> (дата звернення 30.12.2020).
38. [О сборе средств]. 29 января 2014 г. [Электронный ресурс] // Самарский интернет-журнал "Другой город". – Режим доступа: <https://drugoiгород.ru/nansenmonument/> (дата звернення 30.12.2020).
39. Рожков А. "Мыши съели людей...": память о голоде 1932–1933 годов в откликах на публикации И. И. Алексеенко / А. Рожков // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. Материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. – Краснодар : типография "Плехановец", 2009. – С. 48–57.
40. Россия. Список памятников и памятных знаков [Электронный ресурс] // Памятники жертвам политических репрессий на территории

бывшего СССР. Составлено Сахаровским центром. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-26> (дата звернення 30.12.2020).

41. Саблина Т. Музей голода [Электронный ресурс] / Т. Саблина // LiveJournal. Користувач dhoooligantk. 22 марта 2018 г. Блог Дениса Жабкина про жизнь, про Саратов, про путешествия. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-27> (дата звернення 30.12.2020).

42. Славянск-на-Кубани, улица Победы, памятник Жертвам голода [Электронный ресурс] // Все дома России. – Режим доступа: <http://krasnodar.vsedomarusii.ru/house/41392> (дата звернення 30.12.2020).

43. Тараненко А. Засекречиваемый голод 1933 года. Открытое письмо Президенту РФ. 24 ноября 2010 г. [Электронный ресурс] / А. Тараненко // Текст Архив ру. Документы, тексты. – Режим доступа: <https://textarchive.ru/c-1508892-pall.html> (дата звернення 30.12.2020).

44. Тараненко А. О возрождении казачества и исторической памяти народа. 03.11.2010 [Электронный ресурс] / А. Тараненко // Персональный сайт А. Ф. Тараненка. – Режим доступа: <http://alfetar.narod.ru/index/0-8> (дата звернення 30.12.2020).

45. Шилоносова Н. Ад в раю. Как в тридцатые годы на Кубани голодали и погибали тысячи людей: материал Нины Шилоносовой. 9 февраля 2018 г. [Электронный ресурс] / Н. Шилоносова // ООО "Югополис". – Режим доступа: <https://www.yugopolis.ru/articles/ad-v-rayu-109508> (дата звернення 30.12.2020).

46. Южакова Т. Шли в "сытый" край. За деревней Мерекаки установили памятник жертвам голодомора. 05.10.2017. [Электронный ресурс] / Т. Южакова // Сайт "Пермский край. Ординский муниципальный район. "Мой район". – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-28> (дата звернення 30.12.2020).

47. Erinnerungsorte an den Holodomor 1932/33 in der Ukraine / Hrsg. von A. Kaminsky; Bearb. von R. Gleinig und R. Heidenreich. – Berlin : Leipziger Universitätsverlag, 2008. – 183 s.

48. Koka-Lermont (Дима-Вова, koka_lermont). Интересный факт в контексте бурного роста русского патриотизма. 03.23.2017 [Электронный ресурс] / Koka-Lermont // LiveJournal. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-29> (дата звернення 30.12.2020).

References

1. Official Website of the Administration of the Shkurinskoe Rural Settlement of the Kuschchevsky District of the Krasnodar Krai. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-1>. [In Russian].
2. Mass Graves of farmstead Residents Who Died from Political Repression. In *Monuments to Victims of Political Repression in the Territory of the Former USSR. Compiled by the Sakharov Center*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-2>. [In Russian].
3. Burmistrov, A. (2017, May 10). In the Face of History. *Volga Photo Website*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-3>. [In Russian].
4. A Presentation of a Controversial Book about the "Genocide of the Cossacks" Took Place in Krasnodar. (2017, December 24). *Red Star Informational Agency*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-4>. [In Russian].
5. A Monument to Victims of a Famine May be Raised in Shchors Park. (2012, April 4). *63ru Internet Periodical*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-5>. [In Russian].
6. Vladimirov, V. (2019, November 30). Golodomor in USSR: A Tragedy, Forgotten in Russia. Interview with Andrej Zubov. *Voice of America*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-6>. [In Russian].
7. Famine of 1932-1933 in Kuban. Field Materials of Kuban Folklore and Ethnographic Expedition of the of the Scientific Research Center for Traditional Culture "Kuban Cossack Chorus". (2009). In N. Bondar, O. Matveeva (Eds.), *Proceedings of Scientific Practical Conference "Historical memory of the People of Southern Russia about Famine of 1932-1933"*. Krasnodar: Plexanovec. Pp. 336-442. [In Russian].
8. Holodomor of 1932-1933 in Popovichevskaya Stanitsa. *Website of Kalininskaya Stanitsa*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-7>. [In Russian].
9. Gorelov, A. (n. d.). Pages of Bitter Memory. *Otradnensky District Society of Historians and Archivists Named after Saint Nestor the Chronicler*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-8>. [In Russian].
10. Gudz, V. (2019). Holodomor of 1932-1933 in Ukraine in the Russian Scientific Literature. In: V. Gudz, *Historiography of Holodomor of 1932-1933 in Ukraine*. Melitopol: [s. n.]. Pp. 885-945. [In Ukrainian].
11. Dmitriy, S. (2013, November 29). Viktor Kondrashin: it's a Shame that Russia Has no Policy to Perpetuate the Memory of the Innocent Victims. *RFI*. <http://bit.ly/BKNUH147-9>. [In Russian].
12. A Resident of Yeysk District Settled a Monument to Victims of the Holodomor. (2015, July 24). *YugTimes*. URL: <https://yugtimes.com/news/11624/>. [In Russian].
13. Denial of the Holodomor in Ukraine by Russian Historians. (n. d.). In *Holodomor of 1932-1933 in Ukraine. Electronic Document Corpus (2004–)*. Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <http://resource.history.org.ua/project/0000006>. [In Ukrainian].
14. "The Local Park will be Repaired by the Anniversary of the Village of Nadezhnaya, Otradnensky District". (2020, September 30). *Informational Portal "Kuban 24"*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-10>. [In Russian].
15. Kasianov, H. (2010). *Danse macabre: Famine of 1932–1933 in Politics, Mass Consciousness and Historiography (1980's – Early 2000's)*. Kyiv: Our Time. [In Ukrainian].

16. Kondrashin, V. (2008, April 4). Speech at the International Conference "Ukraine and Russia: History and Image of History". *Center for Ukrainian and Belarus Studies of the Faculty of History of the Moscow State University*. URL: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/obrukr-golod.htm>. [In Russian].
17. Kondrashin, V. (2009). Famine of 1932-1933 – Common Tragedy of the Peoples of the Soviet Union. *Bulletin of Penza State Pedagogical University. Humanities*, 11(15), 118. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-11>. [In Russian].
18. Kondrashin, V. (2004). Tragedy of 1932-1933 in the Villages of Volga Region: People's Memory. *Notes of the Local History Experts*, 2(2), 83-100. [In Russian].
19. Krasnodar: Monuments and Statues. *TripAdvisor LLC*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-12>. [In Russian].
20. Soviet Kuban: from Decossackization to "Blacklisting". (n. d.). URL: <http://bit.ly/BKNUH147-13>. [In Russian].
21. Kulchytskyi, S. (2021). Kondrashyn Viktor Viktorovich. In *Encyclopedia of the History of Ukraine. Additional Volume 2*. Kyiv: Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Preprint. [In Ukrainian].
22. Moscow Mayor's Office Agreed to Commemorate the Victims of Mass Famine in the USSR. (2019, November 28). *Interfax*. URL: <https://www.interfax.ru/moscow/686004>. [In Russian].
23. Museum and Memorial to Fridtjof Nansen. (2017, October 11). *Mega-Marx*. URL: <http://megamarx.ru/21935/>. [In Russian].
24. Nadyozhnenskoe Rural Settlement. History of the Founding of Nadyozhnaya Stanitsa. *Otradnaya.RU*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-14>. [In Russian].
25. Nesterova, A. (2020, November 19). A Monument to the Victims of Political Repression, Hunger and Wars Was Unveiled Today in the Village of Sovkhoznoye. *Kuban Star*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-15>. [In Russian].
26. Monument to the Polar Explorer and Savior of the Starving Nansen Unveiled. (2017, October 17). *SaratovBiznesKonsalting (SarBK)*. <http://bit.ly/BKNUH147-16>. [In Russian].
27. Otrado-Olginskoe Rural Settlement. *Wikipedia*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-17>. [In Russian].
28. Monument to the Victims of the Holodomor and Repression in the Village of Novoshcherbinovskaya. Presentation for the Lesson of Kuban Studies. On the 80th Anniversary of the Holodomor in the Kuban. (2013). URL: <https://en.ppt-online.org/444110>. [In Russian].
29. Monument to the Victims of the Holodomor and Repression: Krasnodar. In *Monuments to Victims of Political Repression in the Territory of the Former USSR. Compiled by the Sakharov Center*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-18>. [In Russian].
30. Monument to the Victims of the Repression and Holodomor. In *Monuments to Victims of Political Repression in the Territory of the Former USSR. Compiled by the Sakharov Center*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-19>. [In Russian].
31. Monument to Villagers Who Died from the Famine in 1933: Otrado-Olginskoe. In *Monuments to Victims of Political Repression in the Territory of the Former USSR. Compiled by the Sakharov Center*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-20>. [In Russian].
32. Monument to Villagers Who Died from the Famine in 1933: Malaya Serdoba. In *Monuments to Victims of Political Repression in the Territory of the Former USSR. Compiled by the Sakharov Center*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-21>. [In Russian].
33. The Memory of the Irklevites Who Died of Hunger Was Immortalized in the Cross. (2020, March 30). URL: <http://bit.ly/BKNUH147-22>. [In Russian].
34. The List of Cultural Heritage Objects (Historical and Cultural Monuments) Located on the Territory of the Krasnodar Krai: Appendix to the Law of August 17, 2000 No. 313-KZ "On the List of Cultural Heritage Objects (Historical and Cultural Monuments) Located in the Krasnodar Krai". *PRAVO TECH*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-23>. [In Russian].
35. Personal Website of Igor Smilevec. URL: <http://smil.ucoz.ru/>. [In Russian].
36. A Veneration Cross in Memory of the Victims of the Holodomor of 1932-1933 in the Zhuravskaya Stanitsa. *Virtual Korenovsk*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-24>. [In Russian].
37. [The Opening of a Monument]. (2014, April 4). *Progorodsamara*. <http://bit.ly/BKNUH147-25>. [In Russian].
38. [Fundraising]. (2014, January 29). *Samara Web Journal "Drugoi Gorod"*. <https://drugoi Gorod.ru/nansenmonument/>. [In Russian].
39. Rozhkov, A. (2009). "Mice ate People...": Memory of the Famine of 1932-1933 in Responses to the Publications of I.I. Alekseenko. In N. Bondar', O. Matveeva (Eds.), *Proceedings of Scientific Practical Conference "Historical memory of the People of Southern Russia about Famine of 1932-1933"*. Krasnodar: Plexanovec. Pp. 48-57.
40. Russia. List of Monuments and Commemorative Signs. In *Monuments to Victims of Political Repression in the Territory of the Former USSR. Compiled by the Sakharov Center*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-26>. [In Russian].
41. Sablina, T. (2018, March 22). Museum of Famine. *LiveJournal*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-27>. [In Russian].
42. Slaviansk on Kuban, Pobedy Street, Monument to the Victims of Famine. *All Houses of Russia*. <http://krasnodar.vsedomrossii.ru/house/41392>. [In Russian].
43. Taranenko, A. (2010, November 24). The Secret famine of 1933. Open Letter to the President of the Russian Federation. *textarchive.ru*. URL: <https://textarchive.ru/c-1508892-pall.html>. [In Russian].
44. Taranenko, A. (2010, November 11). On the Revival of the Cossacks and the Historical Memory of the People. *Personal Website of A. Taranenko*. URL: <http://alfetar.narod.ru/index/0-8>. [In Russian].
45. Shilonosova, N. (2018, February 9). Hell in Heaven. How Thousands of People Starved and Died in the 1930's in the Kuban. *Yugopolis*. <https://www.yugopolis.ru/articles/ad-v-rayu-109508>. [In Russian].
46. Yuzhakova, T. (2017, October 05). We Went to the "Well-fed" Land. Monument to Holodomor Victims Erected Behind Merekai Village. *Perm krai*. <http://bit.ly/BKNUH147-28>. [In Russian].
47. Kaminsky, A. (Hrsg.). *Erinnerungsorte an den Holodomor 1932/33 in der Ukraine*. Berlin: Leipziger Universitaetsverlag, 2008.
48. Koka-Lermont. (2017, March 23). An Interesting Fact in the Context of the Rapid Growth of the Russian Patriotism. *LiveJournal*. <http://bit.ly/BKNUH147-29>. [In Russian].

Надійшла до редколегії 15.12.20

T. Boriak, PhD, Doctoral Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MEMORIAL SIGNS TO VICTIMS OF 1932-1933 FAMINE IN RUSSIAN FEDERATION: REGIONAL, CHRONOLOGICAL AND IDEOLOGICAL LEVELS OF THE POLITICS OF MEMORY

The article analyzes official politics of memory of the Russian Federation regarding commemoration of famine victims from the beginning of 1930s. The research allows to get data of the Russian case that later can be compared with the data of the Ukrainian case. Analysis of politics of memory of the Russian state toward victims of the artificial famine has proven that Kuban' is an unconditional leader among the Russian regions where memory about those events is still alive: about 20 of monuments have been revealed. To the contrary, only one village outside Kuban' (i.e. other grain-producing regions of the Russian soviet republic) has one monument and one cross on a local cemetery. Such amount of memorial sites devoted to the victims of 1932-1933 famine contradicts thesis of the Russian historian V. Kondrashyn. He states that every Russian village still keeps memory about the given above famine. Therefore, the author tried to figure out what official politics of memory is behind creation of memorial space devoted to famine victims. Official politics of memory of the Russian state has put narrative on "the Great Victory" in the WWII in the foundation of contemporary state- and nation-building. The research has proven that this politics of memory influences articulation and reflections by the historians of 1930s events directly. On the other hand, narrative found in the informational space of the RF, indicates inability to break off with the soviet concept on history. This concept obviously has left no space for artificial famine organized by the top authorities. Finally, the research has proven that the researchers of local Kuban' history realize marginal status in the RF of both famine victims commemoration and historical studies on the topic, as well as marginal and poor presence of the famine of 1932-1933 in collective memory of Russians. Still, despite this being the case, Russian historians reproach their Ukrainian colleagues for politicization of the topic and an attempt to commemorate their "dead" out of victims of the "common tragedy" of both "brotherhood" nations.

Keywords: famine of 1932–1933, monuments, historical memory, commemorative practices, Russian Federation, Kuban'.

УДК 94:32–055.2(100) "1918/1939"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.147.2>А. Брижук, асп., заст. директора з наукової роботи
ORCID ID: 0000-0001-5623-9705Національний університет "Острозька академія", Острог, Україна,
"Державний історико-культурний заповідник міста Острога", Острог, Україна

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ВОЛИНСЬКИХ ЄВРЕЇВ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ ГОЛОКОСТУ У США)

Між двома світовими війнами Західна Волинь, близько 10 % мешканців якої становили євреї, перебувала у складі Польщі. Метою дослідження є вивчення усноісторичних свідчень із колекції Меморіального музею Голокосту у США про життя єврейського населення міст Волинського воєводства в міжвоєнний період. Описано події, що передували Другій світовій війні. Розглянуті спогади показують побут і повсякдення єврейських громад міст Волинського воєводства, що становили близько двох третин мешканців. Аналіз спогадів дає уявлення про молодого мешканця єврейської громади. Переважно, це була особа, яка походила з релігійної сім'ї, котра мала свою маленьку справу, навчалася у державній і релігійній школі, мала знайомих чи друзів серед різних етнічних груп, знала кілька мов та не цікавилася політикою.

Ключові слова: Польща, Волинь, міжвоєнний період, місто, містечко, повсякдення, поляки, євреї, українці.

Усноісторичні свідчення займають важливе місце в комплексі джерел щодо вивчення історії України ХХ ст. Значення інтерв'ю як джерела до вивчення проблемних питань історії України ХХ ст. визначається наявністю в ньому багатого фактологічного матеріалу, інтерпретацій, вражень, спостережень і роздумів інтерв'юваних осіб щодо описуваних подій. Особливістю свідчень є те, що вони виключно суб'єктивні та містять відхилення під час опису пережитих подій. Останнє зумовлено віддаленістю між описуваними подіями та часом запису інтерв'ю, обмеженістю людської пам'яті або прагненням виділити чи приховати окремі факти. Усноісторичні матеріали часто виступають багатим джерелом до вивчення повсякденного життя, побуту, локальних політик і взаємодії етнічних, соціальних і релігійних груп.

Інтерв'ю розглядають як багатифункціональне джерело з погляду теорії інформації. Оскільки першоджерелом є особистість, то це зумовлює багатовимірність усних свідчень. Респонденту притаманні соціальні та поведінкові патерни з набором мотиваційних елементів. Джерелу притаманна фактологічність матеріалу, емоційність, іманентність етнокультурних особливостей.

Вивчення етнічної та територіальної структури населення Волинського воєводства відображено у працях українських істориків. Статистичні дані в дослідженнях використовували С. Кічий [21], В. Колесник та А. Супрунок [22], В. Кубійович [24], М. Кучерепа [25], С. Макаручак [27], В. Марчук [28] та інші автори. Різні аспекти єврейського питання у міжвоєнній Польщі вивчали Я. Хонігсман [32], М. Гон [18; 19; 20], І. Федик [32], Ю. Крамар [23] та ін. Дослідники сходяться на думці, що лівова частка єврейського населення Західної України була лояльною до офіційної Варшави. Цій лояльності не завадила політика державного антисемітизму в останні роки міжвоєнного часу. Національно-культурне життя євреїв не було припинене та, попри все, активно розвивалося. У громадсько-політичній сфері існувало багато партій і громадських об'єднань. У Другій Речі Посполитій діяли релігійні, гуманітарні і благодійні організації різного спрямування, школи і релігійні установи. Єврейська громада мала вагоме представництво у сеймі. Лейтмотивом у громадсько-політичному житті був виїзд на історичну батьківщину – Палестину. Останнє було природною реакцією на антисемітизм або частиною політичної ідеї.

Метою цього дослідження є висвітлення повсякденного життя в містах Волинського воєводства в міжвоєнний період представниками єврейської громади на основі усноісторичного архіву Меморіального музею Голокосту у США. Для реалізації поставленої мети необхідно дослідити мотивації, що впливали на ідентифіка-

цію своєї громади та безпосередні поведінкові реакції мешканців, визначити міжетнічні взаємини, повсякдення, а також сприйняття міського простору.

У статті розглянуто комплекс усноісторичних джерел, сфокусований на періоді між двома світовими війнами. Автор описує інтерв'ю осіб, котрі в міжвоєнний час народилися та мешкали в містах Волинського воєводства. Бесіди були записані з метою комплектування фонду про історію Голокосту.

Меморіальний музей Голокосту у США (USHMM) є офіційним меморіалом Сполучених Штатів, присвяченим трагедії єврейського народу. USHMM проводить документацію, вивчення й інтерпретацію історії Голокосту. Місією музею, за його ж стратегією, є надання допомоги громадянам світу у протистоянні ненависті, запобіганні геноциду, сприянні зміцненню людської гідності та демократії [37].

Колекції USHMM містять більше 49 млн сторінок архівних документів, 80 тис. історичних фотографій, 200 тис. зареєстрованих осіб, що вижили, 1000 годин архівних кадрів, 84 тис. позицій у бібліотеці і 10 тис. усноісторичних свідчень [36]. У цій статті проведено огляд лише колекції усної історії USHMM, що містить інтерв'ю з жертвами Голокосту, визволителями концтаборів, рятувальниками, працівниками допомоги, колишніми військовополоненими та людьми різного соціального й етнічного походження, які були нацистами, колаборантами або свідками подій Голокосту. Інтерв'ю розпочали записувати 1989 р. як проєкт відділу усної історії Меморіального музею Голокосту США, що працював зі свідками подій Голокосту, незалежно від походження чи участі в подіях.

Бесіди записані на аудіо або відео, останні писалися на відеокасети формату Betacam SP або VHS (JVC). У цифрову епоху були переведені на цифрові носії та презентовані в електронному каталозі на сайті музею. За своїми характеристиками та за підходом до записів матеріали з колекції USHMM належать до напівструктурованих опитувань. Такі інтерв'ю за типологією складаються з тематичних блоків і містять перелік обов'язкових аспектів, стосовно яких необхідно отримати інформацію [29, с. 11]. Інтерв'юер зосереджує увагу на одній життєвій ситуації з метою якомога більше довідатися в інформанта про певний період його життя. У випадку інтерв'ю з колекції USHMM головним фокусом є тема Голокосту. Залежно від кількості осіб, що інтерв'юються одночасно, описані у статті джерела належать до одноосібних. За тематичною спрямованістю й інформаційним потенціалом інтерв'ю з колекції USHMM відносимо до проблемних або сфокусованих, які спрямовані на вивчення "переживання" людиною окремої історичної події, ситуації чи явища.

Відповідно до наявності стандартного для всіх респондентів запитальника, що містить конкретні (ненаративні) питання, проблемні інтерв'ю поділяють на: структуровані, напівструктуровані, наративні. У випадку інтерв'ю з колекції USHMM маємо джерело, що містить відкриту фазу вільного оповідання, тобто є напівструктурованими. Інтерв'ю починаються з питань про час та місце народження, про сім'ю, переїзди тощо. У деяких джерелах наявні так звані "питання для перевірки" про ім'я першого вчителя або інша точна інформація. Значну частину інтерв'ю займають свідчення про Голокост, що, зі зрозумілих причин, цікавить інтерв'юера. Події міжвоєнного часу докладно представлено у спогадах. Свідчення про цей період відображають пам'ять про "добрі часи" до війни та жахи Голокосту, а також належать до часу становлення або дорослішання особи, яка свідчить.

Життя євреїв на волинських землях мало давні історичні традиції. На початку XVI ст. єврейські громади з'явилися в Острозі, Луцьку, Володимирі, Кременці та багатьох інших містах. Євреї на Волині в міжвоєнний період проживали переважно в містах – 60 % за даними перепису 1931 р. [23, с. 82]. У 40 населених пунктах Волинського воєводства 2/3 населення належали до однієї національності. З них у 26 містах і містечках переважали єврейські громади, а у 14 містечках українські [35]. На Волині євреї були власниками майже 80 % торгових закладів. Чимало з них займалися дрібними промислами – кравецтвом, шинкарством, бляхарством, перукарством, перевезенням людей і товарів у містах тощо [23, с. 82].

Питання освіти найчастіше розглядаються в інтерв'ю з тих причин, що у міжвоєнний час відбувалося становлення та дорослішання респондентів. Уродженець Дубровиці Ефраїм Фішман навчався у школі Тарбут [4]. Це були івритомовні навчальні заклади, пов'язані із сіоністським рухом. Навчальна програма була світською і включала точні науки, гуманітарні науки, вивчення івриту та єврейської історії. 1934 р. у Волинському воєводстві діяли 50 івритомовних початкових шкіл, які перебували під опікою культурно-освітнього товариства "Тарбут" [38, с. 119]. Освіта відігравала важливу роль у житті єврейської громади, що є традиційним для цього народу. Згідно з морально-релігійними приписами євреїв, кожен правовірний юдей зобов'язаний був щоденно кілька годин приділяти вивченню Талмуду та релігійної літератури. У Волинському воєводстві Другої Речі Посполитої функціонували єврейські школи – хедери й талмуд-тори, головна увага яких зосереджувалася на релігійному вихованні. Такі школи діяли в усіх великих містах і містечках воєводства [1, с. 117].

В інтерв'ю з Джеральдом Гроссманом представлена інформація про навчання у державній школі та хедері (єврейська релігійна початкова школа) у Рівному, відвідування спеціалізованої школи ОРТ (Товариство ремісничої та сільськогосподарської праці серед євреїв) у 1936 р., відносини між євреями та неєвреями у Рівному, мовне середовище. Щодо останнього Д. Гроссман вказує на те, що розмовляли вдома на їдиші, а українською та польською мовами – в інших місцях. Також він оповідає про човникову трудову міграцію на прикладі його батька, який "працював у малому місті, що знаходиться за вісім кілометрів від міста Рівне, його називають Обарів, там батько працював кравцем у фірмі, і був завжди зайнятий цілий тиждень, там він мешкав, поки шив" [33].

Цікаві свідчення про освіту наводить Генрі Палмер, який народився 1913 р. у м. Острог. У цьому ж місті він навчався та вчителював. Палмер розповідає: "Я ходив у Єврейську школу: спочатку хедер, потім єшиву (рівнем вищу, ніж хедер). Також я відвідував Польську школу на місці", – зазначав він у своєму спогаді. Генрі

здобув релігійну освіту в єврейських навчальних закладах, а також у державній гімназії. Про останню він розповідав: "Я добре знав кілька предметів (латину, математику, фізику), тому займався репетиторством у школі. Мене настільки добре знали, приймали та цінували в тому місті, що я мав навантаження втричі більше ніж інші репетитори і це давало мені прибуток". Додатковим заробітком Генрі підтримував свою сім'ю. Такий успіх зумовив навчання його в педагогічній семінарії. Генрі Палмер зізнається, що йому "пощастило, що вона була в моєму місті і не потрібно було їхати кудись, у велике місто, в університет". 1935 р. він у 21-річному віці викладав у місцевій школі Тарбут, що означає "освіта". Окрім їдишу, у ній вивчали математику, географію й інші предмети [18].

Серед єврейського населення була поширена самозайнятість або малий сімейний бізнес. Батько Зева Буданського мав шкіряну майстерню. За його свідченнями, "у ті часи вони робили шкіряні вироби для коней, а раніше виготовляли реміні... Це було маленьке виробництво, а мій батько та дід разом керували цим бізнесом" [16]. Про малий торговий бізнес згадує Еллен Кейданов – уродженець м. Дубно. Його родина мала крамницю, "я б сказав, що вони називали це "кіоск", у ньому були цукерки і подібні речі". Значна зайнятість батьків зумовила наймання ними українки-гувернантки, яка "була дуже схожа на мою матір, ... і любила дітей. Вона була дуже відданою нам людиною. А насправді вона врятувала мене [у час Голокосту]" [5].

Відповідно до сказаного стає зрозуміло, що "життєвий простір" обмежувався домом і роботою, інколи ці місця були поруч. Житло Лізи Давидович Мурик в Острозі розміщувалося поруч з бізнесом її родини: "Власне, магазин був попереду, а будинок за ним" [12]. Малий бізнес у волинських містах був місцем перетину етнічних груп. Зрештою, ринок є визначальним чинником існування міста. Такий перетин культур зумовив потребу у знанні багатьох мов. В інтерв'ю з Максимом Гросблатом читаємо: "Ми говорили на їдиші. Я також розмовляв трішки українською. Насправді мій тато знав досить багато мов. Він знав німецьку, українську, польську, російську, бо більшість клієнтури були українці, чехи, росіяни. Тож він розмовляв із ними своєю мовою" [14]. Також у спогаді Макса Гросблата вказано, що в майстерні кравця унікали розмов про політику: "Ми говорили лише про те, що він хоче мати: костюм чи штани, чи піджак. Бізнес. Це все, про що ми говорили з ними. Ми ніколи не говорили про якусь політику" [14].

У політичній сфері євреї в Польщі поділялися на три групи: сіоністи, прихильники Бунду та "Спілка Ізраїлю". Сіоністи виступали за об'єднання всіх євреїв у Палестині, де мала бути створена держава. Прихильники Бунду боролися за соціалістичні ідеї. Їхнє ліве крило було близьким до комуністичної партії. "Спілка Ізраїлю" відстоювала єврейські традиції, боролася за збереження єврейської культури та релігійних традицій у внутрішньому житті єврейської громади в Польщі [30, с. 590].

Більшість опитаних осіб указувала на те, що були поза політикою, або ж у їхніх інтерв'ю це питання оминалося. Частина визнавала, що були сіоністами, підтримували рух європейських євреїв за створення єврейської держави. У свідченнях Люби Моргуліс, яка мешкала в Острозі, знаходимо відомості про приналежність до молодіжного крила сіоністів "Бейтару" [20]. Ідеологія організації сформувалася під впливом заклику Володимира Жаботинського створити єврейську законну армію для захисту єврейського населення підмандатної Палестини. "Бейтар" виховував у своїх членів прагнення особисто реалізовувати ідеї активної боротьби [19, с. 215]. Діяльність В. Жаботинського провокува-

ла реакцію польських правих із метою витіснення євреїв із країни. Перші мали "еміграційний план", а другі – акцентували увагу на статусі "гостя" та тимчасовості перебування [18, с. 66]. Острожанка згадує про напівлегальний статус організації та зустріч із лідером: "У 38-му чи 35-му році, десь у ті роки він приїхав до Рівного, недалеко від Острога, тому ми вирушили, усі члени організації, щоб його побачити" [20].

У деяких інтерв'ю порушували питання антисемітизму в міжвоєнній Польщі. Шарлін Перлмуттер Шифф згадує, що однаково товаришувала з євреями, поляками й українцями та не відчувала антисемітизму [3]. Острожанин Федір Ісакович Інтергойз розповідав, що в місті мирно уживалися євреї, українці та поляки [8]. Натомість Єва Вагцун Річ зауважує, що через етнічну приналежність батько не міг потрапити до колеги адвокатів і працювати в суді, "він став радником польських юристів. Це означає, що він перебував біля польського суду, давав їм поради, але він ніколи не міг увійти, ніколи не міг бути перед судом" [6]. Генрі Палмер з Острога пригадує державницьку політику "нумерус клявзус" – квоти за етнічним принципом [10]. Хвилю антисемітизму впродовж 1938–1939 рр. підтверджує Якоб Харарі. У його спогадах знаходимо епізод про осіб, які перешкоджали входу покупців до магазину батька, – "стояли у дверях і казали неєвреям не заходити і не купувати, бо то єврейський магазин. Ці люди були польськими правими. Поліція їх просто підтримала" [11]. Отже, констатуємо, що наприкінці 1930-х рр., під впливом пропаганди з Німеччини та розвитком антисемітизму, міжетнічні взаємини змінилися не на користь євреїв.

Преважна більшість інтерв'юованих осіб зауважили релігійність своїх родин. Макс Гросблат згадує [14], що його батько був хазаном синагоги – посадова особа громади, інколи співець служби [32]. Сара Шапіро з Корця згадує, що її сім'я була релігійною. З теплою розповідає про зустріч шабату – вечерю в п'ятницю та наспівування земіро [38] – застільних пісень або гімнів, один із найвідоміших – "Шолом алейхем" (мир вам). Інший досвід описує уродженка Горохова Шарлін Перлмуттер Шифф: її батьки "були традиційними, але вони цитували ліберальні речі. Вони не були дуже релігійними, вони були традиційними. Я знала, хто я, якого походження. Ми відзначали всі свята". Імовірно, це пов'язано з тим, що голова родини Симеон Перлмуттер був професором філософії Львівського університету [2]. Становище родини Шарлін у суспільстві малого міста є найвиразнішим серед інших спогадів. Її матір була активною у громадському житті міста, в інтерв'ю описано участь у благодійному товаристві. Правдоподібно, що йдеться про "Міжнародну жіночу сіоністську організацію", яка мала сприяти емансипації євреїв у різних сферах суспільного життя, поширенню освіти, проведенню робіт у сфері соціального забезпечення. За дослідженням Ірини Левчук, ця організація діяла в Горохові впродовж другої половини 1930-х рр. [29, с. 144].

Цікаві свідчення містять спогади про сприйняття міського простору. На запитання "Чи було місто [Горохів] значного розміру за площею? Це було не маленьке містечко?" Шарлін Перлмуттер Шифф відповіла: "Це було маленьке містечко, так, але це був дуже типовий штетл, як його називали" [2]. Штетлом називали невелике місто з переважно єврейським населенням. Слово "штетл" використовувалося як метафора традиційного способу життя східноєвропейських євреїв XIX ст. Про єврейські містечка розповідають, як про соціально стабільні й незмінні, незважаючи на зовнішні впливи або напади. Описуючи Млинів, Езра Шерман вказує на міський статус поселення, попри те, що тут мешкало

всього 1200 євреїв і кілька сотень представників інших вірувань [7]. Ці дані є релевантними статистичним джерелам [35] та працям дослідників [21, 22, 24, 25, 27, 28]. Опис Млинова Езра Шерман починає з порівняння вигляду з антуражем мюзиклу "Скрипаль на даху", дія якого відбувається у типовому штетлі [7]. Американська дослідниця Елізабет Філіпс указує, що початок мюзиклу дійсно пов'язаний з цією темою, – жителі містечка намагаються продовжувати свої традиції та підтримувати своє суспільство, коли світ навколо них змінюється [33, с. 132]. Аса Шапіро підтверджує таке сприйняття міста, тут Корця, як "дуже маленького містечка, дуже щасливого містечка, не надто численного" [1].

Про відпочинок і рекреаційні зони згадує Шарлін Перлмуттер Шифф: "Серед міста був парк, і цей парк, я маю на увазі, був із деревами, знаєте, і з квітами, і з чагарниками, і саме тут люди ходили, коли хотіли гуляти" [3]. У інших спогадах свідчень щодо цього питання не знаходимо.

Отже, проаналізовані спогади репрезентують інформацію про побут і повсякдення єврейських громад міст Волинського воєводства. Євреї у містах Волині чисельно були найбільшою громадою, близько двох третин мешканців. Аналіз спогадів дає уявлення про молодого мешканця єврейської громади. Зазвичай, це була особа, що походила з релігійної сім'ї, яка мала свою маленьку справу, навчалася у державній і релігійній школах, спілкувалася й товаришувала з представниками різних етнічних груп, знала кілька мов і не цікавилася політикою. Описані свідчення не були доступні українським дослідникам через віддаленість архіву. Оцифрування, проведене музеєм, посприяло введенню свідчень до наукового обігу. Викладений у цій статті матеріал репрезентує досвід жертв Голокосту, що є свідченням однобічності – однієї з методичних проблем усноісторичних досліджень. Щодо останнього, то експлуатація травматичного досвіду в цій статті зміщена за рахунок хронологічного обмеження міжвоєнним часом. Попри названу проблемність усноісторичних досліджень, спеціально-історичні методи дозволяють додати особистісне до загального наративу.

Список використаної літератури

1. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview Shapiro RG-50.030.0519 / Oral history interview with Asa.
2. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview RG-50.233.0120 / Oral history interview with Charlene Perlmutter Schiff.
3. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview RG-50.030.0203 / Oral history interview with Charlene Perlmutter Schiff.
4. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.120.0290 / Oral history interview with Efraim Fishman.
5. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.030.0553 / Oral history interview with Ellen Kaidanow.
6. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.030.0188 / Oral history interview with Eve Wagszul Rich.
7. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.030.0750 / Oral history interview with Ezra Sherman.
8. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.226.0013 / Oral history interview with Fiodor Isakovich Interjois.
9. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG: RG-50.233.0048 / Oral history interview with Gerald Grossman.
10. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.493.0015 / Oral history interview with Henry Palmer.
11. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.477.0830 / Oral history interview with Jacob Harari.

12. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.030.0168 0518 / Oral history interview with Lisa Dawidowicz Murik.
13. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.462.0091 / Oral history interview with Luba Margulies.
14. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.156.0018 / Oral history interview with Max Grosblat.
15. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.030.0518 / Oral history interview with Sara Shapiro.
16. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.010.0015 / Oral history interview with Zew Budansky.
17. Волонтир О. Політика польської влади у галузі освіти у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 – всевітня історія / О. Волонтир; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2018. – 260 с.
18. Гон М. Етнополітичні протиріччя й конфлікти на західноукраїнських землях (1926–1939 рр.) / М. Гон // Українська національна ідея: реальності та перспективи розвитку. – 2006. – Вип. 18. – С. 64–69.
19. Гон М. Єврейське питання в Західній Україні напередодні Другої світової війни (за матеріалами громадсько-політичної періодики краю) / М. Гон // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2005. – № 1. – С. 9–27.
20. Гон М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939) : монографія / М. Гон. – Рівне : Волинські обереги, 2005. – 192 с.
21. Кічий С. Національний склад населення Західної України на початку 1930-х років / С. Кічий // Матеріали XL наук. конф. проф.-викл. складу і студ. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1994. – Ч. 2. – С. 78–80.
22. Колесник В. Народонаселення Волинського воєводства: (1921–1939 рр.): за матеріалами переписів у сучасних українських і польських дослідженнях / В. Колесник, А. Супрунук // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: Історія, здобутки, перспективи. – Луцьк, 1992. – С. 119–120.
23. Крамар Ю. В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 – всевітня історія / Ю. В. Крамар; Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2015. – 536 с.
24. Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі 1920–1939 рр. / В. Кубійович // Наукові праці. – Париж; Львів : Фенікс, 1996. – С. 246–265.
25. Кучереп М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921–1939 рр. / М. Кучереп // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939) : матеріали Міжнар. наук. конф., (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.) / упоряд. В. Футула. – Дрогобич, 2005. – С. 19–33.
26. Левчук І. Діяльність польських, українських та єврейських жіночих організацій у Другій Речі Посполитій: компаративний аналіз : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 – всевітня історія / І. Левчук; Рівненський державний гуманітарний університет; Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2018. – 257 с.
27. Макачук С. Західна Волинь у 20–30-х роках XX ст. (етносоціальні та політичні відносини у краї) / С. Макачук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л. – 2008. – Вип. 17. – С. 226–237.
28. Марчук В. Національний склад міських поселень Західної Волині на початку 1920-х рр. / В. Марчук // Наукові записки Національного ун-ту "Острозька академія". Серія "Історичні науки". – Острог, 2014. – № 22. – С. 111–127.
29. Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Т. Пастушенко // Історія України. – 2010. – № 17–18 (657–658). – С. 10–15.
30. Федик І. Національна політика міжвоєнної Польщі в Галичині: єврейський контекст (на прикладі діяльності правоохоронних органів) / І. Федик // Наукові зошити іст. ф-ту Львівського ун-ту. – 2012–2013. – Вип. 13–14. – С. 589–595.
31. Хонігсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. Євреї Восточної Галиції, Західної Волині, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 роках / Я. Хонігсман. – Л. : [б.и.], 1998. – 352 с.
32. Jewish Encyclopedia / Hazzan. URL: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/3990-cantor/> (дата звернення: 9.06.2020).
33. Phillips E. Fiddler on the Roof: A Balancing Act / E. Phillips // The Montag. – Reno, Nevada, 2015. – № 4. – P. 130–143.
34. Shindler C. The Triumph of Military Zionism: Nationalism and the Origins of the Israeli Right / C. Shindler. – London : I. B. Tauris, 2006. – 282 p.
35. Skowroński miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych. Przemysły; Warszawa : Wydawnictwo Książnicy Naukowej. – 1933. – 2096 s.
36. United States Holocaust Memorial Museum. URL: <https://www.ushmm.org/> (дата звернення: 9.06.2020).
37. United States Holocaust Memorial Museum. Strategic plan summary 2013–2018 (дата звернення: 9.06.2020)
38. Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP / U. Wróblewska // Nauka. – 2011. – № 2. – S. 109–124.

References

1. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview Shapiro RG-50.030.0519 / Oral history interview with Asa.
2. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview RG-50.233.0120 / Oral history interview with Charlene Perlmutter Schiff.
3. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview RG-50.030.0203 / Oral history interview with Charlene Perlmutter Schiff.
4. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.120.0290 / Oral history interview with Efraim Fishman.
5. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.030.0553 / Oral history interview with Ellen Kaidanow.
6. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.030.0188 / Oral history interview with Eve Wagszul Rich.
7. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.030.0750 / Oral history interview with Ezra Sherman.
8. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.226.0013 / Oral history interview with Fiodor Isakovich Intergois.
9. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG: RG-50.233.0048 / Oral history interview with Gerald Grossman.
10. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.493.0015 / Oral history interview with Henry Palmer.
11. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.477.0830 / Oral history interview with Jacob Harari.
12. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.030.0168 0518 / Oral history interview with Lisa Dawidowicz Murik.
13. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.462.0091 / Oral history interview with Luba Margulies.
14. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.156.0018 / Oral history interview with Max Grosblat.
15. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.030.0518 / Oral history interview with Sara Shapiro.
16. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. Oral history interview. RG-50.010.0015 / Oral history interview with Zew Budansky.
17. Volontyr, O. (2018). *Polish government's education policy in the Volyn Voivodeship (1921–1939)*. Unpublished thesis (PhD in History), Taras Shevchenko National University of Kyiv. [In Ukrainian].
18. Hon, M. (2006). Ethnopolitical Contradictions and Conflicts in Western Ukraine (1926–1939). *Ukrainian national idea: realities and prospects of development*, 18, 64–69. [In Ukrainian].
19. Hon, M. (2005). The Jewish question in Western Ukraine on the eve of World War II (based on socio-political periodicals of the region), *The Holocaust and the present. Studies in Ukraine and the world*, 1, 9–27. [In Ukrainian].
20. Hon, M. (2005). *With resentment in solitude. Ukrainian-Jewish relations in the western Ukrainian lands as part of Poland (1935–1939)*. Rivne: Volyn charms. [In Ukrainian].
21. Kichyi, S. (1994). National composition of the population of Western Ukraine in the early 1930s, *Materials XL scientific conference of Volyn University named after Lesya Ukrainka*, 2. Lutsk. Pp. 78–80. [In Ukrainian].
22. Kolesnyk, V., Supruniuk, A. (1992). Population of Volyn Voivodeship: (1921–1939): based on census materials in modern Ukrainian and Polish. *Past and present of Volyn. Local lore: History, achievements, prospects*, 119–120. [In Ukrainian].
23. Kramar, Yu. (2015). *National-cultural and religious policy of the Polish governments in Volhynia (1921–1939)*. Unpublished doctoral dissertation, Lesia Ukrainka Eastern European National University. [In Ukrainian].
24. Kubiovych, V. (1996). Western Ukrainian lands within Poland 1920–1939. *Scientific works*. Pp. 246–265. [In Ukrainian].
25. Kucherepa, M. (2005). Ethno-demographic changes in the Volyn Voivodeship in 1921–1939. In: Futala, V. (Ed.), *Poles, Ukrainians, Belarusians, Lithuanians in interwar Poland (1921–1939): materials of the international scientific conference, October, 8–9. Drohobych*. Pp. 19–33. [In Ukrainian].
26. Levchuk, I. (2018). Activities of Polish, Ukrainian and Jewish women's organizations in the Republic of Poland: a comparative analysis. Unpublished thesis (PhD in History), Rivne State University of the Humanities; Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. [In Ukrainian].
27. Makarchuk, S. (2008). Western Volhynia in the 20–30s of the twentieth century. (ethnoscocial and political relations in the region). *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*, 17, 226–237. [In Ukrainian].

28. Marchuk, V. (2014). National composition of urban settlements of Western Volhynia in the early 1920s. *Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Series "Historical Sciences"*, 22, 111–127. [In Ukrainian].
29. Pastushenko, T. (2010). The method of oral history and oral history research in Ukraine. *History of Ukraine, 17-18 (657 – 658)*, 10-15. [In Ukrainian].
30. Fedyk, I. (2013). National policy of interwar Poland in Galicia: the Jewish context (On the example of law enforcement). *Scientific notebooks of the historical faculty of Lviv University*, 13-14, 589-595. [In Ukrainian].
31. Khonyshman, Ya. (1998). The catastrophe of the Jewry of Western Ukraine. Jews of Eastern Galicia, Western Volhynia, Bukovina and Transcarpathia in 1933-1945. Lvov: [s. n.]. [In Russian].
32. Hazzan. Jewish Encyclopedia URL: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/3990-cantor/>
33. Phillips, E. (2015). Fiddler on the Roof: A Balancing Act. *The Montag*, 4, 130–143.

34. Shindler, C. (2006). *The Triumph of Military Zionism: Nationalism and the Origins of the Israeli Right*. London: I. B. Tauris.
35. Bystrzycki, T. (Ed.). (1933). *Index of places of the Republic of Poland with indication of territorially competent authorities and offices as well as communication devices*. Przemyśl; Warszawa: Wydawnictwo Książnicy Naukowej. [In Polish].
36. United States Holocaust Memorial Museum. URL: <https://www.ushmm.org/>
37. United States Holocaust Memorial Museum. Strategic plan summary 2013–2018.
38. Wróblewska, U. (2011) Educational policy of the Polish state towards national minorities, ethnic and religious groups living in the Eastern Borderlands in the Second Polish Republic. *Science*, 2, 109–124. [In Polish].

Надійшла до редколегії 15.12.20

A. Bryzhuk, PhD Student, Deputy Director for Research
Ostroh Academy National University, Ostroh, Ukraine,
State Historical and Cultural Reserve of Ostroh, Ostroh, Ukraine

EVERYDAY LIFE OF VOLYN JEWS IN THE INTERWAR PERIOD (ACCORDING TO THE HOLOCAUST MEMORIAL MUSEUM IN THE USA)

The interview is an important historical source of studying the problematic issues of the history of Ukraine in the XX century. The interview has a lot of factual materials, interpretations, impressions, observations, and development of the interviewees about the described events. Between the two world wars, Western Volhynia remained a part of Poland. About 10% of its population was Jews. This article examines historical evidence of the life of the Jewish population in the cities of Volhynian Voivodeship in the interwar period from the collection of the US Holocaust Memorial Museum (USHMM). USHMM documents, studies, and interprets the history of the Holocaust. The mission of the museum, due to the museum's strategy, is to help citizens of the world to fight hatred, to prevent genocide, to promote human dignity and to strengthen democracy. Interviews from the USHMM collection are semi-structured and focused, thus aimed at studying a person's "experience" of individual historical divisions and situations that arose.

The examined memoirs show the construction and spread of Jewish public cities of Volhynian Voivodeship, which was inhabited by about two-thirds of their inhabitants. Education issues are most often addressed to in interviews for those reasons that the interwar period lead to the formation and maturation of respondents. The articles describe the construction, professional employment, religious and social life, as well as the perception of urban space. The analysis of memories gives us idea of a young resident of the Jewish community. On average, this was a person from a religious family which had own small business. Such person attended public and religious school, had acquaintances or friends from different ethnic groups, knew several languages and was not interested in politics at all.

The material presented in this article represents the experience of Holocaust victims. Attention of the researchers in this group is evidence of one-sidedness – one of the main methodological problems of oral historical research. The exploitation of traumatic experience in this article is changed due to the chronological limits of the interwar period. Despite the above problem of oral historical research, methods permit us to add some kind of personal to the general narrative.

Keywords: Poland, Volhynia, the interwar period, the city, the town, everyday life, Poles, Jews, Ukrainians.

UDC 94(73)"1865/1901"+94(571.1/.5)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.147.3>

A. Zahorodnia, Master's Student
ORCID ID: 0000-0002-4836-0254
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

GEORGE KENNAN AND THE RUSSIAN-AMERICAN TELEGRAPH EXPEDITION

The article aims to analyze the participation of George Kennan, a prominent U.S. expert on Russian affairs, in the Western Union telegraph expedition and explain in what way it shaped his outlook on the Russian Empire. The research pays special attention to the factors that led to the development of Kennan's affectionate feelings towards Russia and the impact they made on his views. The explorer's travelogue "Tent Life in Siberia", which serves as the main primary source for this research, shows that after the first journey Kennan showed very little awareness of the tsarist's repressive policy and therefore created a positive public image of Russia in the U.S.

Keywords: George Kennan, Western Union telegraph expedition, U.S.-Russia relations, Siberia, Siberian exile system.

Problem statement. In the mid-nineteenth century, the relations between the United States and the Russian Empire were rather affectionate. Occasionally, there were times of minor conflicts, but they did not have much influence on a diplomatic climate in general. The historic change from friendship to hostility began in the 1890s. That was the time when America was in desperate need of the specialists who knew Russian affairs, especially from within the Empire, and could give some advice to U.S. policymakers. One of the most prominent experts of this period was George Kennan (1845-1924). His career as a specialist on Russia began in 1865 when he visited this country for the first time as a member of a telegraph expedition. Although the project was not successful, it made a tremendous impact on Kennan, sparking his interest in Russia. During the lifetime, Kennan went from being a Russophile to becoming a vigorous fighter against the tsarist's abuses of basic human rights. One of the most long-term results of his work was

making a sharp shift in American public opinion of Russia from poorly informed friendliness to strong awareness, that later had a huge impact on the intergovernmental relations. Along with the importance of the later period of Kennan's life, one must also pay attention to his first naïve encounters with Siberia that would have lasting formative effects on his character. These matters can still be relevant today due to Russia's continuous aggressive foreign policy, hence the need to understand the origins of Russian propaganda and its influence on common people's experience.

Analysis of sources and literature. George Kennan described his first journey to Russia in his famous travelogue "Tent Life in Siberia: And Adventures Among the Koraks and Other Tribes in Kamtchatka and Northern Asia". First published in 1870, it became the most famous of all of Kennan's writings. The travelogue is our main source of the author's early observations and reflections on the Russian Empire and its people, in which he wanted "to convey as clear and

accurate an idea as possible of the inhabitants, scenery, customs and general external features of a new and comparatively unknown country" [1, p. 7].

Secondary sources can be divided into two groups. The first one directly focuses on the biographical aspects of the research and includes the works dedicated to George Kennan's life (among these we should pay special attention to the Kennan's biography written by Frederick F. Travis). The second one provides the historical context of the described events and clarifies the specifics of the Russian-American relations in the middle of the 19th century. Among the most notable researchers who had explored this topic are Norman Saul, Taylor Stults, William A. Williams, Nikolay Bolkhovitinov, Gennadiy Kuropyatkin, etc.

Objectives. This particular article aims to deliver a more nuanced interpretation of George Kennan's participation in the Russian-American telegraph expedition and analyze in what way it shaped his outlook on Russian matters.

Main research material. George Kennan was born in Norwalk, Ohio. He was avidly interested in science and travel from an early age. However, the family's financial difficulties made him begin work at the Cleveland telegraph office at the age of twelve. Later, during the Civil War, Kennan served for the Union forces working as an operator in Cincinnati, the most important telegraph distribution station in the Midwest. After the war, he wanted to continue his studies but instead was forced to work as a telegraphist to support the family. Kennan established himself as a good specialist; yet, the confinement of the office and the constant lack of air slowly weakened his health.

The enterprise that eventually let George Kennan take a break from the telegraph office and introduced him to Russia was the idea of Perry McDonough Collins. Two trips to Russia in the 1850s, including one down the Amur River, had convinced him that East Asia presented a great opportunity for American trade. Collins consequently proposed a scheme that aimed to connect Europe and America with telegraph, a crucial step for his projected development of the region. The proposed line should have run overland through British Columbia and Russian America, under the Bering Strait, and overland again through Siberia to a point with a projected Russian line near the Amur River's mouth. The starting point in America would be a junction with the transcontinental line already under construction by Western Union. During that time, the Western Union Telegraph Company had expanded rapidly under the energetic presidency of Hiram Sibley, one of the leading American entrepreneurs of the period. The company gained control over all telegraph lines in the western United States. Its main competitor was the American Telegraph Company with which Cyrus Field was associated after 1856. The failure of Field's earlier efforts to connect Europe and America telegraphically by means of a transatlantic submarine cable convinced Sibley to listen favorably to Collins in 1861. The support of governmental officials was not difficult to secure. Even those who preferred Field's transatlantic scheme believed that two intercontinental telegraphs would not be too many to serve the needs of the state, so the necessary rights-of-way and other agreements with the Russian and British governments were granted by Collins and American officials.

The project's success naturally required the full cooperation of the Russians because the Russian-American telegraph line was the necessary first step. The line would run more than one thousand miles of British territory, but then nearly three thousand miles further through Russian territory to the mouth of the Amur River. Furthermore, in 1863, when the Russian right-of-way was finally se-

cured, the eastern terminus of the Russian telegraph was at Omsk, three thousand miles west of Nikolaevsk, the proposed point of junction at the mouth of the Amur. As part of the agreement with the U.S., the Russian government was obliged to complete the line to Nikolaevsk in three years. St. Petersburg also instructed all Russian officials along the projected route to give every assistance to the members of the expedition and eventually dispatched both a special commissioner and a naval vessel to facilitate the success of the enterprise.

The prevailing Russian-American friendship reduced the difficulties involved in securing the cooperation of the Russian government. Despite a conflict between American and Russian interests in the Pacific Northwest, the mid-nineteenth century was a period of Russian-American official cordiality, and influential American public opinion supported this friendship. Several factors helped to establish the amicable relations. During the Crimean War, the Russians had supported the U.S. in its traditional claims to freedom of the seas for neutral nations; during the American Civil War, it had supported the Union; and when Britain and France threatened to start a war with Russia during the Polish rebellion in 1863, it had sent its Baltic fleet to safe harbor in the United States. Misunderstanding the true reasons for the fleet sudden appearance, most Americans believed that the Russian Empire had sent its navy to help the forces of the Union, or at least as a forcible demonstration of Russian support for the Union cause. It also seemed to Americans that Alexander II was at last moving the empire toward recognition of greater individual freedom [5, p. 10]. Tsar's liberal reforms in the 1860s furthered the friendly feelings that diplomacy had produced earlier. Secretary of State William Seward summed up the American attitude in late 1863 in the following manner: "In regard to Russia, the case is a plain one. She has our friendship, in every case, in preference to any other European power, simply because she always wishes us well, and leaves us to conduct our affairs as we think best" [2, p. 396]. The cooperation of the two countries in the telegraph project reinforced the cordiality, and the sale of Alaska in 1867 climaxed the entire epoch [7, p. 300].

Collins subsequently secured his agreements with the Russian government with very little difficulties. In March 1864, he transferred the rights-of-way granted by the American and British governments to the Western Union Telegraph Company. That action finally resulted in one of the most remarkable enterprises of the nineteenth century – the Russian-American telegraph expedition.

By summer 1865, the various divisions of the expedition had all finally left San Francisco to start work; by September, all were in place, both in Russian America and in Siberia. In spite of the great physical hardships, by the spring of 1867 work parties had surveyed the entire route of the line and constructed a portion of it. Then, in early spring of 1867, the heads of the company abruptly cancelled the remarkably successful project. Ostensibly, the directors had ended it because of the successful laying of a transatlantic cable in July 1866. Actually, the reasons were rather more complicated, including among other things the unification of the Western Union and the American Telegraph Company that meant that the Western Union would receive a share of the profits from the new Atlantic Cable, so the expense of the Russian-American route apparently became absurd. Thus, the project was terminated.

George Kennan spent almost two years in northeastern Siberia. He was a member of the Asiatic Division of the expedition and examined a part of the telegraph route from

the Bering Strait to the Amur River, supervising the cutting, preparation, and distribution of telegraph poles along the path. That part of Siberia was rather fitting the widespread conception of it as a frozen and desolate land being almost unknown even to Russians themselves. Travel could be done by dog sledge in winter and was impossible in summer due to the extreme soggy and impassability of the tundra; thus, the expedition had to be done during the eight months of winter. The members of the Asiatic Division worked (and often slept) outdoors in very low temperatures. The winter climate in the area caused severe physical hardships, especially since such cold was frequently exacerbated by strong winds from the Bering Sea and the Sea of Okhotsk. The physical suffering was not the only problem that Kennan had to face. The expedition members also had to travel alone for quite a long time and therefore experienced a great deal of psychological pressure because of social isolation. Later Kennan described the feelings produced by such conditions: "The world which you have left, with all its cares, strife and busy activity, fades away into the unreal imagery of a dream; and you seem removed to an infinite distance from all the interests and occupations of your previous life... The cold, still atmosphere, the red, gloomy twilight of the low-hanging sun, and the great white ghastly ocean of snow around you, are all full of cheerless, mournful suggestions, and have a strange unearthliness which you cannot reconcile or connect with any part of your previous life" [5, p. 16]. Not all the members of the Asiatic Division could have endured such harsh conditions. Kennan later recalled that one person had committed suicide after a hard and lonely journey with his only company being dogs and natives with whom he had not been able to communicate, and that man had been "one of the bravest and most capable men in Siberia" [5, p. 17].

Yet, despite the difficulties, Kennan's section of the line would have certainly succeeded had it not been for the Western Union's cancellation of the project. His hopes to reduce family's debts were temporarily disrupted; nevertheless, he aspired to obtain some benefit from the experience.

From the beginning of the expedition, Kennan had been sure that the active publicity surrounding a project would promote its members into the public eye and eagerly sought news of how the undertaking was perceived by the press in the United States. Researchers are not sure exactly how he intended to capitalize on the publicity. One possibility would be to publish an account of his adventures; another – to use the contacts gained through the experience to seek a government position. At one point, Kennan considered a proposal made by Sergey Abaza, a Russian nobleman and the Chief of the Asiatic Division, to apply for the position of secretary to the U.S. minister at St. Petersburg. Abaza's influence would have had a tremendous effect on Russian officials, but apparently, Kennan decided against the effort, although there is no strong evidence to explain his reasons. Frederick Travis argues that the young man rejected a job opportunity simply because it would have confined him again (and the unpleasant memories of routine, unimaginative work still haunted Kennan, who had no desire to come back to it – at least for now) [5, p. 19].

Nevertheless, the Siberian expedition made a great impact on Kennan's perspective. Among other things, it awoke and encouraged his scientific curiosity. Kennan remained an insatiable amateur scientist until his death, and the influence of scientific methodology on his intellectual development is impossible to overestimate. It strongly affected his investigative technique and determined his attitude toward truth as something absolute and ultimate.

The introduction to science had also developed the first religious doubts in Kennan's mind. Before the journey to Siberia, he had been very much attuned to his Puritan heritage, but eventually started to question both the Old Testament's history of the origins of the world and the conception of God.

A remarkable influence on Kennan's reconsideration of Christian theology was his observation of the practice of shamanism, the religion of all the native tribes of north-eastern Siberia, among whom he lived for over two years. Even among natives, ostensibly converted to Orthodox Church, the grip of shamanism in times of incoming danger was very powerful, and Kennan several times witnessed reversion to shamanist practices. He was not a dogmatist, so he did not dismiss the rites as a product of savagery but tried to reflect on what was happening. During the expedition, Kennan acquired high regard for some tribes because of their truthfulness, endurance, and bravery in the permanent struggle against natural forces. Therefore, he tried to grasp their conception of the controlling powers of an extremely harsh environment, ultimately concluding that it was the only religion possible for such men under such circumstances. He went on: "Even a whole century of partial civilization and Christian training cannot wholly counteract the irresistible Shamanistic influence which is exerted upon the mind by the wilder, more terrible manifestations of Nature in these lonely and inhospitable regions. The Kamchadals... were firm believers in the Divine providence, and prayed always night and morning for safety and preservation; yet, when overtaken by a storm in that gloomy range of mountains, the sense of the supernatural overcame their religious convictions, God seemed far away while evil spirits were near and active, and they sacrificed a dog, like very pagans... Man's actions are governed not so much by what he intellectually believes as by what he vividly realizes; and it is this vivid realization of diabolical presence which has given rise to the religion of Shamanism" [1, pp. 204-208].

Undoubtedly, these first influences were important, but they did not affect Kennan's later work more than in a very subtle way. More obvious was the first impression the Russian government and the Russian people made upon a young man. The hospitality demonstrated by the Russians was quite amazing. The members of the expedition were treated like dignitaries wherever they went. On one occasion, Kennan even received a royal reception when a village chief, not understanding the English word "operator", decided it must have meant "imperator" ("emperor") [5, p. 23].

Essential in Kennan's growing love for Russia was his respect for Sergey Abaza, the brother of a minister to the tsar's government. Abaza supported the American during hard times and influenced his opinion of Russia in a favorable way.

Added to that were the feelings that emerged after sudden reuniting with civilization following two years of isolation. Kennan reentered society in the autumn of 1868 in Irkutsk while returning home through European Russia. Irkutsk was the largest city in Siberia, with a population of over twenty thousand. Kennan lately reported that after seeing nothing that even remotely reminded of a city in two years, he and his companion felt "like Gothic barbarians gazing at Rome" [1, p. 464]. During the stay in Irkutsk, Kennan attended the nobility balls and became acquainted with high officials, including Governor-General Shelashnikov and his staff. Having run out of money, he borrowed some from the governor and set out for European Russia. There Kennan was especially mesmerized by

St. Petersburg. One can only imagine what an effect the sights of this city produced upon him coming from the desolate Siberia: "The massive palaces among the Neva; the lavish use of gold and color...; the masked balls; the grand opera; the impressive religious services in the spacious cathedrals of St. Isaac and Kazan; and the all-pervading atmosphere of pride, power, ceremony and wealth; kept us, at first, in a state of almost boyish wonder, excitement and enthusiasm" [5, p. 25]. Kennan then spent the rest of the winter in St. Petersburg, studying Russian, making the round of concerts, balls, and the theatre. Added to what he already experienced, his stay in European Russia solidified his love for this country.

It is also important to stress the question of Kennan's early encounters with the Siberian exile system and the impression that it made on him. Significantly, given the importance of his later views on the subject, there are no references to an encounter with exiles or to a discussion about the exile system in any of his surviving letters or journals, nor did he mention exiles or the exile system in the book about that trip "Tent Life in Siberia". Clearly, Kennan had almost no contact with exiles on his first journey to the Russian Empire and showed very little interest, except retrospectively, in the few casual encounters he might have had with them.

Conclusions. Kennan's first acquaintance with Russia was of seminal importance in shaping his understanding of this country. Born and raised in rural America, having spent almost two years away from civilization, he was indeed impressed by Russian culture and the overpowering greatness of the imperial capital. This admiration was then extrapolated to the country in general. As a result of the expedition, Kennan's outlook became considerably broader. More than that, he had developed a scientific worldview, that later would bring him recognition in the geographical community. In spite of the gained knowledge, Kennan obviously had rather little – if any at all – awareness of the essence of the tsarist regime. The Russian Empire lacked competence to deploy a "soft power" policy deliberately, but its officials already used a somewhat similar approach of generating a positive image of cultural attractiveness, using personal contacts, manipulating the press, and deny-

ing the repressive nature of the Siberian exile system. Apparently, Kennan had got into this trap, too. Back in the U.S., he gave a series of lectures that described Russia in a very positive way. Further trips would make Kennan question and then detest many of the tsarist's policies. This topic may serve as the subject of further historical inquiries. Meanwhile, it can be said that the Russian-American expedition made George Kennan a vigorous defender of the Empire against American and British critics.

List of used sources

1. Kennan G. *Tent Life in Siberia: A New Account of an Old Undertaking; Adventures among the Koraks and Other Tribes in Kamchatka and Northern Asia* / G. Kennan. – 2-nd ed. – New York : Arno Press, 1970. – 448 p.
2. Saul N. *Concord and Conflict: The United States and Russia, 1867–1914* / N. Saul. – Kansas : Lawrence, 1996. – 654 p.
3. Saul N. *Distant Friends: The United States and Russia, 1763–1867* / N. Saul. – Kansas : Lawrence, 1991. – 650 p.
4. Stults T. George Kennan: Russian Specialist of the 1890s / T. Stults // *The Russian Review*. – 1970. – Vol. 29. – P. 275–285.
5. Travis F. *George Kennan and the American-Russian Relationship, 1865–1924* / F. Travis. – Athens : Ohio University Press, 1990. – 436 p.
6. Williams W. A. *American-Russian Relations, 1781–1947* / W. A. Williams. – New York : Rinehart, 1952. – 367 p.
7. Болховитинов Н. Н. Русско-американские отношения и продажа Аляски, 1834–1867 / Н. Болховитинов. – М. : Наука, 1990. – 368 с.
8. Куропятник Г. П. Россия и США: экономические, культурные и дипломатические связи, 1867–1881 / Г. Куропятник. – М. : Наука, 1981. – 373 с.

References

1. Kennan G. (1970). *Tent Life in Siberia*. New York: Arno Press.
2. Saul N. (1996). *Concord and Conflict: The United States and Russia, 1867–1914*. Kansas: Lawrence.
3. Saul N. (1991). *Distant Friends: The United States and Russia, 1763–1867*. Kansas: Lawrence.
4. Stults T. (1970). George Kennan: Russian Specialist of the 1890s. *The Russian Review*, Vol. 29. 275–285.
5. Travis F. (1990) *George Kennan and the American-Russian Relationship, 1865–1924*. Athens: Ohio University Press.
6. Williams W.A. (1952). *American-Russian Relations, 1781–1947*. New York: Rinehart.
7. Bolkhovitinov N.N. (1990). *The Russian-American Relations and the Sale of Alaska, 1834–1867*. Moscow: Science. [In Russian].
8. Kuropyatnik G.P. (1981). *Russia and the U.S.: Economical, Cultural and Diplomatic Connections, 1867–1881*. Moscow: Science. [In Russian].

Надійшла до редколегії 14.12.20

A. Загородня, магістрантка

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДЖОРДЖ КЕННАН І РОСІЙСЬКО-АМЕРИКАНСЬКА ТЕЛЕГРАФНА ЕКСПЕДИЦІЯ

Проаналізовано участь Джорджа Кеннана, видатного американського експерта у справах Росії, в експедиції *Western Union*, яка мала на меті поєднати телеграфним зв'язком США та Російську імперію, ставши таким чином альтернативою ще не реалізованому на той час трансатлантичному проєкту. Експедиція тривала в атмосфері сприятливого політичного клімату та дружніх відносин між двома країнами. Через фінансові труднощі й успішну реалізацію ідеї атлантичного телеграфного кабелю вона була достроково завершена, та попри це вплинула на формування світогляду юного Кеннана, для якого ця зустріч із Росією стала першою. Він провів більше двох років у північно-східному Сибіру, спостерігаючи за життям місцевого населення, після чого переосмислює свої погляди на релігію та науку. Повертаючись додому, Кеннан здійснює подорож європейською частиною імперії, відвідавши, зокрема, Москву та Санкт-Петербург. Столиця справила на нього велике враження. Кеннан був захоплений бурхливим культурним життям Петербурга, почав вивчати російську мову і встановив дружні контакти з багатьма представниками дворянських кіл. Мандрівник повернувся до Сполучених Штатів переконаним русофілом, готовим енергійно та безапеляційно відстоювати свої погляди. На початковому етапі своєї діяльності Кеннан практично не згадував про зустрічі з каторжанами. Зокрема, у травелозі "Життя в сибірській юрті..." він зосередився насамперед на описі Сибіру, його жителів і пейзажів, а також на розповідях про свої пригоди під час телеграфної експедиції. У цілому ці міркування носили яскраво окреслений русофільський характер. Таке осмислення Російської імперії було дуже упередженим і надміру індивідуалізованим продуктом власне кеннанівського досвіду, проте його значення полягало в тому, що воно фактично започаткувало американське бачення Росії на рівні суспільного дискурсу.

Ключові слова: Джордж Кеннан, телеграфна експедиція *Western Union*, американсько-російські відносини, Сибір, сибірське заслання.

УДК 94(410.1):342.4-043.83"1640/1660"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.147.4>О. Івченко, здобувачка
ORCID ID: 0000-0003-0694-0004

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса, Україна

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ Й ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ІДЕЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО РОЯЛІЗМУ В АНГЛІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено вивченню конституційного роялізму – течії політичної думки доби Англійської революції XVII ст. Цей ідейний напрям не був об'єктом досліджень істориків, що сконцентрували свою увагу в основному на аналізові ідей прибічників Парламенту. Однак саме теорія конституційного роялізму лежить в основі сучасного політичного устрою Великої Британії. Термін уперше запропоновано англійським істориком Д. Смітом і характеризує групу роялістів, що виступали з ідеєю правління короля в Парламенті, тобто з ідеєю "змішаної монархії". У статті поставлено завдання розглянути історичний контекст формування теорії конституційного роялізму, охарактеризувати ті соціально-політичні й ідейні передумови, що сприяли утворенню цього напрямку політичної думки.

Ключові слова: Англійська революція, політична ідея, конституційний роялізм, "змішана монархія", королівська прерогатива, правління короля в Парламенті.

Постановка проблеми. Сімнадцяте сторіччя для історії політичного устрою Англії стало ключовим, оскільки саме в цей час остаточно сформувалися ті ідеї, які визначили розвиток владних структур у країні в майбутньому. Тому одним із важливих аспектів вивчення англійської історії вказаного періоду є дослідження течій політичної думки в період Англійської революції 1640–1660-х рр. Проте історики сконцентрували свою увагу на вивченні поглядів прибічників Парламенту, практично повністю забуваючи про існування роялістської політичної думки і особливо такого її напрямку, як конституційний роялізм. Зазначимо, що саме ця теорія вплинула на формування сучасного політичного устрою Англії.

Аналіз джерел і літератури. Звичайно, існує ряд робіт, присвячених цьому питанню: дослідження, які виконали М. Джадсон, Р. Крокстейл, Д. Сміт. Вони містять пояснення теорії змішаного правління і висвітлюють її прояви в роки Англійської революції. Проте і в цих роботах не вивчаються витoki вказаних ідей. Радянська історична школа детально аналізувала Англійську революцію з позицій марксизму. Особливої уваги заслуговують дослідження одного з провідних істориків Англійської революції М. А. Барга, що розкрив коріння політичної та конституційної кризи 1640-х рр. Вивченням ідейних течій в історії Англії займався також Ю. М. Саприкін. Дослідження роялістської політичної думки представлено у вітчизняній історіографії значною мірою завдяки роботам І. В. Немченко, яка проаналізувала політичні ідеї Роберта Філмера, що був яскравим прибічником абсолютизму. Крім того, авторка дослідила представлення ідеї "змішаної монархії" та поняття "суверенітет" у роялістській політичній думці Англії 40-х рр. XVII ст.

Постановка завдання. Актуальність цього дослідження полягає у відкритті нового напрямку у вітчизняному англознавстві. Ідеться про початок вивчення ще однієї течії політичної думки доби Англійської революції – конституційного роялізму, прибічники якого намагались примирити ворогуючі партії абсолютистів і парламентаристів і виступали з ідеєю правління короля в Парламенті, тобто з ідеєю змішаної монархії. Термін "конституційний роялізм" уперше ввів англійський історик Девід Сміт для того, щоб охарактеризувати групу поміркованих роялістів, політичні погляди яких стали особливо помітними напередодні революції – в 1641–1642 рр. [14, с. 39]. Серед тих людей, які прагнули втілити в життя основні положення цієї ідейної течії, слід виділити Едварда Гайда, графа Кларендона, Генрі Кері, віконта Фолкленда і сера Джона Кольєппера. Вони виступали з ідеєю монархії, якою правлять відповідно до законів, а також із бажанням зберегти наявну структуру англіканської церкви. Це були особи, які наводили

короля Карла I Стюарта на політику примирення з парламентом у 1641–1642 рр. і очолювали партію прибічників короля [2, с. 262–263].

Виклад основного матеріалу. Але для того, щоб краще зрозуміти теорію конституційного роялізму, необхідно звернути увагу на історичний контекст її розвитку, а саме, прихід до влади нової династії, причини протистояння парламенту й короля, передумови та початок Англійської революції. Власне цей напрямок політичної думки міг отримати розвиток тільки в тих умовах, що склалися в Англії на початку XVII ст.

Після смерті королеви Єлизавети I Тюдор у 1603 р. династію Тюдорів на англійському престолі змінила шотландська династія Стюартів – король Шотландії Яків VI став новим королем Англії під ім'ям Якова I Стюарта. Загальною тенденцією внутрішньої політики Стюартів було посилення королівської влади спочатку в рідній Шотландії, а з 1603 р. і в королівстві Англії.

Яків I був переконаним прихильником абсолютистських доктрин, які розвивалися в той час у країнах континентальної Європи, особливо у Франції. Політичний устрій цієї держави Європи, де королівська влада до XVII ст. отримала абсолютистські форми, здавався Якову I ідеалом державного правління. Як король Шотландії, Яків пише два трактати – "Царський дар" (1599) та "Істинний закон вільної монархії" (1603), в яких розвиває теорію абсолютизму: "Шотландські королі існували до скликання парламентів, до видання законів... Королі були творцями законів, а не закони творцями королів" [8, с. 65]. Він, проте, виявився неспроможним зрозуміти специфіку історичних умов Англії, в яких мав наміри реалізувати теорію абсолютної монархії [1, с. 99]. Новому королю довелося зіткнутись зі спротивом Парламенту, який не бажав зміцнення влади монарха і встановлення абсолютизму.

Необхідно зазначити, що дух політичної влади XVII ст. у Західній Європі в цілому був монархічним, абсолютистським. Англія не стала винятком. Початок англійського абсолютизму припадає на кінець XV ст., а розквіт – на XVI ст. Англійський абсолютизм характеризувався своїми особливостями. По-перше, поряд із сильною королівською владою тут продовжував функціонувати парламент як впливовий чинник політичного життя. По-друге, була відсутня багаточисельна бюрократія і сильна армія. По-третє, існувало розвинуте місцеве самоврядування. Усі ці особливості дають підставу характеризувати англійський абсолютизм як незавершений порівняно, наприклад, із французьким абсолютизмом.

У випадку англійського абсолютизму поняття "абсолютної влади" не означало, що монарх сконцентровує у своїх руках законодавчу, судову та виконавчу владу і

може робити "все, що йому захочеться", як це було, наприклад, у Франції. Кожен правитель володів схожими прерогативними, тобто надзвичайними, повноваженнями, які не можна було оскаржувати в законному порядку і за використання яких він ні перед ким не звітував. Правитель стояв вище закону, але одночасно йому підкорювався – сучасники не бачили в цьому жодного протиріччя. Монарх підкорювався закону, оскільки визнавав гарантовані цим законом права підданих. Оскільки король сам був джерелом правосуддя, він не міг бути підсудним, і в цьому сенсі стояв над законом [15, с. 8].

Крім того, король Англії повинен був володіти абсолютною владою у веденні зовнішньої політики в цілому та при вирішенні таких питань, як оголошення війни або підписання миру, зокрема, у вирішенні карбування монети, у призначенні чиновників на посади, контролюванні військ, придушенні повстання і в реалізації права на помилування за умови, що цей злочин не зачіпає жодних інтересів, окрім королівських [5, с. 102]. У кожному із цих випадків монарх стоїть над законом, оскільки в таких умовах буває досить важко скликати парламент, щоб прийняти відповідний акт, особливо у випадку війни чи повстання. Тому прийняття рішення в цих питаннях є прерогативою короля. Причому парламент не може посягати на ці права корони і намагатись будь-яким чином обмежити їх [3, с. 317]. Однак існування парламенту необхідно для того, щоб король мав змогу враховувати інтереси та бажання своїх підданих і не перетворитись на тирана. Тобто парламент усе ж намагався впливати на королівську владу [4, с. 64]. Така особливість монархії в Англії склалась історично.

Таким чином, головним у протистоянні короля та Парламенту стало питання королівської прерогативи, тобто надзвичайних прав монарха, реалізовувати які король міг на власний розсуд. Власне Яків I виступав за розширення цієї прерогативи, а Парламент – за її обмеження. Слід зазначити, що при цьому і парламентаристи, і роялісти визнавали божественність влади короля, а також заявляли, що монархія – це найкраща форма правління. 1628 р. лідери парламентської опозиції залишалися підданими короля. Аж до 1642 р. не йшлося про можливість повстання проти короля [13, с. 19].

У зв'язку із цим очевидно, що політична боротьба, яка відбувалася в Англії впродовж перших десятиріч XVII ст., не була боротьбою супротивників монархізму з його прихильниками. У дійсності, монархістами в англійському суспільстві того часу були всі ті, хто був прихильний до правопорядку і, відповідно, визнавав історично сформовану тут юридичну конструкцію державного ладу.

За таких умов з'являються прибічники ідеї правління короля в парламенті – конституційні роялісти. Вони наполягали на тому, що король має зберігати свої виконавчі функції, а інститут парламенту має бути дорадчим органом і допомагати королю приймати нові закони й утверджувати нові види податків.

Для конституційних роялістів король був сувереном. Однак влада його не була абсолютною [10, с. 483]. Спочатку його влада була необмеженою, але із часом королі Англії почали скликати лордів і представників общин, щоб порадитись із ними, й пообіцяли, що жодного закону не буде прийнято без їхньої на це згоди [10, с. 489]. Таким чином, король за власним бажанням обмежив свої повноваження та права і у зв'язку із цим повинен був тепер приймати закони разом із Парламентом. Зазначимо, що самі палати також не мали права ухвалювати або змінювати закони [10, с. 483]. Тобто, конституційні роялісти проголошували ідею "змішаної монархії".

Ця теорія по суті не була новою для Англії XVII ст. Ідейні витоки її можна виявити ще в XV ст. у політичних трактатах такого державного діяча, як Джон Фортеस्क'ю.

Автор створив політичне вчення, що являло собою важливий етап у розвитку політичної думки й ознаменувало перехід від ідеології станово-представницької монархії до ідеології абсолютизму. У своєму трактаті "The Governance of England" Фортеस्क'ю так характеризує правління монарха: "Король може правити своїми людьми згідно з такими законами, які він сам і створює. І, крім того, він може вводити нові податки без згоди підданих" [12, с. 109]. Автор стверджував, що згода між королем та парламентом необхідна як запорука правильного управління країною і міцного порядку в ній [9, с. 63].

Тобто, саме в роботах Джона Фортеस्क'ю ідея "змішаної монархії" вперше отримала своє систематичне вираження. І ті положення, з якими виступали мислителі XVII ст., є, по суті, подальшою розробкою і доповненням ідей цього мислителя.

Джерелом для поглядів конституційних роялістів були закон і традиція управління Англією [11, с. 18–19]. Так, один з яскравих представників ідеї конституційного роялізму Джон Спелмен вважав, що існування "значного обмеження королівського абсолютизму під час проголошення та створення законів не зменшує його суверенності" [16]. Спелмен зазначав також, що "права і звичаї королівства" "оберігаються як правителем, так і народом" і що "встановлення королівства залежить від дотримання прав як того, так і іншого" [16]. Автор стверджував, що хоча король був головою, а Парламент – підлеглим йому тілом, однак це не означало, що правитель володіє правом "створювати закони та встановлювати податки без участі Парламенту", але разом із тим і "палати Парламенту без нього не можуть створювати закони або змінювати їхній зміст, але ... король і Парламент спільно беруть участь у цьому процесі" [16]. Мислитель зазначив, що сам він є "доброзичливцем і короля, і Парламенту" [16].

У період між 1637 і 1642 рр. конституційні роялісти приєднувались у своїх поглядах як до парламенту, так і до короля. У випадку з введенням "корабельного мита" конституційні роялісти стали на бік парламенту, кинувши виклик монарху та його юристам у питанні надзвичайних повноважень правителя, захищаючи теоретичну структуру конституційного роялізму. Введення нового податку без згоди на це палат парламенту вони вважали спробою короля, що перебував під впливом радників – абсолютистів, підрвати законні права парламенту [11, с. 18–19].

Короткий парламент, який почав свою роботу 1640 р., розкритикував недавню політику монарха, зокрема і введення несанкціонованого парламентом "корабельного мита", і конституційні роялісти підтримали представників палат, а також були серед тих, хто виступав за правління закону, і критикували недоосібне правління Карла I протягом 11 років – з 1629 по 1640 рр., вважаючи це за порушення традиційного устрою управління державою.

Однак після опублікування "Великої Ремонстрації" 1641 р. конституційні роялісти стали на бік короля [11, с. 18–19], оскільки більшість із вимог "Ремонстрації" вони називали незаконними. Ідеться про такі положення: вимога парламенту контролювати призначення королем таємних радників і чиновників на найвищі посади в державі та контроль над військовими силами [7, с. 41]. Крім того, у "Ремонстрації" парламент вимагав, аби будь-яке реформування церковного управління проводилось тільки після консультації з богословами, які будуть призначатись зі спільної згоди парламенту та короля. Конституційні роялісти вважали ці вимоги такими, що посягають на священні права монарха, його королівську прерогативу. При цьому роялісти посилались на традицію, зазначаючи, що ще у Великій Хартії йшлося про недоторканість прерогативи короля, тобто

його виключних прав. І це положення має залишатись недоторканим [17, с. 242].

Таким чином, після опублікування "Великої Ремонстрації" конституційні роялісти стали на захист інтересів монархії. Крім того, вони допомагали Карлу I скласти "Відповідь на Велику Ремонстрацію", в якій захищали інтереси монарха, заявляючи, що право призначати чиновників, радників, контролювати армію – це "законне право корони Англії ... і порушити його означало б порушити закони держави" [6, с. 51].

Висновки. Отже, Англія в першій половині XVII ст. переживала події, що призвели до відкритого протистояння короля та Парламенту, результатом якого стала Англійська революція. І саме напередодні революційних подій з'явилась, набула своєї актуальності і отримала подальший розвиток у зв'язку з політичною нестабільністю в країні ідея "змішаної монархії". В 1641–1642 рр. особливо виділась група прибічників Карла I, що відстоювали принцип правління "короля в парламенті", заявляючи, що влада монарха є верховною в країні, але не абсолютною – вона обмежується за допомогою закону. Крім того, ця група захищала існуючий устрій Англійської церкви, оскільки вона сприяла зміцненню влади монарха. Англійський історик Девід Сміт запропонував назвати цю групу роялістів "конституційними", увівши, таким чином, термін "конституційний роялізм".

Список використаної літератури

1. Барг М. Великая английская революция в портретах ее деятелей / М. Барг. – М.: Мысль, 1991. – 397 с.
2. Гизо Ф. История английской революции. Т. 1 / Ф. Гизо. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 325 с.
3. Івченко О. Погляди Джона Спелмена на сутність королівської прерогативи / О. Івченко // Записки іст. ф-ту. – 2016. – Вип. 27. – С. 313–324.
4. Кареев Н. Западноевропейская абсолютная монархия XVI–XVIII вв. / Н. Кареев. – М.: Тип. М. М. Стасюлевича, 2009. – 245 с.
5. Ковалевский М. От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Т. 2 / М. Ковалевский. – М.: Издание Т-ва И. Д. Сытина, 1906. – 350 с.
6. Ответ короля на петицию, сопровождающую великую ремонстрацию 27 декабря 1641 г. // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII – XIX / П. Галанза (ред.). – М.: Государственное изд-во юрид. лит., 1957. – С. 50–51.
7. Петиция палаты общин, сопровождающая ремонстрацию о положении королевства, как она представлена его величеству в Гемптон-Корт 1 декабря 1641 г. // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII – XIX / П. Галанза (ред.). – М.: Государственное изд-во юрид. лит., 1957. – С. 40–43.
8. Политические воззрения Якова I Стюарта // Сборник документов по истории английской буржуазной революции XVII в. / В. Лавровский. – М.: Высш. шк., 1973. – С. 65–66.
9. Сапрыкин Ю. От Чосера до Шекспира: этические и политические идеи в Англии / Ю. Сапрыкин. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 192 с.
10. Allen J. English Political Thought 1603-1644 / J. Allen. – London: Archon Books, 1938. – 525 p.
11. Croxdale, R. Constitutional theories of kingship during the English revolution 1637–1660: Thesis / R. Croxdale. – Texas: Texas Tech University, 1972. – 148 p.

O. Ivchenko, Doctoral Candidate

Odessa I. I. Mechnikov National University, Odessa, Ukraine

SOCIO-POLITICAL AND HISTORICAL CONDITIONS OF FORMATION OF THE IDEA OF CONSTITUTIONAL ROYALISM IN ENGLAND IN THE 17th CENTURY

The article is dedicated to the study of such a direction of political thought of the English Revolution of the 17th century as the constitutional royalism. This ideological direction has not been the subject of research by historians, who have focused mainly on the analysis of the ideas of supporters of Parliament. But the theory of constitutional royalism underlies the modern political system of Great Britain. This fact determines the relevance of this study. The term "constitutional royalism", first proposed by the English historian David Smith, characterizes a group of royalists who submitted the idea of the king's rule in Parliament, or the idea of "mixed monarchy". The article aims to consider the historical context of the formation of the theory of constitutional royalism. The article describes the socio-political and ideological conditions that helped to form this area of political thought.

The author concludes that the idea of constitutional royalism could have arisen and received its further development only in connection with the conditions prevailing in England in the 17th century. The new ruler James I wanted to strengthen the power of the monarch and make it absolute. The king and Parliament argued over the issue of the royal prerogative, namely the extraordinary rights of the monarch. James I sought to increase this prerogative, and Parliament wanted to limit it. Over time, there is a group of constitutional royalists – those who advocated the reign of the king in Parliament. Proponents of this idea believed that the monarch should retain all power, but Parliament at the same time performs advisory functions and helps the king to rule the state.

Appearing during the English Revolution of the 17th century, the idea of constitutional royalism influenced on the political life of England and contributed to the formation of its modern state of affairs.

Keywords: English revolution, political idea, constitutional royalism, "mixed monarchy", royal prerogative, the king's government in the Parliament.

12. Fortescue J. The Governance of England / J. Fortescue. – London: [s. n.], 1885. – 145 p.
13. Judson M. The Crisis of the Constitution / M. Judson. – New York: Octagon Press, 1964. – 349 p.
14. Smith D. Constitutional Royalism and the search for settlement. 1640–1649 / D. Smith. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 315 p.
15. Sommerville J. Politics and ideology in England, 1603-1640 / J. Sommerville. – London: Longman, 1986. – 254 p.
16. Spelman J. Certain Considerations upon the Duties both of Prince and People Written by a Gentleman of Quality, a Well-wisher both to the King and Parliament [Online] / J. Spelman // Early English Books. – Mode of Access: <https://bit.ly/3k6qQoU>.
16. Stubbs W. The Constitutional History of England / W. Stubbs. – Oxford: Clarendon Press, 1896. – 670 p.

References

1. Barg, M. (1991). *The Great English Revolution in the Portraits of Its Leaders*. Moscow: Thought. [In Russian].
2. Gizo, F. (1996). *History of the English Revolution*. Vol. 1. Rostov on Don: Phoenix. [In Russian].
3. Ivchenko, O. (2016). The Views of John Spelman on the Nature of the Royal Prerogative. *The notes of the Faculty of History*, 27, 313-324. [In Ukrainian].
4. Kareev, N. (2009). *The Absolute Monarchy of Western Europe, 16th – 18th Centuries*. Moscow: Publisher M. Stasulevich. [In Russian].
5. Kovalevskij, M. (1906). *From the Direct Rule of the People to Representative and from the Patriarchal Monarchy to Parliamentarism*. Vol. 2. Moscow: Publisher I. Sytin. [In Russian].
6. King's Answer to the Petition that Accompanied the Great Remonstrance on December 27, 1641. (1957). In P. Galanza (Ed.), *The Constitutions and Laws of Bourgeois States, 17th – 19th Centuries*. Moscow: Juridical Literature State Press. Pp. 50-51. [In Russian].
7. House of Commons Petition that Accompanied Remonstrance of the State of the Kingdom as Presented to His Majesty at Gampst Court on December 1, 1641. (1957). In P. Galanza (Ed.), *The Constitutions and Laws of Bourgeois States, 17th – 19th Centuries*. Moscow: Juridical Literature State Press. Pp. 40-43. [In Russian].
8. Political Views of Jacob I Stuart. (1973). In V. Lavrovskij, *Collection of Documents on the History of the English Revolution of the 17th Century*. Moscow: Higher School. Pp. 65-66. [In Russian].
9. Saprykin, Yu. (1985). *From Chaucer to Shakespeare: Ethical and Political Ideas in England*. Moscow: Moscow State University Press. [In Russian].
10. Allen, J. (1938). *English Political Thought 1603-1644*. London: Archon Books.
11. Croxdale, R. (1972). *Constitutional Theories of Kingship during the English Revolution, 1637 – 1660: Thesis*. Texas: Texas Tech University.
12. Fortescue, J. (1885). *The Governance of England*. London: [s. n.].
13. Judson, M. (1964). *The Crisis of the Constitution*. New York: Octagon Books.
14. Smith, D. (2002). *Constitutional Royalism and the Search for Settlement. 1640-1649*. Cambridge: Cambridge University Press.
15. Sommerville, J. (1986). *Politics and Ideology in England, 1603-1640*. London: Longman.
16. Spelman, J. (n. d.). *Certain Considerations upon the Duties both of Prince and People Written by a Gentleman of Quality, a Well-wisher both to the King and Parliament*. *Early English Books*. URL: <https://bit.ly/3k6qQoU>.
17. Stubbs, W. (1896). *The Constitutional History of England*. Vol. 2. Oxford: Clarendon Press.

Надійшла до редколегії 15.12.20

УДК 9.94:(41/99).908.(91).31

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.147.5>

І. Малацай, канд. іст. наук, доц.

ORCID iD: 0000-0002-5094-1082

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ РУХ З УГОРЩИНИ ДО АМЕРИКИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ "СБОРНИКА КОНСУЛЬСКИХ ДОНЕСЕНИЙ")

Досліджено проблеми міграційних процесів наприкінці XIX – початку XX ст. з території тодішньої Австро-Угорщини до Америки. Попит на робітників у Сполучених Штатах, який активно проявився у середині XIX ст., і заго-стрення соціально-економічних протиріч в Австро-Угорщині у другій половині XIX ст. спричинили активізацію мігра-ційних потоків між двома континентами. Серед емігрантів були представлені всі народи, які населяли монархію, зок-рема словаки й українці, які їхали з метою покращення свого життя та життя своїх родин.

Ключові слова: міграційні процеси, еміграція, імміграція, Австро-Угорщина, Сполучені Штати Америки.

Постановка проблеми. Міграційні процеси є невід'ємною складовою історії людства. А сьогодні для України стали ще й болючим питанням. Переміщення людей ніколи не припинялося, а лише час від часу змінювалися напрямки та інтенсивність цього процесу. На різних етапах поступального розвитку соціально-економічних і суспільних відносин, це явище лише посилювалося. Питання міграції населення не втрачає актуальності й нині.

Аналіз джерел і літератури. У вітчизняній історіографії питаннями переселення, зокрема й українців, займається ряд дослідників, серед них: С. І. Пирожков [10], який досліджує причини й наслідки еміграції українців; Н. А. Шульга [11], котрий у своїй роботі аналізує міграційні процеси 90-х рр. XX ст. в Україні; І. М. Жилєнкова [8] та ін. Зарубіжні, насамперед словацькі дослідники, адже основна увага в роботі акцентована саме на переміщенні населення з теренів сучасної Словаччини, яка в XIX – на початку XX ст. була частиною Угорського королівства, достатньо уваги приділяють причинам переселення. З-поміж них потрібно зазначити С. Гярфашову, І. Гарущака та М. Столаріка [12–14]. Серед російських дослідників цієї проблеми надавав увагу І. В. Крючков [8]. Важливим джерелом у вивченні проблеми міграції XIX ст. посідає "Сборник консульских донесений" Міністерства закордонних справ Російської імперії, який виходив періодично з 1898 по 1910 рр. і вміщував 30–50 донесень щороку [2–7], див. таблицю. Основним змістом подань були фінансові та торгові звіти. Більшість консульських повідомлень мали конфіденційний характер про внутрішньополітичні події в іноземних державах, які не публікувалися, а використовувалися у службових цілях і потім надходили до державних архівів.

Постановка завдання. Досить важливим є розуміння мотивів та обставин, що спричиняли й нині підштовхують громадян до переселення в інші країни. Однією з головних причин, незалежно від проміжку часу, було й залишається бажання покращити умови власного життєвого простору, добробуту. Можемо виділити дві основні категорії емігрантів: перша – ті, хто емігрував і більше не повертався на батьківщину, друга – ті, що після перебування за кордоном, переважно на заробітках, верталися до своїх домів. Не стало винятком і населення Угорщини, у першу чергу її північно-східних комітетів, в яких мешкали переважно словаки й українці.

Виклад основного матеріалу. Несприятливі соціальні й економічні умови, пауперизація селян, надлишок дешевої робочої сили в межах південної та східної Європи на кінець XIX – на початок XX ст. змушували значну частину населення залишати свої домівки. Особливо скрутною ситуація була в найбільш економічно відсталих регіонах Угорщини – на сході та півдні – і у Словач-

чині. Активний процес переселення словаків розпочався у 70-х рр. XIX ст. й особливо масового характеру набув у 80-х рр. XIX ст. Саме у 80-90 рр. XIX ст. міграція словаків до Америки стала складовою масового переселення з Європи за океан, відомої як трудова еміграція. Виїжджали переважно до Сполучених Штатів, менше до Канади та країн Південної Америки. Це була нова хвиля мігрантів зі Східної та Південно-Східної Європи, яка додалася до попередніх переселенців середини XIX ст. із Західної Європи [12, с. 214].

Кількість словаків, які в 1870-1900-х рр. емігрували до США, становила 180 тис. осіб, а вже на 1914 р. у Сполучених Штатах перебувало близько 500 тис. осіб, що становило майже п'яту частину словаків в Угорщині у цілому. Найактивніше процес переселення словаків за океан відбувався саме в 1905–1907 рр. Особливо виділялися околиці м. Шаріш, Земплінського, Оравського та Ліптовського комітетів. Працевдатне населення виїжджало й з околиць м. Тренчина та м. Нітри [3, с. 118]. У цих районах населення головним чином жило завдяки веденню сільського та домашнього господарств. Надзвичайно повільний розвиток, низький рівень товарно-промислового виробництва гальмували процес зростання місцевих господарств. Така ситуація призводила до подальшого збідніння й без того незаможного населення.

У донесеннях консулів стосовно причин переселенського руху з Угорщини зазначалося, що з Тренчинського комітату люди виїжджали через високу концентрацію населення, яка становила 80–100 осіб на гектар [3, с. 117]. Така щільність спричиняла дефіцит придатної для ведення сільського господарства землі, а також сприяла процвітанню лихварства. Окрему категорію переселенців складали дрібні ремісники, які не могли витримувати конкуренцію з новоствореними підприємствами. На початку XX ст. угорський уряд почав надавати грошову допомогу угорцям – власникам фабричних і заводських підприємств, що, у свою чергу, завдавало шкоди дрібним місцевим виробникам і промисловцям. Лише в комітеті Сепеш з одного містечка Біла до Америки були змушені виїхати близько 400 ремісників, а з округи Якоб цього ж комітату – майже половина мешканців.

Окремою когортою в міграційному процесі виокремлювалися переселенці-заробітчани, які їхали навесні й поверталися додому восени. Це були переважно молоді одинаки, які шукали можливість заробити [1, с. 230]. Причиною була низька заробітна плата на батьківщині. Так, на кінець XIX – на початок XX ст. сільськогосподарські робітники отримували 25-30 крейцерів⁸ на день [1, с. 226]. Таких мізерних заробітків не вистачало навіть на необхідні речі. Водночас, на фабриках Пен-

⁸ 1 флорин дорівнював 100 крейцерів і дорівнював 1 кроні.

сильванії, копальнях штатів Массачусетс, Коннектикут й Огайо робітники заробляли від 4-5 до 10-12 крон щодня, залежно від умов праці. За час перебування в "сезон", вони могли заробити від 2 до 4 тис. крон [5, с. 236].

Із Тренчанського комітату, а саме з околиці м. Коше-са, щороку виїжджало від 100 до 200 сімей. Велика щільність населення, гориста місцевість, бідні ґрунти, невинувато висока вартість землі, яка доходила до 800 гульденів за їх (одиниці міри землі в Австрійській імперії), низька продуктивність господарювання – усі ці причини змушували місцевих мешканців емігрувати. Так, у матеріалах "Сборника консульских донесений" від 1899 р. стосовно низького рівня життя словаків зазначалося, що місцеве населення могло дозволити собі м'ясо не більше ніж двічі на рік, виключно на великі свята. Селяни були не в змозі купити собі навіть солі, а замість оцту у стравах використовували недостигли гриші та сливи. Худобу ж, яка була найдорожчим скарбом, вони були змушені продавати, щоб сплатити борги [2, с. 290]. Серед причин, що гальмували процес поступового розвитку господарств і накопичення коштів, була відсутність будь-яких варіацій кооперативів, жоден господар не міг самостійно продати свій хліб, адже головною перепорою ставали перекупники, які відкуповували у господарів продукцію за заниженими цінами. Що ж до розвитку промисловості, то на словацьких землях вона була практично відсутня, або ж представлена невеличкими майстернями [2, с. 290]. Тому дуже часто мігрантами ставали не лише селяни, а й дрібні майстри. Так, із Ліптовського комітату до Америки на кінець XIX ст. переселилося близько 750 осіб, переважна більшість із них були столяри та ковалі. З комітату Зипш почали виїжджати з 1884 р., а найбільше – з громади Здьяр, що в Кежмарокській окрузі. На кінець XIX ст. у ній мешкали 31 352 особи, а щороку виїжджало близько 800 осіб. У місцині Сепш-Белі ремісники розорювалися, адже не могли конкурувати з австрійськими підприємцями. Невеликі виробництва, на яких працювало по 40-50 робітників, не могли протистояти великим заводам. Щоб мати засоби для існування, робітникам доводилося емігрувати у пошуках заробітку до США [5, с. 117]. В Унгварському, Марморорському та Берегівському комітатах, де поряд мешкали українці й словаки, до вже згаданих причин міграції місцевого населення додалася ще й така. До зазначених комітатів на кінець XIX ст. почав активно переселятися люд із Буковини та Галичини. Новоприбулий люд перекуповував землю та майно у місцевих селян, що спричинило збільшення безгосподарників [5, с. 118].

Упродовж 90-х рр. XIX ст. із південно-східного регіону Угорщини до Америки виїхало близько 10 тис. дрібних землевласників. Вони не могли конкурувати з великими господарствами, в яких активно використовували сільськогосподарські машини та технології, що здешевлювало робочу силу. Дрібні господарства стали неконкурентоздатними. З донесень дипконсулів можна зробити висновок, що більшість із тих, хто виїздив до Америки, були поденними робітниками, дрібними землевласниками, ремісниками, переважно чоловіки [5, с. 233]. Потрібно також наголосити, що виїзд чоловічого населення впливав і на зміни суспільних устоїв в Угорщині [3, с. 117]. Адже в окремих місцинах залишалися лише жінки, діти та люди похилого віку. Відповідно, усі обов'язки щодо суспільно-адміністративних відносин перебирали на себе жінки. Як приклад, у двох громадах жінки виконували обов'язки суддів [5, с. 235]. Проте, якою була частка жінок серед мігрантів, ми можемо бачити лише на початок XX ст. За донесенням, кількість жінок сягала не більше 30 % [3, с. 118].

Відсутність роботи і неможливість заробити змушували людей шукати засоби для існування подалі від батьківщини. Шлях, який потрібно було подолати, щоб дістатися берегів Сполучених Штатів, був тривалим і виснажливим. Щоб досягти портів Бремена чи Гамбурга, звідки відходили судна до берегів Америки, потрібно було подолати відстань майже 1 тис. км, перетнувши практично всю монархію Габсбургів. Однак ці труднощі не зупиняли людей. За донесеннями міністра-резидента в Гамбурзі, російського консула у Бремені А. Вестмана, протягом 1898 р. через Гамбург виїхало 43 385, а через Бремен – 60 486 осіб [1, с. 226]. Серед них були як піддані Російської імперії (поляки, литовці та євреї), так і Австро-Угорщини (угорці, українці, словаки, хорвати) [1, с. 227]. На кінець XIX ст. більшість містечок у словацьких землях були поєднані між собою залізницею. Села ж розміщувалися на відстані 5-10 миль від найближчої залізничної станції, найбільш віддалені – до 35 миль. Отже, шлях починався на залізничній станції і мав довести до портів Гамбурга та Бремена. Зазначимо, що з 80-х рр. XIX ст. це були основні порти, звідки відправлялися емігранти з Європи до інших континентів і такими залишалися до початку Першої світової війни, а потім – через Роттердам (Нідерланди), Антверпен (Бельгія) та Ле Гавр (Франція), а також порти Італії та Британії. Угорський уряд на кінець XIX ст. намагався переорієнтувати пасажирські та торговельні перевезення через порт Фіуме (Рієка), який перейшов до Угорщини 1870 р. В 1903 р. навіть видано розпорядження, яке зобов'язувало населення Угорського королівства послуговуватися портом Рієки [5, с. 237]. Але через недостатньо розвинене судносполучення, цей порт так і не зміг досягти перших позицій у перевезенні європейських мігрантів.

На 80-ті рр. XIX ст. угорське законодавство ще не приділяло достатньої уваги контролю за процесом переселення та діяльністю агентів, які займалися агітацією й супроводом емігрантів [3, с. 118]. Лише на початку XX ст., зіштовхнувшись з інтенсивним процесом виїзду населення, наприклад, із комітату Зіпс (територія сучасної Румунії) із 500 рекрутів, що мали йти до війська восени 1902 р., з'явилися на призовний пункт лише 50 осіб [5, с. 235], а решта виїхала на заробітки, влада почала контролювати еміграцію та перешкоджати їй. На початку XX ст. хвиля еміграції охопила всю Угорщину, особливо комітати, де мешкали словаки й українці – Тренчин, Нітру, Арву, Ліптов, Зепес, Шарош, Земплень, Унг, Берег та ін. [5, с. 235]. Так, за донесеннями російських консулів, з 8 по 15 березня 1902 р. пароплавне товариство "Північнонімецький Ллойд" у Бремені було навіть вимушене зафрахтувати судно іншої компанії, оскільки кількість тих, хто очікував відправки до Америки, сягала 5 тис. осіб [5, с. 238]. У листопаді 1902 р. обома палатами угорського парламенту був прийнятий закон, який мав регулювати та сприяти зменшенню кількості емігрантів. В окремих пунктах наголошувалося на тому, що уряд може забороняти переселення своїх громадян до деяких країн; товариства, які займаються перевезенням, зобов'язувалися зробити внесок у розмірі 10 тис. крон; на них покладалося зобов'язання наймати до себе на службу з місцевого населення; обмежувалася агітація, спрямована на заохочення до переселення; уряд сам мав визначати маршрути, яким переселенці залишали батьківщину [4, с. 237]. Щодо "визначення маршруту", то тут йшлося про те, щоб усе ж перенаправити потік мігрантів через порт Рієки, який був з'єднаний з австрійською й угорською залізницями. Постало питання про фінансові втрати Угорщини. За підрахунками, на початку XX ст.

щороку з Австро-Угорщини до Америки через Гамбург, Бремен, Антверпен і Роттердам відбувало до 170 тис. осіб, сплачуючи німецькій залізниці та судноплавній компанії до 40 млн крон. Щоб перенаправити капітал в Угорщину, уряд розпочав переговори з австро-угорськими судноплавними компаніями "Adria" й "Austro-americana", які погодилися організувати пасажирські перевезення між Америкою та Європою за погодження з австрійським урядом [5, с. 237].

Зі свого боку уряд Сполучених Штатів почав посилювати контроль за іммігрантами. Попри спроби уряду Угорщини запровадити контроль за міграційним процесом, на початку XX ст., як і раніше, він залишався практично нерегульованим. Потрібно було вирішити питання щодо контролю за діяльністю агенцій, які вербували й організовували переїзд з Європи до Америки. Тому постало питання про створення у Сполучених Штатах постійно діючого консульства для допомоги іммігрантам з Угорщини, яких із кожним роком ставало все більше. Щорічно істотно посилювався контроль за процесом переселення з обох сторін. 1893 р. у США було запроваджено норму, відповідно до якої кожен, хто прибував на континент, повинен був мати із собою не менше 30 доларів. Далеко не всі мали ці кошти і тому досить швидко у США був зорганізований "Угорсько-словацький банк", який надавав фінансові послуги новопримуваним іммігрантам, зокрема позику у 30 доларів. Банк також займався і переведенням зароблених коштів до Угорщини [2, с. 295]. На 1904 р. запроваджено ще одну обов'язкову норму, а саме: усі переселенці, що прямували до Америки, були зобов'язані пройти медичний огляд та отримати щеплення від віспи, щоб не спровокувати епідемію. Готелі Бремена, в яких тимчасово зупинялися мігранти, очікуючи відправлення, регулярно перевірялися спеціально призначеним комісаром. Найбільш нужденним і хворим рекрутські агентства надавали невелику фінансову та медичну допомогу. Особлива увага приділялася хворим жінкам, яким за сприяння агенцій виділялася додаткова грошова допомога. Агенти рекрутських бюро допомагали мігрантам знайти готелі для тимчасового проживання, а також надавали інформацію про заоканські порти тощо. Переважна більшість мігрантів користувалася суднами компанії "Північнонімецький Ллойд" [6, с. 214]. Посадка на судна цієї компанії на початку XX ст., дякуючи чіткій організації, відбувалася швидко й організовано. Так, після прибуття на залізничну станцію Бремена, людей розділяли на групи та розселяли у готелі неподалік від порту. Груп було декілька: перша – ті, що мігрували родинами, друга – незаміжні жінки, третя – чоловіки-одиначки. Потім із цих груп формувалися підрозділи. Німців, євреїв та італійців відокремлювали від слов'ян, яких завжди було більше. Потім у всіх збирали квитки й супроводжували на пароплави. За допомогою перекладачів кожному пасажирові на кораблі вказували його відсік і каюту [6, с. 215].

Підставою для переселення з Верхньої Угорщини до США можна вважати ще й легковірність селян, які сприймали за правду чутки про неосяжні неосвоєні землі та про сприятливі умови праці, що було надмірним перебільшенням. Однією з причин такої довірливості була слабка освіченість місцевого населення. Наприклад, у Кишучасській долині 95 % населення взагалі не вміли читати. Учителі були більше схожі на звичайних селян, які мали вести власне господарство, адже прожити на 5 гульденів на рік (платня вчителя) було неможливо [2, с. 292].

Більшість переселенців зі Словащини кінця XIX – початку XX ст. оселялася в Пенсильванії. Менше – у штатах Огайо, Іллінойс, Арканзас, Нью-Йорк, Нью-

Джерсі. Частина мігрантів, насамперед селяни, що приїздили до Америки, все ж поверталися через певний час на батьківщину. Вони їхали до США з надією заробити достатньо коштів, щоб після повернення сплатити борги, купити землю та розжитися власним господарством. Декому дійсно вдавалося покращити становище своєї родини. Так, за даними 1912 р., до Угорщини надійшло зі США 1,6 млрд крон, з них 500 млн. крон – на територію Словащини [2, с. 293]. Багато з тих, хто потрапляв до США, дуже швидко вбирали в себе відчуття волі, отримували пристойну освіту, що зрощувало відчуття необхідності змін на краще і після повернення додому ці люди залучалися до суспільно-політичного та культурного життя.

На початку XX ст. серед усіх країн-постачальниць переселенців лідирувала Австро-Угорщина. Однак зауважимо, що еміграція з Австрії відрізнялася від угорської тим, що австрійські піддані не поверталися назад. Причини їх переїзду мало чим різнилися від угорських. Так само, як і в Транслейтанії, це були дрібні землевласники (українці, поляки, чехи, хорвати, словенці), однак високі податки та попит на робочу силу на підприємствах позбавляв їх можливості вести власне господарство, але першопричина – це висока щільність населення Цислейтанії. Переселенці прямували до Америки й розселялися в тих місцевостях, де вже жили і працювали їхні земляки. Словенці мігрували до штатів Монтана, Вайомінг, Мічиган; чехи – в м. Чикаго, штати Техас і Вісконсін; далматинці і хорвати – до Пенсильванії, Західної Вірджинії, Колорадо; поляки – до Пенсильванії, Нью-Йорку, Массачусетсу, Коннектикуту, Огайо, Іллінойсу та Бразилії у штат Парану; українці – до Канади, Аргентини, Бразилії [5, с. 236].

З кожним роком пароплавна компанія "Північнонімецький Ллойд" лише збільшувала кількість перевезень із Бремена. 1903 р. її флотилія поповнилася п'ятьма пароплавами [5, с. 238], а 1904 р. компанією були збудовані ще чотири нові кораблі для пасажирських перевезень, два з яких були розраховані на 1600 місць третього класу [7, с. 375]. Не відставав у кількості перевезення мігрантів і порт Гамбурга. Так, 1906 р. через порт Гамбурга мігрували 173 483 особи, з яких австро-угорськими підданими були 64 930 осіб [7, с. 375].

Висновки. Можемо зробити висновок, що на кінець XIX – початок XX ст. в Угорщині низький соціально-економічний рівень життя, нестача робочих місць, а точніше їхня відсутність, недостатній зарібок спонукали словаків, українців, хорватів, угорців емігрувати до Америки. Досить частою була практика, коли спочатку виїздив господар, а через певний час до нього приєднувалася його родина. Потрібно наголосити, що словацька громада на початку XX ст. у США стала однією з найчисленніших, причиною чого були складні умови у словацьких землях. Крім економічних і соціальних труднощів, не потрібно забувати і про політику мадяризації з боку угорського уряду. Впродовж кількох десятиліть, після переселення до Сполучених Штатів, більшості іммігрантів вдавалося влитися у нові суспільно-економічні та культурні відносини, не втративши при цьому ознак самобутності. Свідомо чи ні, але вони зберігали єдність та підтримували власну мову, культуру й традиції і це, у свою чергу, зберігало єднання з батьківщиною. Питання міграції населення Угорщини кінця XIX – початку XX ст. і увага, яку приділяли йому в дипломатичних донесеннях в Російській імперії, вказувала на його гостроту. Дослідження міграційних процесів завжди було і залишається важливим питанням у вивченні історії.

Таблиця

Інтенсивність переселення населення Угорщини до Сполучених Штатів з 1873 по 1901 рр.
за даними консульських донесень

Рік	Кількість прибулих до Сполучених Штатів, осіб
1873	892
1881	11 602
1891	27 548
1901	110 000 (словаки – 36 тис., хорвати – 30 тис., угорці – 24 тис., українці й румуни – 10 тис., німці – 8 тис.)

Список використаної літератури

1. Русское переселенческое движение через Гамбург и Бремен за 1898 год. (Из донесений министра-резидента в Гамбурге А. Вестмана и консула в Бремене А. Гамма) [Электронный ресурс] // Сборник консульских донесений. Министерство иностранных дел. Год второй. Выпуск III. – Санкт-Петербург : Товарищество Художественной Печати, 1899. – С. 226–230. – Режим доступа: <https://bit.ly/3km3Hij>
2. Заметка об эмиграции из Северной Венгрии (Донесение генерального консула в Будапеште) [Князь В. Львов] [Электронный ресурс] // Сборник консульских донесений. Министерство иностранных дел. Год второй. Вып. IV. – Санкт-Петербург : Товарищество Художественной Печати, 1899. – С. 289–295. – Режим доступа: <https://bit.ly/3km3Hij>
3. Эмиграционное движение в Венгрии (Донесение генерального консула в Будапеште) [В. Львов] [Электронный ресурс] // Сборник консульских донесений. Министерство иностранных дел. Год шестой. Вып. II. – Санкт-Петербург : Товарищество Художественной Печати, 1902. – С. 116–121. – Режим доступа: <https://bit.ly/3kmvIXa>
4. Переселенческое движение 1901 г. через Бремен (Донесение консула в Бремене) [Г. Томашевский] [Электронный ресурс] // Сборник консульских донесений. Министерство иностранных дел. Год пятый. Вып. III. – Санкт-Петербург : Товарищество Художественной Печати, 1902. – С. 274–283. – Режим доступа: <https://bit.ly/3km3Hij>
5. Переселенческое движение 1902 года через Бремен (Донесение бывшего консула в Бремене) [Г. Томашевский] [Электронный ресурс] // Сборник консульских донесений. Министерство иностранных дел. Год шестой. Вып. III. – Санкт-Петербург : Товарищество Художественной Печати, 1903. – С. 231–238. – Режим доступа: <https://bit.ly/3km3Hij>
6. Переселенческое движение через Гамбург и Бремен в 1903 году (Из донесений министра-резидента в Гамбурге С. Арсеньева и консула в Бремене А. Федоченко) [Электронный ресурс] // Сборник консульских донесений. Министерство иностранных дел. Год седьмой. Вып. III. – Санкт-Петербург : Товарищество Художественной Печати, 1904. – С. 212–283. – Режим доступа: <https://bit.ly/3km3Hij>
7. Переселенческое движение через Гамбург и Бремен в 1906 году (Донесение министра-резидента в Гамбурге) [С. Арсеньев] [Электронный ресурс] // Сборник консульских донесений. Министерство иностранных дел. Год десятый. Вып. V. – Санкт-Петербург : Товарищество Художественной Печати, 1907. – С. 374–376. – Режим доступа: <https://bit.ly/3km3Hij>
8. Жиленкова І. М. Переселенський рух з українських земель і його причини (кінець XIX – початок XX ст.) / І. М. Жиленкова // Карпатський край. – 2018. – № 1-2(10-11). – С. 89–98.
9. Крючков И. В. Эмиграция словаков в США на рубеже XIX–XX вв. в отчетах министерства иностранных дел России / И. В. Крючков // Гуманитарные и юридические исследования. – 2014. – № 4. – С. 42–46.
10. Пирожков С. Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії / С. Пирожков та ін. – К. : Академпрес, 1997. – 127 с.
11. Шульга Н. А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. А. Шульга. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 687 с.
12. Gyarfášová S. Za veľkou mláskou hľadali americký sen. Slovenské úteky z chudoby [Online] // SME Domov. – 19 sep. 2014. – Mode of Access: <http://bit.ly/3pL6Yc0>
13. Harušťák Igor. Príspevok k diskurzu o dejinách slovenského vysťahovalectva. Migračné impulzy a vysťahovalectvo z hornouhorských žúp na americký kontinent v kontexte migračných pohybů v strednej a východnej Európe v poslednej štvrtine 19. Storočia // Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. Storočí [Online] / Dušan Kováč a kol. – Bratislava : Historický ústav SAV, 2013. – S. 214–226. – Mode of Access : <https://bit.ly/3qPFZ0c>

14. Stolárik M. Slovenské prisťahovalectvo do Severnej Ameriky (1870 – 2010) [Online] / M. Stolárik // Mediamatika a kultúrne dedičstvo. Revue o nových médiách a kultúrnem dedičstve. – 2015. – 4. – Mode of Access : <https://bit.ly/3aKI9IX>

References

1. Russian Migration Movement through Hamburg and Bremen in 1898. (1899). In *Collection of Consular Reports. Ministry of Foreign Affairs. Year 2, Vol. 3*. Saint Petersburg: Society for Feature Print. Pp. 226-230. URL: <https://bit.ly/3km3Hij>. [In Russian].
2. Note on Emigration from Northern Hungary. *Collection of Consular Reports. Ministry of Foreign Affairs. Year 2, Vol. 4*. (1899). Saint Petersburg: Society for Feature Print. Pp. 289-295. URL: <https://bit.ly/3km3Hij>. [In Russian].
3. Emigration Movement in Hungary. *Collection of Consular Reports. Ministry of Foreign Affairs. Year 6, Vol. 2*. (1902). Saint Petersburg: Society for Feature Print. Pp. 116-121. URL: <https://bit.ly/3kmvIXa>. [In Russian].
4. Resettlement movement of 1901 p. through Bremen. (1902). *Collection of Consular Reports. Ministry of Foreign Affairs. Year 5, Vol. 3*. Saint Petersburg: Society for Feature Print. Pp. 274-283. URL: <https://bit.ly/3km3Hij>. [In Russian].
5. Resettlement movement of 1902 through Bremen. (1903). *Collection of Consular Reports. Ministry of Foreign Affairs. Year 6, Vol. 3*. Saint Petersburg: Society for Feature Print. Pp. 231-238. URL: <https://bit.ly/3km3Hij>. [In Russian].
6. Resettlement movement through Hamburg and Bremen in 1903. (1904). *Collection of Consular Reports. Ministry of Foreign Affairs. Year 7, Vol. 3*. Saint Petersburg: Society for Feature Print. Pp. 212-283. URL: <https://bit.ly/3km3Hij>. [In Russian].
7. Resettlement movement through Hamburg in 1906. (1907). *Collection of Consular Reports. Ministry of Foreign Affairs. Year 10, Vol. 5*. Saint Petersburg: Society for Feature Print. Pp. 374-376. URL: <https://bit.ly/3km3Hij>. [In Russian].
8. Zhylenkova, I. (2018). Transmigration Movement from Ukrainian Lands and Its Causes (Late 19th – Early 20th Centuries). *Carpathian Region: Scientific Studies from History, Culture and Tourism*, 1-2(10-11), 89-98. [In Ukrainian].
9. Kryuchkov, I. (2014). Emigration of Slovaks to the USA at the Turn of the 19th and 20th Centuries in the Reports of the Ministry of Foreign Affairs of Russia. *Humanitarian and Legal Studies*, 4, 42-46. [In Russian].
10. Pyrozhkov, S. (1997). External Migration in Ukraine: Causes, Consequences, Strategies. Kyiv: Academpres. [In Ukrainian].
11. Shulga, N. (2002). Great Resettlement: Repatriates, Refugees, Labor Migrants. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Russian].
12. Gyarfášová, S. (2014, September 19). Za veľkou mláskou hľadali americký sen. Slovenské úteky z chudoby. *SME Domov*. URL: <http://bit.ly/3pL6Yc0>
13. Harušťák, I. (2013). Príspevok k diskurzu o dejinách slovenského vysťahovalectva. Migračné impulzy a vysťahovalectvo z hornouhorských žúp na americký kontinent v kontexte migračných pohybů v strednej a východnej Európe v poslednej štvrtine 19. Storočia. In Dušan Kováč a kol. *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. Storočí*. Bratislava: Historický ústav SAV. Pp. 214-226. URL: <https://bit.ly/3qPFZ0c>.
14. Stolárik, M. (2015). Slovenské prisťahovalectvo do Severnej Ameriky (1870 – 2010). *Mediamatika a kultúrne dedičstvo. Revue o nových médiách a kultúrnem dedičstve*, 4. URL: <https://bit.ly/3aKI9IX>.

Надійшла до редколегії 18.11.20

I. Malatsai, PhD, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MIGRATION FROM HUNGARY TO AMERICA IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY (BASED ON THE MATERIALS OF THE "COLLECTION OF CONSULAR REPORTS")

The article is devoted to the study of the problem of migration processes in the late 19th – early 20th centuries from the territory of Austria-Hungary to America. Demand for workers in the United States, which has been active since the mid-19th century and exacerbation of socio-economic contradictions in Austria-Hungary in the second half of the 19th century, caused the intensification of migration flows between the two continents. Among the emigrants were all the nations who inhabited the Austro-Hungarian monarchy. But the population of the north-eastern regions of the country prevailed. At first there were Slovaks and Ukrainians. They traveled to improve their lives and the lives of their families. Low living standards due to economic backwardness, slow growth of production, lack of new technologies in agriculture only increased the flow of migrants. Lack of land suitable for agriculture, low wages also contributed to travel abroad. There were two main categories, workers, who returned home at the end of the working season, and it was mostly part of spring, summer and autumn, and the next year they went again to search some work. The second category – those who left and never returned. In the following years, some immigrants, Slovaks and Ukrainians, formed community centers, which played an important role in the formation of independent states. At the turn of the 19th – 20th centuries. There was the migration process between the United States and Austria-Hungary took place. The main routes of the continents passed through the ports of Hamburg and

Bremen. The diplomacy of the Russian Empire paid much attention to the issue of migration. The interest was due to a desire to understand more about a country that was a political opponent of Russia in European politics. The work is written on the basis of diplomatic reports published in the "Collection of diplomatic reports" in the late 19th – early 20th century. The used materials provide an opportunity to study the process of resettlement of the nations of Hungary to America from the standpoint of Russian diplomacy in the late 19th – early 20th century.

Keywords: migration processes, emigration, immigration, Austria-Hungary, United States of America.

УДК 94:355.1(=353.1)(517)"1220/1265"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.147.6>

О. Мачай, асп.

ORCID ID: 0000-0002-2315-9001

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, Україна

РОЛЬ ГРУЗИНСЬКОГО КОНТИНГЕНТУ У ВІЙСЬКАХ МОНГОЛІВ (1220–1265 рр.)

Розкрито участь грузинів у монгольському війську. Зокрема, висвітлено ставлення грузинів до завойовників і причини переходу мтаварів до армії ханів. На базі свідчень середньовічних писемних джерел розкривається роль грузинів у військових кампаніях монголів 40–60-х р. XIII ст. Особливу увагу приділено встановленню у Грузії податкам і повинностям, які вплинули на подальше сприйняття влади хана місцевим населенням.

Ключові слова: монголи, Грузія, мтавари, військо, завоювання, походи, хашар.

Постановка проблеми. Монгольська держава Чингісхана, що створювалася з 1206 р., цілком справедливо в історіографії має назву військової. Від початку формування її цілісності, імперія перебувала на стадії кошової держави з рудиментами "імперських конфедерацій". Проте за підкорення і приєднання до неї землеробських народів, країна і сама набула рис осілості [22, с. 48]. Метою Монгольської імперії було всесвітнє панування, що розглядалось як гарантія миру [6]. Та задля цього хан мав постійно тримати армію в бойовій готовності. Ця система передбачала залучення людських ресурсів, зокрема грузинів.

Чи не найважливіша увага приділялася військовій могутності і через внутрішні суперечки ханських родів в імперії. Так, у ході постійних протиріч, що виникали через зазіхання на сусідні території, неодноразово розгоралися конфлікти між Джучідами та Хулагуїдами. Такі сутички переростали у руйнівні битви й війни. Тому важливо було не допускати ослаблення військового потенціалу.

Аналіз джерел і літератури. Питання участі грузинських військ у монгольських кампаніях висвітлено багатьма джерелами. Найбільш деталізовано про участь грузинів у монгольських завоюваннях свідчать анонімний грузинський літопис "Картліс Цховреба" та "История Армении" Киракоса Гандзакеці. Із джерельної бази виділяється колективна монографія "История Грузии", в якій розглядаються особливості військових податків та повинностей на Кавказі, реакція царів і місцевих мтаварів⁹ на монгольські військові нововведення.

Для вивчення вказаної теми були поставлені такі **завдання**: 1) визначити причини переходу мтаварів на бік монголів; 2) розкрити роль грузинських загонів у військових кампаніях монгольських ханів; 3) охарактеризувати участь грузинів у протистоянні Ільханату та Золотої Орди.

Виклад основного матеріалу. Важливим елементом армії монголів стали грузинські війська. Грузинське царство двічі зустрічалося з монгольським уторгненням: під час розвідувальної експедиції загонів Джебе та Субеде 1220–1221 рр. [7, с. 138] та в ході безпосереднього завоювання монголами Кавказу в 1235–1240 рр. [25, с. 5].

Задля посилення боездатності свого війська монголи залучали до військових кампаній місцеве населення. Однак такого роду збільшення армії могло стати загрозою для самих монголів, адже нові військові могли створювати диверсії й підривати могутність монгольських загонів ізсередини. Тому монголи часто застосову-

вали техніку "хашар"¹⁰ [8, с. 144]. Головний принцип такої техніки передбачав виставлення ненадійного контингенту війська в авангард [3, с. 35]. До того ж, завдяки використанню хашару можна було вберегти монгольський сегмент від швидкого знищення під час перших зіткнень із ворогом [21, с. 35]. Монгольські війська завоювали славу народу стрільців, адже вони були неперевершеними лучниками [14, с. 3]. Однак армія монголів, як не парадоксально, відчувала дефіцит якісної зброї. За свідченнями європейських джерел, обладунки монголів виготовлялися зі шкіри тварин. Таким чином, випускати монгола в перших лавах означало – відправити його на вірну смерть [12, с. 76–77].

На Кавказі приклад хашару застосовувався під час військової кампанії 1220–1221 рр. Прагнучи відновити свою незалежність від Грузії, тюркські народи Арану та Ширвану, перейшли на бік завойовників. Так, атабеки¹¹, курди, туркмени, кипчаки, яких очолював воєначальник Узбек Ільдегізід-Ак-Куша, воювали в перших лавах монгольських військ, приймаючи на себе головний удар грузинів і відволікаючи їх від загонів Джебе та Субеде [2, с. 80; 11, с. 64; 16]. Можливо, війська Ак-Куші виконували роль ябагану¹², адже хашар, як правило, не використовується на відкритих місцевостях [2, с. 80].

В обох військових зіткненнях грузини чинили опір. Однак, якщо в першому поході монголи не ставили за мету захоплювати міста, то у другій кампанії загопи нойонів¹³ не залишали жодної фортеці, не підкоривши її [14, с. 8]. Часто задля збереження міст більш-менш неушкодженими, місцеві мтавари визнавали владу монголів [25, с. 5]. Так, приймаючи позиції завойовників, грузинські правителі вступали до військ монголів та йшли з війською на ханських ворогів.

Одним із найяскравіших прикладів переходу грузинської аристократії на бік завойовника є політика атабека Авага. Від початку вторгнень нойона Чормагана до фортеці Каен, де переховувались люди всього гавару¹⁴ [7, с. 163], атабек вдало організував оборону. Та, ризикуючи залишитись в оточеному монголами місті без во-

¹⁰ Хашар – полонені, що використовувались монголами для виконання фізичних робіт у часи облоги чи захисту міст; перебуваючи в авангарді загонів, виконували роль "живого щита".

¹¹ Атабек – намісник окремих областей в Арані та Ширвані.

¹² Ябаган – війська, що складалися з піхоти та кінноти добровольців.

¹³ Нойон – представники монгольської знаті, військові командири.

¹⁴ Гавар – адміністративна одиниця Південного Кавказу.

⁹ Мтавар – титул крупних землевласників у Грузії. В аристократичній ієрархії займали друге після царя місце.

ди [23, с. 276], ішхан¹⁵ мусив змінити свою думку. Аваг видав свою дочку Хошак заміж за Мухаммеда Шамс ад-Дина – людину з почту хана Хулагу, надсилав скарги в подарунки монголам. Проте, коли цього стало недостатньо, Аваг сам відправився до табору Чормагана в Бардаві, щоб визнати владу монголів [10, с. 346]. Нойон із великими почестями прийняв ішхана, дарувавши йому свободу дій, та наказав не руйнувати володінь атабека. Після цього дипломатичного візиту Аваг був прийнятий до монгольського війська, у лавах якого він воював проти інших кавказьких міст, першим з яких стало Ані [26]. Ця битва була початком співпраці грузинів із монголами [23, с. 276].

Вельмож підкорених народів, які могли стати впливовими союзниками, монголи відправляли до ставки великого хана в Каракорумі, де каан¹⁶ мав затвердити його на посаді. Аваг теж поїхав на уклін до каана [9, с. 122], де той зустрів його з повагою, давши у дружини татарку і наказавши своїм воєначальникам "за допомогою Авага підкорити всіх повстанців, що і було зроблено" [9, с. 10, с. 167–168].

Наслідуючи приклад Авага, інші мтавари Грузії – Варам Гагський, Гамрекелі із Торі, Саргіс Тмогві, Шанше та ін. – теж прийняли владу монголів. Кожен із них мав сплачувати монголам харадж – податок за користування землею [9, с. 123; 10, с. 346–347; 23, с. 277; 25, с. 6].

Грузинське військо вміло швидко мобілізуватись: джерела свідчать, що армія грузинів приходила до повної бойової готовності за 10 днів [9, с. 115]. 1242 р. об'єднані війська рушили на вірменські землі Руму. Перша велика битва сталась біля міста Карін (Ерзрум) [14, с. 14]. Монголи, оточивши місто, за допомогою пілікванів¹⁷ зруйнували стіни та вирізали населення. Велика частина награваних трофеїв перейшла до рук "християн, які служили у війську" – себто, грузинів (авт.). "А ті [грузини] з радістю купували, поширювали по всьому гавару, даруючи церквам і монастирям". Проте грузини діяли не лише заради наживи: було звільнено велику кількість полонених. Кіракос Гандзакеці із вдячністю згадує імена Авага, Шахіншаха, Григора Хаченеці та їхніх воїнів за визволення грузинського народу [7, 175–176].

Головна битва проти Руму сталась біля м. Севаст [13; 24, с. 162]. Причому, за свідченням "Грузинського хронографа XIV ст.", похід на султана організувала грузинська цариця Русудан. Частково це пояснює взяття грузинів, з яким вони кинулися в бій: "Грузини з початку ж билися так, що всі їхні [монголів] полководці були в захваті від їхнього бою, висловили їм любов і шану й обдарували, і віддавали славу". Перебуваючи в перших лавах, грузини змогли захопити велику кількість здобичі: золоті та срібні чаші, дорогоцінні скрині, одяг, велику кількість в'ючних тварин [10, с. 347–348].

Грузини 1253 р. взяли участь у поході на Аламут [2, с. 182]. За свідченням Рашид ад-Діна, до каана Менгу надійшла скарга від корінного населення Казвіна, де було сказано про насильницьку ісламізацію й утиски з боку Персії. Це стало вдалим приводом для завершення захоплення Персії, розпочате ще за Чингісхана. Похід очолив хан Хулагу. Грузинські війська було поділено на дві частини, із подальшою щорічною ротацією [20, с. 144].

Під час цієї кампанії сталось убивство нойона Чагату. Монголи сприйняли це як сплановані дії грузинів, які

з помсти та небажання бути монгольськими маріонетками, учинили суд над нойоном. Озброївшись, ханські загони вирушили на табір грузинів, проте їм назустріч вийшов перс, який зізнався у вбивстві Чагату. Автор "Грузинського хронографа", з якого ми довідуємося про зазначені події, вихваляє Богородицю, що монголи не почали битись із грузинами, порівнюючи це зі спасінням від варварів Константинополя [10, с. 353–355; 13, с. 27].

Активну участь грузинська кіннота брала у завоюванні Багдада військами Хулагу-хана [14, с. 28; 24, с. 162]. На чолі грузинських загонів стояв цар Давид Улу. Саме його участь допомогла монголам пришвидшити процес взяття Багдада. Цар наказав своїм воїнам прорити тунель під стінами міста, що і було зроблено. Зсередини Багдада грузини відчинили ворота і впустили монголів [10, с. 362–363]. Відповідно, можна зазначити тут роль грузинів як хашару: вони виконували інженерні роботи та справляли враження більшої кількості монгольського війська [3, с. 35].

У результаті 18-денної облоги 1258 р. Багдад був захоплений [1, с. 41; 6; 15, с. 74]. Взяття Багдада стало вирішальною подією у становленні незалежності Держави Хулагуїдів. Грузини, які зіграли важливу роль у битві та заробили авторитет надійних помічників, стали важливим стратегічним союзником ільхана¹⁸ в майбутніх військових кампаніях. Мтавари та цар Давид Улу залишалися васалами ільхана та продовжували управляти своїми під наглядом басаків [18, с. 188].

Не дивлячись на те, що при дворі Хулагуїдів були люди абсолютно різних віросповідань¹⁹, особливу довіру хан проявляв до християн. Це пояснюється, зокрема, приналежністю матері та дружини Хулагу до несторіан [4, с. 201]. Грузинів, вірменів, хрестоносців ільхан планував залучити до походу на Єгипет, султан якого виступав ярим захисником ісламського світу [18, с. 189].

Поповнити монгольське військо передбачалося за рахунок грузинського населення. Для цього з 1254 р. проводилася військова реформа. Відтепер монголи не хотіли спиратись на хашар, адже підкорені народи були вже втомлені від монгольського ярма. Нойон Аргун провів перепис усіх чоловіків Грузії віком від 11 до 60 років. У результаті було встановлено, що Грузинське царство має щороку виставляти по 90 тисяч воїнів, з розрахунку 1 воїн з 9 селян, що мав пудзе²⁰. Селяни, які не брали участі у військових кампаніях, мали сплачувати калан (груз. салашкро) – податок на покриття витрат з організації походів [6; 9, с. 126; 14, с. 17]. Окрім цього було введено улупу – податок на користь монгольських воєначальників. Так, нойон (керівник монгольської сотні) отримував по одному ягнати та одному драгану²¹ з кожного села; думаннойон (керівник тисячного війська) одержував одну вівцю та два драгани [9, с. 126].

Проте через внутрішні протиріччя в адміністративному та податковому апаратах відбулись певні зміни. У другій половині XIII ст. Грузія була розділена на дві частини: Західну і Східну. У свою чергу, східна частина держави поділялась на фактично незалежні самтавро²². Кожна з таких одиниць підпорядковувалась еріставу-еріставів (мтавару), які на відміну від візірів ца-

¹⁸ Ільхан – правитель Держави Хулагуїдів.

¹⁹ Головою громадянського управління при дворі Хулагу був перс-мусульманин, придворним лікарем – китаєць [18, с. 189].

²⁰ Пудзе – господарча одиниця, яка включала в себе територію під будинок, землі для землеробства та виноградарства. Могла складатися з кількох дворів.

²¹ Драган – грузинська золота монета.

²² Самтавро – князівство, володіння мтавара.

¹⁵ Ішхан – представник вищого стану у Вірменії, князь.

¹⁶ Каан – "Хан ханів" – правитель Великого Монгольського Улусу.

¹⁷ Пілікван – військовий механізм, що застосовувався як катапульта під час облоги міст.

ря, посилювали свої позиції. Цьому сприяв перехід багатьох мтаварів на бік монголів. Джерело XIII ст. зазначає, що не всі мтавари йшли до монголів через безвихідь: "Незалежні князі грузинські, хто волею, хто неволею стали їх [монголів] данниками, і кожен з певною кількістю вершників, залежно від стану, вступив до них [монголів] у халан"²³ [14, с. 12].

Співпрацю монгольського хана та грузинських дідебулів підтримував інститут хасінджу²⁴. Мтавари, які приймали хасінджу, отримували незалежність для своїх володінь, що вело до економічної децентралізації і розвитку конкретного самтавро [9, с. 130]. Данина з кожного самтавро надходила не до дивану, а до казни хана або його довірених людей. Таким чином, у кожного мтавара був сильний протектор, з яким існували прямі відносини, в обхід постаті грузинського царя [19].

Така політична децентралізація Грузії проявилась під час походу Хулагу-хана на Єгипет 1260 р. [5, с. 185]. Армія Давида Улу була виснажена, адже "давно перебувала в походах". Діставшись Межиріччя, грузини попросили ротації. Хан Хулгу, розуміючи втому грузинів, відпустив їх додому. І, збагачені військовими трофеями, загони царя повернулись у Тбілісі [10, с. 364].

Ільхан розраховував, що Давид Улу наздожене монгольські війська і підтримає хана у війні проти єгипетського султана. Однак виснажені свавіллям монгольського нойона у Грузії Хаджі-Азіза та непосильними податками грузини не проявляли бажань воювати за Ільханат [25, с. 19]. Тому цар Давид, вирушивши в похід, зупинив свої війська біля Джавахетських земель, відмовляючись брати участь у кампанії. Більша частина мтаварів все ж продовжили шлях до Єгипту, виявляючи непокору цареві [10, с. 365–366].

Проте Григор Акнерці розповідає, що сталося непорозуміння: ніби на бенкеті цар Давид разом із вельможами або жартуючи, або гіпотетично підраховуючи, уявляли, яку кількість війська грузинські та вірменські землі змогли б виставити проти монголів. На застіллі виявився зрадник, який доповів ханові, що Давид готується чинити опір, на що і була агресивна реакція [14, с. 22].

Перемигши єгипетського султана, Хулагу відправив нойона Аргуна із 200 грузинськими мтаварами та 20-тисячним загonom кінноти в похід проти царя Давида, аби придушити можливий бунт. Давид Улу разом із мтаваром Саргісом Джакелі – вірним союзником Багратіонів, переходив у важкодоступному князівстві Самцхе, пізніше – у резиденції царя Давида Наріна.

Увага Хулагу була зосереджена на зовнішній експансії, тому переслідувати грузинського царя, маючи в підпорядкуванні багатьох грузинських дідебулів, для хана не було нагальним питанням. Конфлікт із монголами був не на часі і для Давида, тому 1264 р. цар поїхав до ставки хана Хулагу [9, с. 128]. Давид обрав вельми влучний момент: Ільханат потребував союзників у майбутній боротьбі проти конкуруючого улусу – Золотої Орди.

Грузини проявили ентузіазм у підтримці армії Хулагу під час протистояння Джучідам. Така позиція пояснюється ісламізацією Золотої Орди, проти якої виступали і християнські народи, і сам хан Хулагу [1; 10, с. 409].

Після битви з військами Золотої Орди за Дербент 1256 р., ільхан розпочав будівництво укріплених лі-

ній – сібех, на які було поставлено прикордонні війська, де був присутній грузинський контингент [11, с. 69, 75]. Після смерті хана Хулагу, навесні 1265 р. золотоординці спробували вдруге захопити Північний Кавказ. Монголо-грузинські війська, пошкоджуючи шлях хана Берке, зруйнували всі мости через р. Куру, уздовж якої була збудована оборонна лінія [1, с. 47]. Через повноводдя ріки, Джучіди не змогли перейти на інший берег і плани хана Берке були зірвані. Наступник хана Хулагу, Абага-хан, побачивши дівість Чаганусунських укріплень, наказав далі продовжувати їхню розбудову. Грузинів використовували на будівництві частоколів і для риття ровів. Так, будуючи перешкоди для війська Джучідів, грузини знову виконували роль хашару. Однак сама Грузія як держава стояла перед проблемою зникнення [9, с. 129].

Висновки. Від початку монгольських завоювань на Кавказі грузини чинили їм опір. Однак, місцеві мтавари вступали до монгольський військ. Деякі з них хотіли зберегти міста і фортеці неушкодженими; інші – через союз із монголами прагнули посилити свою владу та в результаті вийти з-під впливу грузинського царя.

У зовнішніх кампаніях 40–60-х рр. XIII ст. грузини в монгольській армії виконували роль хашару. Перебуваючи традиційно в авангарді військ, вони суттєво допомагали монголам у взятті міст Близького Сходу. І хоча грузини сумлінно виконували свої військові повинності, траплялися випадки, в яких хан підозрював їх у зраді та намірах створювати диверсії і піднімати бунти.

Проте, діючи за принципом "розділяй і володарюй", ільхан зумів зіграти на внутрішніх політичних протиріччях Грузії та на довгий термін запобігти опору грузинів, залучаючи їх до лав своїх військ. Саме завдяки грузинським військам Хулагуїди змогли відбити наступ золотоординців на Кавказі, укріпити оборону регіону та залишити його під своїм контролем.

Список використаної літератури

1. Арсланова А. А. Причины войн улуса Джучи с Хулагуидским Ираном / А. А. Арсланова // Нижнее Поволжье и Исламская республика Иран. Исторические, культурные и экономические связи. – Саратов : Издательство Саратовского ун-та, 2004. – С. 41–55.
2. Бабенко Р. В. Монгольські завоювання на Кавказі в 1220–1221 рр. / Р. В. Бабенко // Военно-историчний вісник. – 2017. – С. 79–86.
3. Бахтин А. Г. Плен и рабство в период монгольского завоевания и в Золотой Орде по восточным источникам / А. Г. Бахтин // Йошкар-Ола : Вестник Марийского гос. ун-та. – 2012. – № 10. – С. 31–38.
4. Босворт К. Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии / К. Э. Босворт. – М. : Главная редакция восточной лит. изд-ва "Наука", 1971. – 324 с.
5. Вардан Великий. Всеобщая история [Электронный ресурс] // Восточная литература. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frameset4.htm>
6. Галенко О. І. Монгольська імперія [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України. Т. 7: МІ-О / Редкол. В. А. Смолій та ін. – К. : Наук. думка, 2010. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Monholska_imp.
7. Гандзакеци К. История Армении / К. Гандзакеци. – М. : Наука, 1976. – 438 с.
8. Івануц М. Г. Зародження та розвиток тактики облогового бою у монголо-татар / М. Г. Івануц // Сіверщина в історії України. – 2013. – Вип. 6. – С. 142–147.
9. История Грузии с древнейших времен до начала XIX века. Ч. 1 / под ред. Н. А. Бердзенишвили. – Тбилиси : Цодна, 1962. – 386 с.
10. Картелиш цховреба. История Грузии. – Тбилиси : Издательство АРТАНУДЖИ, 2008. – 455 с.
11. Криштопа А. Е. Дагестан в XIII – начале XV вв. Очерк политической истории / А. Е. Криштопа. – М. : ТАУС, 2007. – 228 с.
12. Кулешов Ю. А. Производство и импорт оружия как пути формирования золотоордынского комплекса вооружений / Ю. А. Кулешов // Золотоордынская цивилизация. – 2010. – Вып. 3. – С. 73–97.
13. Летопись Себастаци [Электронный ресурс] // Восточная литература. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Sebastaci/frameset.htm>.

²³ Халан – обов'язок вступати до монгольського війська зі своїми загонами; іноді позначає податок на землю (господарство).

²⁴ Хасінджу – підпорядкування феодала з його володіннями безпосередньо хану. Власники хасінджу сплачували данину не до загальної монгольської казни, а напряму – до свого покровителя.

14. Магакія Инок. История народа стрелков [Электронный ресурс] // Восточная литература. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Magakiya/frameset.htm>
15. Малышев А. Б. Золотая Орда и Иран: политические, экономические и культурные связи / А. Б. Малышев // Нижнее Поволжье и исламская республика Иран: исторические, культурные, политические и экономические связи. Материалы науч. конф. – Саратов: Саратовский гос. ун-т, 2004. – С. 73–92.
16. Мачай О. О. Грузино-Монгольский конфликт 1220–1221 гг. за данными письменных джерел / О. Мачай // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків. Вип. 5(9) / відп. ред. О. В. Потильчак. – Київ; Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2020. – С. 33–36.
17. Мачай О. О. Релігійний чинник у встановленні монгольської влади у Грузії / О. О. Мачай // Вісник Маріупольського держ. ун-ту. Серія Історія. Політологія. – 2020. – Вип. 27. – С. 27–37.
18. Пигулевская Н. В. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века / Н. В. Пигулевская и др. – Ленинград: Издательство ЛГУ, 1958. – 391 с.
19. Пурцеладзе Д. Л. Уложение Георгия V-го Блистательного [Электронный ресурс] // Восточная литература. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIV/1320-1340/GeorgijV/Ulozenie/vved.htm>
20. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Том 2. – Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 1960. – 214 с.
21. Тимохин Д. М. Использование монгольскими войсками тактики хашара в период завоевания государства Хорезмшахов (1219–1221 гг.) / Д. М. Тимохин // Батыр. – 2011. – № 2. – С. 33–39.
22. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана / Р. П. Храпачевский. – М.: АСТ: ЛЮКС, 2005. – 557 с.
23. Büyükcınar Ayşe Beyza. Gürcü-Moğol ilişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247 / Ayşe Beyza Büyükcınar // Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. – 2018. – 4/6. – Ss. 267–282.
24. Ömer Subaşı, Gürcü-Moğol ilişkisi-Güney Kafkasya 1220-1346 / Ömer Subaşı. – İstanbul: Kitabevi, 2015. – 257 sayfa.
25. Հանազարյան, Ա. Ի. Հայ- վրացական և մոնղոլական հարաբերությունները (1236–1240-ական թթ.) / Ա. Ի. Հանազարյան // Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների. – 2004. – № 1. – Ք. 3–22.
26. May T. M. Mongol Empire: Chormaqan and the Mongol Conquest of the Middle East [Online] / T. M. May // HISTORYNET. – Mode of Access: <http://bit.ly/3keedlg>.

References

1. Arslanova, A. (2004). The Reasons for the Wars of the Juchi Ulus with the Hulaguid's Iran. In *Lower Volga Region and the Islamic Republic of Iran. Historical, Cultural and Economic Ties*. Saratov: Saratov University Press. Pp. 41-55. [In Russian].
2. Babenko, R. (2017). Mongol Conquests in the Caucasus, 1220-1221. *Military-Historical Bulletin*. Pp. 79-86. [In Ukrainian].
3. Bakhtin, A. (2012). Captivity and Slavery in the Period of the Mongol Conquest and in the Golden Horde According to Eastern Sources. *Yoshkar-Ola: Bulletin of the Mari State University*, 10, 31-38. [In Russian].
4. Bosworth, K. (1971). *Muslim Dynasties. Handbook of Chronology and Genealogy*. Moscow: Science. [In Russian].
5. Vardan the Great. (n. d.). General History. *Oriental Literature*. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frameset4.htm>
6. Galenko, O. (2010). Mongol Empire. In V. Smolii (Ed.), *Encyclopedia of the History of Ukraine. Vol. 7*. Kyiv: Scientific Thought. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Monholska_imp. [In Ukrainian].

O. Machai, PhD Student
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine

THE ROLE OF THE GEORGIAN CONTINGENT IN THE MONGOL TROOPS (1220-1265)

Mongol forces have appeared in the Caucasus since 1220. The desire of the empire was to create world domination. That's why was necessary to have a powerful army, which included the conquered peoples, among whom were Georgians.

Georgian queen and mtavars resisted the conquerors since the establishment of Mongol rule in the Caucasus. However, due to the lack of competent rulers and strong centralized power, the mtavars later recognized the power of the Mongol commanders and sided with the conqueror. As a result, Georgian Queen Rusudan also recognized the authority of the Mongols.

Every ruler who recognized the power of the khan had to bear military duty – haraj, and pay tribute, among which were taxes on military needs. The article examines various military campaigns in which Georgians participated on the side of the Mongols: the battle against the Romanian sultan in 1243, the capture of Baghdad in 1258, the campaign in Egypt in 1260, the fight against the expansion of the Golden Horde in the early 60s of the thirteenth century. The paper reveals the peculiarity of the Mongolian taxes paid by Georgians – kalan, ulup, the technique of the Mongol battle – hashar, yabagan.

Based on the source and historiographical database, an analysis of the attitude of Georgians to participate in the Mongolian military campaigns is conducted. In particular, the article covers cases when the Mongols suspected Georgians of treason, focusing on the anti-Mongol uprising of King David Ulu. The causes and consequences of the uprisings are explained on the basis of testimonies of Georgian and Armenian chronicles.

Separately, the article reveals the participation of Georgians in the fight against the troops of the Golden Horde, which sought to capture the North Caucasus. Thanks to the participation of Georgians in battles and the construction of fortifications, the Hulaguids were able to protect the region from the invasions of the Juchids.

Keywords: Mongols, Georgia, mtavari, army, conquest, campaign, hashar.

7. Gandzaketsi, K. (1976). *History of Armenia*. Moscow: Science. [In Russian].
8. Ivanuts, M. (2013). Origin and Development of Siege Fighting Tactics of Mongol-Tatars. *Sivershchyna in the History of Ukraine*, 6, 142-147. [In Ukrainian].
9. Berdzenishvili, N. (Ed.). (1962). *History of Georgia from Ancient Times to the Beginning of the 19th Century*. P. 1. Tbilisi: Codna. [In Russian].
10. Kartlis tskhovreba. *History of Georgia*. (2008). Tbilisi: ARTANUJI Publishing House. [In Russian].
11. Krishtopa A. (2007). *Dagestan in the 13th – Beginning of the 15th Centuries. An Outline of Political History*. Moscow: TAUS. [In Russian].
12. Kuleshov, Yu. (2010). Production and Import of Weapons as Ways of Forming the Golden Horde Complex of Weapons. *Golden Horde Civilization*, 3, 73-97. [In Russian].
13. Chronicle of Sebastatsi. (n. d.). *Oriental Literature*. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Sebastaci/frameset.htm>. [In Russian].
14. Magakiya Inok. *History of the People of Shooters*. (n. d.). *Oriental Literature*. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Magakiya/frameset.htm>. [In Russian].
15. Malyshev, A. (2004). The Golden Horde and Iran: political, economic and cultural ties. *Lower Volga Region and the Islamic Republic of Iran: Historical, Cultural, Political and Economic Ties*. Saratov: Saratov State University. Pp. 73-92. [In Russian].
16. Machai, O. (2020). Georgia-Mongolian Conflict of 1220-1221 in the Light of Writing Sources. In O. Potylchak (Ed.), *Drahomanov Historical Studies. Issue 5 (9)*. Kyiv – Nizhyn: Publisher M. Lysenko. Pp. 33-36. [In Ukrainian].
17. Machai, O. (2020). Religious Factor in the Establishing of the Mongolian Authorities in Georgia. *Bulletin of Mariupol State University. History and Polity series*, 27, 27-37. [In Ukrainian].
18. Pigulevskaya N. et al. (1958). *History of Iran from Ancient Times to the End of the 18th Century*. Leningrad: Leningrad State University Press. [In Russian].
19. Purceladze, D. (1988). *Code of George V the Brilliant. Oriental Literature*. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIV/1320-1340/GeorgijV/Ulozenie/vved.htm>. [In Russian].
20. Rashid ad-Din. (1960). *Collection of chronicles. Vol. 2*. Moscow-Leningrad: Publishing house of the Academy of Sciences of the USSR. [In Russian].
21. Timokhin, D. (2011). *The use of the hashar tactics by the Mongolian troops during the conquest of the Khorezmshah state (1219-1221)*. Batur, 2, 33-39. [In Russian].
22. Khrapachevsky, R. (2005). *The Military Power of Genghis Khan*. Moscow: AST: LUX. [In Russian].
23. Byuyukchynar, Ayshe Beyza. (2018). Gürcü-Moğol ilişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247. *Karadeniz Arash-tyrmalary Enstityusy Dergisi*, 4/6, 267-282.
24. Ömer, Subaşı. (2015). Gürcü-Moğol ilişkisi-Güney Kafkasya 1220-1346. İstanbul: Kitabevi. [In Turkish].
25. Shahnazaryan, A. (2004). Armenian-Georgian-Mongolian Relations (1236-1240). *Social Sciences Newsletter*, 1, 3-22. [In Armenian].
26. May, T. (n. d.). Mongol Empire: Chormaqan and the Mongol Conquest of the Middle East. *HISTORYNET*. URL: <http://bit.ly/3keedlg>. [In English].

Надійшла до редколегії 24.11.20

УДК 94 (477) (092) "1892/1958" Осип Гермайзе
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.147.7>

Л. Могильний, д-р іст. наук, проф.
ResearcherID AAB-3942-2020

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ОСИПА GERMAIZE

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у середовищі інтелігенції різноетнічного походження на теренах України сформувалася думка про важливість особистого внеску кожного в розвиток наукового й культурно-освітнього потенціалу народів Російської імперії. Провідні діячі українофільських громад закликали талановитих інтелектуалів зробити свій внесок у розвиток освітньої та наукової складових культури українського народу. Одним із тих, хто відгукнувся на заклик, став Осип Юрійович Гермайзе.

У статті проаналізовано суспільно-політичні переконання О. Гермайзе як одного з активних представників інтелігенції Києва першої третини XX ст. Серед методів, застосованих для розкриття теми, використано методи історизму, об'єктивності та науковості. Уперше здійснено спробу дослідити суспільно-політичні погляди відомого вченого 1920-х рр. О. Гермайзе, що обумовлює її наукову новизну.

Ключові слова: Гермайзе Осип (Йосип), Київське наукове товариство, "Просвіта", Київська трудова школа, Київський інститут народної освіти, Українська Академія наук, Спілка визволення України.

Постановка проблеми. Досліджуючи український національно-визвольний рух, учені переважно звертали увагу на процеси, які спрямовували найактивніші його представники, і вивчали біографістику лідерів українського політикуму та відомих учених. Вивчення персоналій другого плану, як правило, не ставало об'єктом досліджень серед учених. Однак багато таких представників представляють науковий інтерес як люди, які власне на собі відчули всі виклики того буремного часу. Частина з них зламалась і зникла у вирі подій, інші пристосувалися і намагалися не проявляти свою активність, але треті, зважаючи на політичні обставини й поклики власної душі, переключилися на освітні й наукові проекти, в яких мали можливість проявити свій талант.

Аналіз джерел і літератури. Процеси історії національно-державного відродження України посилили інтерес до спадщини відомих діячів, які займалися дослідженням історії України і належать до кола відомих дослідників і науковців. З 1991 р. до сьогоднішня в сучасній вітчизняній історіографії здійснено лише декілька спроб розглянути й об'єктивно оцінити життя і наукову діяльність відомого українського вченого, громадсько-політичного діяча і освітянина О. Гермайзе. Серед них праці С. Водотики, В. Кондрашова, І. Мазур [6; 7], Г. Казьмирчука [11], С. Кот [12], В. Марочко [14], які у своїх роботах, у загальних рисах, охарактеризували окремі сторінки участі О. Гермайзе у політичній діяльності УСДРП, однак не розкрили поглядів ученого щодо державності України, його ставлення до суспільно-політичних подій того часу. Окрему інформацію з життя і діяльності О. Гермайзе можна знайти у щоденниках С. Єфремова, спогадах Н. Полонської-Василенко, І. Майстренка [10; 13; 15] в власних роботах ученого [8]. Стислу біографію дослідника дають такі видання, як "Енциклопедія українознавства" [9, с. 375], "Енциклопедія історії України" [18, с. 92–93] та "Енциклопедія сучасної України" [5, с. 556]. Особливу цінність для розкриття цих поглядів становлять архівні матеріали ГДА СБУ (т. 50, 56, 101) [1; 2; 3], незважаючи на те, що потребують належного критичного сприйняття.

Постановка завдання. Нині нема публікацій, які б намагалися проаналізувати й охарактеризувати його суспільно-політичні переконання, їхнє становлення й еволюцію у процесі суспільно-політичних трансформацій. Завданням статті є висвітлення умов становлення й еволюції світоглядних поглядів Осипа Гермайзе, які стосуються його ставлення до національних вимог українців і шляхів побудови української державності.

Виклад основного матеріалу. Народився Осип Юрійович 5 серпня (23 липня) 1892 р. у родині київсько-єврея (або караїма), фотograфа за професією [2,

арк. 16]. До свого хрещення 1900 р. мав ім'я Самуїл-Йосиф Генріх [18, с. 92–93; 5, с. 556]. Сім'я не мала великих статків, але подбала про освіту свого сина. Юнак після закінчення Третьої Київської гімназії 1910 р. вступив на історичний відділ історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира, де навчався до 1916 р. [6, с. 80, 2, арк. 16]. Його науковим керівником був відомий український учений М. Довнар-Запольський, який очолював історико-етнографічний гурток [5, с. 556]. За спогадами Н. Полонської-Василенко, М. Довнар-Запольський привертая до себе пильну увагу поліції, у якій мав "недобру репутацію" "неблагонадійної особи" через "народницькі тенденції далекої юності" [15, с. 271–272]. Народництво вчителя природно відбилосся і на поглядах його учнів.

Як наголошував О. Гермайзе, "мій світогляд виростав на ґрунті впливів революційної боротьби пролетаріату і селянського змагання" під гаслами "боротьби за соціальне і національне визволення" [2, арк. 70]. За словами вченого, оскільки український культурний рух протягом усього XIX ст. розвивався на "дрібнобуржуазній" соціальній базі селянства, то культурні здобутки українського руху за цей час були створені власне в таких соціальних та ідеологічних обставинах. Оскільки дослідник "особисто жив і дуже інтенсивно жив отими українськими інтересами, то цілком натурально", що його бажанням було працювати саме "на культурному фронті" [2, арк. 70]. Таку позицію він називав "відсутністю чіткості" і "примиренством до немарксістських течій в українській нації" [2, арк. 70]. Але, якщо підсумувати його роботу, то все ж складається враження, що О. Гермайзе подобалася така діяльність. Культурницька та наукова праця приваблювала його більше, ніж напружена політична боротьба того часу.

Одночасно з навчанням О. Гермайзе активно працював і в нелегальній київській українській студентській громаді [2, арк. 164], де мав неабиякий авторитет серед її учасників. На думку вченого, великий вплив на формування його поглядів мало знайомство із забороненою літературою, і насамперед, з творами М. Драгоманова. О. Гермайзе з головою поринув у громадську діяльність і революційну боротьбу, що виглядало цілком логічно з урахуванням обставин тогочасних ідеологічних захоплень молоді. Показово, що він одразу пов'язав долю з українським національно-визвольним рухом. У дуже рідкісній комбінації його політична діяльність проходила переважно в складі УСДРП, до якої він належав протягом 1906–1918 рр. [2, арк. 59, 97]. Щоправда, С. Водотика у своїй статті в "Енциклопедії сучасної України" вступ юнака до УСДРП датує 1911 р. [5, с. 556]. Серед учасників соціал-демократичного гуртка О. Гер-

майже називає Б. Гороховатського [2, арк. 164], з яким він листувався аж до свого арешту 1929 р. [17, с. 432].

За участь у політичних демонстраціях О. Гермайзе заборонили протягом семестру відвідувати університет, а у квітні 1911 р. він уперше був ув'язнений на пів року як організатор і делегат студентських громад та активний діяч УСДРП. Лише кмітливість допомогла молодому революціонеру уникнути виключення з університету. Саме в той час, на думку С. Водотики, О. Гермайзе познайомився з відомим діячем українського національного руху В. Чехівським [6, с. 81], однак, за свідченнями вченого, даними ДПУ 1929 р., це відбулося лише в 1917 р. [2, арк. 17]. Через 19 років доля знову звела їх на сцені одного з Харківських театрів у політичному процесі СВУ, але цього разу ніщо не врятувало ні одного, ні другого від сталінського судилища [6, с. 81]. О. Гермайзе також брав участь у суспільно-політичному русі одночасно і як фахівець, який старанно збирав матеріали про історію нелегальних українських організацій (брошури, листівки, газети, фотографії тощо), і як учасник заходів, що організовувалися УСДРП. По суті, таке поєднання свідчило про невпевненість О. Гермайзе щодо професійного вибору свого шляху. Його робота стала першим кроком, який привів до поступового відходу вченого від політики до науки [6, с. 80–81].

Після непростого відновлення 1912 р. в університеті О. Гермайзе вирішив по-справжньому опанувати свою спеціальність. Під керівництвом М. Довнар-Запольського він сумлінно студіював економічну історію України і написав першу наукову працю "Економічний побут приватновласних селян Великого князівства Литовського у ст. XVI–XVII", чим продемонстрував своє вміння працювати з історичними джерелами. Закінчивши 1916 р. університет із дипломом 1-го ступеня О. Гермайзе мав у своєму розпорядженні ґрунтовну загальноосвітню й історичну підготовку, упевнено володів німецькою, французькою та польською мовами, мав досвід написання наукових досліджень [6, с. 81].

Зазначимо, що ні дослідницька праця, ні одруження, ні небезпека нового арешту не відвернули О. Гермайзе від боротьби за національні інтереси України. В 1912–1916 рр., захоплюючись програмними цілями українських соціал-демократів, він пропагував ідеї УСДРП серед робітників, інтелігенції та студентів Києва, розповсюджував антивоєнні листівки тощо [6, с. 81]. У складі партії проводив активну революційну роботу, зокрема 1914 р. очолив організаційний комітет із проведення в Києві демонстрації з нагоди 100-річчя від дня народження Т. Шевченка, за що зазнав репресій із боку влади [5, с. 556]. Ці роки були позначені для О. Гермайзе пошуком шляхів поєднання у практиці революційної боротьби соціальної доктрини марксизму із цілями українського національно-визвольного руху, що пізніше набуло продовження в його працях [6, с. 81–82; 11, с. 43–48]. За словами О. Гермайзе, він завжди себе зараховував до "революціонерів-марксистів", але також підкреслював що, вважає себе "працівником в області національних культур" [2, арк. 25]. У вступній статті до творів В. Винниченка О. Гермайзе зазначав, що у громадському житті того часу набув поширення "критицизм до звиклого громадського спокою", з'явилися нові організаційні й ідеологічні форми боротьби [Гермайзе, 1927, с. XIV]. "Українська молодь тоді справді переживала глибоке піднесення, вона поринала у хвилі революційного життя, переоцінювала старі цінності, ті цінності, що святощами були для батьків, тепер ці цінності бралися під гостру критику або висміювалися", "інтенсивно шукала молодь нових дороговказів, нових орієнтацій, но-

вої віри чи науки, щоб вона сформувала їхні поривання і стремління" [Гермайзе, 1927, с. XXIII–XXIV]. О. Гермайзе на той час перебував на роздоріжжі й обирав між національним і соціальним у своїй діяльності. 1927 р. він писав: "Українство, як громадський рух живилося селом", а "до пролетаріату йшли з інтелігенції переважно люди без національно-культурної української підготовки", які переймалися "пролетарськими інтересами" і "машинально" відходили від українських національних інтересів, "ці інтереси здавалися такими нецікавими і малоцінними з погляду соціальної боротьби" [Гермайзе, 1927, с. XXV]. "Хіба можна було одночасно займатися пропагандою революційних ідей серед робітництва, ставити нелегальні друкарні, провадити гуртки, влаштовувати мітинги та масовки під постійним страхом" несподіваної появи "жандармів і поліції, словом, робити оце політичне діло, повне реальної, насиченої боротьбою, романтики, і одночасно займатися "національною працею", тобто перекладати святе письмо на українську мову або складати словника, ретельно вибірюючи силу фразеологічних зворотів для спізнання дійсного значення якогось слова?" [Гермайзе, 1927, с. XXV]. На думку О. Гермайзе, частина українських соціал-демократів, до яких він теж себе зараховував, "відчула потребу примирення чи, вірніше, поєднання інтересів села і міста" [Гермайзе, 1927, с. XXV]. Бунтарство юнака також проявилось у словах про відчуття, які тоді переповнювали його душу: "яка б не була буря, а вона потрібна, і симпатія революціонера на боці тих, хто не кориться закону, хто право носить у собі, у своїй силі, у своїй індивідуальності" [Гермайзе, 1927, с. XXX–XXXI]. "Ідеологія української інтелігенції, оперта на українському селянстві", "починає розкладатись, стає анахронізмом", "крайня ліва" українська інтелігенція, "її запальна молодь", розуміючи це становище, модернізує свою політичну ідеологію [Гермайзе, 1927, с. XXXIX–XXXX]. Незважаючи на неабияку активність, постань О. Гермайзе не привернула увагу керівництва УСДРП, тому із часом бажання юнака займатися політичною боротьбою зменшувалося. Для прикладу, у щоденнику В. Винниченка за 1911–1920 рр. серед сотень прізвищ та імен членів партії ми не знайдемо жодної згадки про О. Гермайзе [4].

Досить нечасто представники української соціал-демократії проводили так багато часу у колективі вітчанських лібералів, які переважно займалися культурно-просвітницькою і науковою роботою, а політичну діяльність сприймали як вторинну. Ця особливість середовища відбилася і на О. Гермайзе. Він політичній праці не надавав серйозного значення і тому із часом вона стала для нього другорядною.

В 1916–1917 рр. О. Гермайзе перебуває у лавах збройних сил Російської імперії. З активізацією процесів створення українських полків весною 1917 р. приєднується до ініціативної групи із цього питання і стає заступником голови Всеукраїнської Ради солдатських депутатів, а також бере участь у популяризації ідей УСДРП серед селян. Особливо його активність проявилася після Лютневої революції 1917 р. За спогадами І. Майстренка, О. Гермайзе брав участь у організації походу сотень селян на Великодні свята із синьожовтими прапорами та портретами Т. Шевченка з Великих Будиш до Опішні, де відбувся тритисячний мітинг. На той час він був "вольноопределяющийся" російської армії і перебував у короткотерміновій відпустці. Після цього мітингу в Опішні почалося "справжнє українське життя": виникла Селянська спілка, утворився

осередок УПСР і товариство "Просвіта". І. Майстренка О. Гермайзе здивував тим, що і він, і його дружина розмовляли гарною українською мовою, "що для інтелігенції вищої класи було на ті часи рідкістю" [13, с. 19–20]. У своїй політичній діяльності О. Гермайзе намагався бути ближче до народу, його потреб і бажань. Навіть виступаючи на мітингах, він намагався говорити з людьми простою, зрозумілою для них мовою.

У травні 1917 р. О. Гермайзе обрано учасником Другого Всеукраїнського військового з'їзду, що відбувся наприкінці травня – на початку червня 1917 р. І від нього він потрапляє делегатом до складу Української Центральної Ради (УЦР) [2, арк. 16, 97], у якій перебував до укладення Брестського мирного договору. Підписання домовленостей з Четвертим союзом він сприйняв негативно і на знак протесту відмовився від мандату УЦР [5, с. 556]. Остаточно політичну діяльність, за словами О. Гермайзе, він припинив, "коли УСДРП розкололася на незалежників і тих, що опинилися за кордоном" у 1919–1920 рр. [2, арк. 59, 97]. Учений вийшов з лав партії і до "жодної політичної організації" після цього "не належав" [2, арк. 77]. Тісний зв'язок О. Гермайзе зберіг лише з представниками свого культурницького оточення, яке брало активну участь у наукових і освітніх заходах протягом наступного десятиліття і переважно належало до ліберальної течії українського національного руху.

Свої наукові справи дослідник розпочинав із роботи в історичній секції Українського наукового товариства (УНТ) у Києві разом із М. Грушевським і його однодумцями. В УНТ брав участь не лише як учений, але і як керівник окремих науково-організаційних напрямків. Значний інтерес до особистості О. Гермайзе викликають його наукові доповіді на засіданнях УНТ. Серед них – "Гадяцький" ключ XVII–XVIII ст. (економічна організація гетьманського домену)" і "Розміри селянських землеволодінь у приватновласницьких маєтках Великокого князівства Литовського XVI ст.". Після виступів їх було рекомендовано до друку і лише війна завадила їм з'явитися в "Записках УНТ". Саме в УНТ за керівництва М. Грушевського, на думку С. Водотики, сформувалися дослідницькі інтереси О. Гермайзе [6, с. 81].

Постать і діяльність М. Грушевського вплинули на молодого науковця не стільки у сенсі історіографії чи обрання тематики, скільки в розумінні ролі і значення історичної науки як чинника національно-державного відродження України. За пізнішою оцінкою самого О. Гермайзе, українська наука в умовах царизму могла розвиватися двома шляхами: українофільського пристосування до обставин або шляхом безкомпромісним. Цей, другий, указаний був, як він зазначав, М. Драгомановим, а вивів на нього українську науку М. Грушевський. "Цей шлях, не міг зійтися з манівцями лояльності, ліберальної плутанини та національної невимовності...", тому вчений і став палким прихильником, помічником і послідовником М. Грушевського в науково-організаційній роботі наукового товариства [6, с. 81]. Робота з українськими культурниками і вченими приваблювала О. Гермайзе як можливість проявити свої наукові таланти у тій сфері діяльності, де існувала гостра потреба у подібних активних працівниках. Сам учений інколи сприймав цей факт свого життя як своєрідну "м'якість", "примиренність" до своїх політичних "дрібнобуржуазних" колег у науці [2, арк. 99]. Гермайзе пояснював таку позицію тим, що, "визнаючи цю хибу у своєму не тільки отому далекому але й близькому минулому", не "поділяв чи то ідеологічні, чи то політичні погляди" свого ліберального оточення [2, арк. 100],

оскільки відокремлював свою наукову роботу від особистих політичних симпатій.

1917 р. відкрив перед молодим дослідником можливість брати активну участь в українському освітньому і науковому відродженні та реалізувати свої перспективні проекти. О. Гермайзе писав, що, відійшовши від політичного життя, "не переставав цікавитися життям громадським і політичним", "громадським робітником я лишався й тоді, тільки переніс свою роботу зі сфери політики в царину громадсько-культурну" [2, арк. 97]. За спостереженнями С. Водотики, Гермайзе-історик і педагог остаточно переміг Гермайзе-політика, хоча свою дослідницьку й педагогічну працю він поставив на службу власним політичним переконанням [6, с. 82]. Якщо підсумувати все сказане, то О. Гермайзе, незважаючи на свої політичні симпатії до української соціал-демократії, краще співпрацював із представниками громадського руху, українофілами, тому його суспільно-політичні переконання носили змішаний характер. Зі зміцненням позицій більшовиків він усе більше схилявся до офіційної точки зору влади. Про це також свідчать матеріали допитів 1929 р. Учений наголошував, що протягом 1919–1923 рр. у нього було "різко критичне ставлення" до національної політики більшовицького уряду, однак із проголошенням політики коренізації воно покращилося, за винятком окремих деталей [2, арк. 26, 100]. В. Дурдуківський відзначав, що О. Гермайзе йому говорив про те, що "українці мусять якось порозумітися з більшовиками" [1, арк. 142]. "Найбільше в цій царині за цей час мені довелося працювати як культурно-просвітньому організатору й робітнику в робітничому клубі на Лук'янівці, де на роботу я віддав так багато свого часу, енергії й умінь" [2, арк. 98]. Учений писав, що в умовах українізації представники місцевого етносу мають займати провідні "культурні командні висоти" [2, арк. 58], саме це забезпечить проведення українізації з найбільшою користю для суспільства. Залучення вихідців із місцевого середовища до різноманітних управлінських структур поступово ослаблювало опір населення щодо дій влади. Як побоювалися представники української еміграції, більшовики дали можливість корінним народам значною мірою втілити у життя свої культурно-освітні цілі, яких неможливо було досягнути за самодержавства. І така гнучка політика сприяла поширенню ілюзій серед української інтелігенції про можливість змінити ситуацію в країні зсередини, ненасильницьким шляхом. Як показав час, такі думки виявилися помилковими. Більшовики пішли на поступки лише для того, щоб виграти час, перегрупуватися, а закріпившись при владі, поступово нейтралізувати своїх опонентів різними способами – "добровільною" висилкою за кордон, дискредитаційними судовими процесами, засланнями на Соловки, ув'язненнями та розстрілами.

Працюючи в оточенні людей з ініціативними ідеологічними принципами, О. Гермайзе за "своїм світоглядом був далекий від так званих "есерівських" груп і політично йшов іншими шляхами у своїй діяльності й роботі", "проте той факт, що вони власне в той час заповняли собою тодішні українські установи національно-культурного значення, мене єднав з ними" [2, арк. 128]. За спогадами, його "громадське оточення" складалося з "патентованої", так би мовити, української інтелігенції, "ліберально-буржуазного" напрямку, що до революції "вважала себе за монополіста національно-культурного українського відродження" [2, арк. 98]. Із цією інтелігенцією, що до революції часто носила назви: "свідомі українці", "старе громадянство", О. Гермайзе працював

на національно-культурному "полі", де ця інтелігенція тоді панувала, "бо молоді кадри революційної тодішньої інтелігенції біля науки та культурного життя, тоді майже не працювали" [2, арк. 98–99].

Перебуваючи в колі ліберальної інтелігенції, О. Гермайзе неодноразово брав участь у дискусіях із політичних питань того часу – дискутував щодо питань "поточного політичного життя", "польсько-українських відносин", вів розмови про "потребу об'єднання для українських діячів", "забезпечення посадами української інтелігенції", "про теми кооперативного життя", "про форми української державності (автономії) чи самостійності" тощо [2, арк. 106].

Як і багато представників інтелігенції в умовах створення системи україномовних шкіл, О. Гермайзе поєднував свою наукову роботу з педагогічною. 1918 р. він став викладати історію в українських гімназіях, згодом перетворених більшовицькою владою на трудові школи, улітку читав лекції з історії України для вчителів Києва, Гадяча, Кролевеця, Миргорода й Умані, розробляв навчальні плани для відкритого в 1918 р. Українського державного університету [2, арк. 22], очолював історичний і політичний гуртки у Першій трудовій школі [1, арк. 117–122, 128; 2, арк. 20, 22, 57], вів історико-архівні семінари при Київському центральному історичному архіві [2, арк. 21–22], семінари з історії української культури при клубі працівників освіти протягом двох років [2, арк. 22], марксистські семінари, організовані Українською Академією наук (УАН) [2, арк. 22], читав лекції з історії України і працював проректором у Київському інституті народної освіти (КІНО) [2, арк. 22, 24; 8, с. 375; 10, с. 323]. Таким чином, сформувався його авторитет як відомого педагога і вченого [6, с. 82; 7, с. 104–112].

Свою роботу у школі О. Гермайзе характеризував як виховання дітей з "елементами національної романтики" [2, арк. 57, 75], побудовану "на лібералізмі й національному романтизмі" [2, арк. 160], загалом на елементах, притаманних усьому вчительському колективу [2, арк. 75], більшість якого раніше належала до ліберального кола української інтелігенції або й узагалі була аполітичною. Директор школи В. Дурдуківський неодноразово з позитивного боку характеризував О. Гермайзе як авторитетного серед учнів школи вчителя [1, арк. 112], молодого, талановитого, здібного й енергійного вченого [1, арк. 144, 156]. Подібно висловлювався і Г. Холодний щодо його роботи у Чернігівській школі – "виразних зауважень чути не доводилося" [3, арк. 138]. Сам О. Гермайзе своє оточення теж сприймав із позитивного боку, характеризував його як "надзвичайно порядне" [17, с. 130]. У багатьох випадках, коли О. Гермайзе запитували про ту чи іншу людину, він відповідав "спитайте його самого" [10, с. 378].

Щодо наукової складової його діяльності, то, виконуючи в 1918–1920 рр. обов'язки секретаря історичної секції і протягом тривалого часу, у 1920 р., секретаря гуманітарного відділу та члена президії УНТ, молодий науковець набуває досвіду науково-організаційної роботи. На думку С. Водотики, саме в роки боротьби за українську державність завершується початковий період формування О. Гермайзе як дослідника, педагога й організатора наукової праці [6, с. 82]. Створення УАН реалізувало мрію О. Гермайзе щодо втілення у життя власних дослідницьких проєктів. 1919 р. він поринає в роботу історико-географічної й археологічної комісій УАН [12]. На запрошення С. Єфремова він приєднався до роботи в академічній комісії, яка займалася дослідженнями суспільних течій в Україні [2, арк. 28]. Саме

цей напрямок досліджень приваблював О. Гермайзе найбільше. Помічаючи потяг вченого до опрацювання новітніх джерел, С. Єфремов вирішив залучити його до академічної діяльності.

Робота у навчальних і наукових закладах і непевна ситуація з УСДРП змусили О. Гермайзе відмовитися від будь-яких форм політичної діяльності. Як пояснював учений, він "політичної роботи не проводив, а віддався переважно науково-педагогічній роботі", "громадським життям країни і, навіть політичним, я завжди цікавився" [2, арк. 71]. За спостереженнями дослідника, після розгрому білогвардійців "серед частини українського громадянства було стримане відношення до радвлади, очікування й хитання" [2, арк. 71], "у цілому було радісне почуття визволення од денікінщини, але цілковитого прийняття радвлади й органічного примирення з нею не було" [2, арк. 72], до радянської системи "ставився критично, недовіжливо з побоюванням" [2, арк. 130].

Протягом 1919–1924 рр. О. Гермайзе брав участь у нарадах "Братства української державності" (БУД), сприймаючи ці зібрання як своєрідні обговорення поточної суспільно-політичної ситуації в Україні людьми, які беруть активну участь у науковому і культурно-освітньому житті республіки і переймаються її долею. Як писав учений: "Я вірив у можливість співробітництва з революційною владою не тільки тої "лівої" інтелігенції, до якої я зараховую себе, але і тої "правої", що її представники входили в назване об'єднання" [2, арк. 135]. Учений сприймав існування БУД як політичного об'єднання, "яке ставило своїм завданням оборону українських національних інтересів і прагнення до створення української державності" найближчим часом [2, арк. 142].

Той період виявився надзвичайно складним для наукової інтелігенції. За словами Н. Полонської-Василенко, "коло науковців розтавало; дехто виїхав за кордон, дехто, маючи зв'язки із селом або меншими містами, подався з Києва", "деякі науковці відклали книжки і перейшли на фізичну працю, бо тільки вона давала можливість щось заробити" [15, с. 319]. "Академія наук конала. У холодних неопалених залах, у пальтах, у шапках, у шарфах сиділи вчені і писали на шматках пакувального паперу", "платні вченим не видавали місяцями; а коли гроші нарешті попадали в їхні руки, то ефекту від них було мало, бо ціна їх на ринку сильно падала", "в аудиторіях, де було холодніше, ніж надворі, у хутрах і рукавицях професори читали лекції студентам, здебільшого таким же голодним, як вони самі" [15, с. 321]. Природно, що складні умови життя викликали критичне ставлення до більшовицької влади, відбувався пошук винних у суспільних проблемах, ідеалізувалася попередня влада.

За спостереженнями О. Гермайзе, частина студентів у київських закладах вищої освіти, позитивно сприймаючи політику більшовиків з національного питання, "іноді дивувалися, коли до них окремі з їхніх товаришів по ІНО ставилися як до осіб із надмірними національними вимогами" [2, арк. 23]. Таку позицію молоді можна пояснити певною лібералізацією суспільно-політичного життя республіки. Студенти сприймали поступки влади як закономірний процес звикання більшовиків до природних вимог українців щодо розвитку освітньої, наукової і культурної сфер суспільства. Цікаво, що О. Гермайзе ніколи таку позицію студентства не критикував, хоча і відкрито підтримувати не наважувався. Пояснювалося це тим, що, на думку Н. Полонської-Василенко, "ми переживали тоді важкі часи: тимчасовий курс на "українізацію" був уже пройдений, починалися утиски з

боку радянського уряду, і формула "національний по формі та соціалістичний змістом" уже провадилася в життя" [15, с. 398].

Найбільш плідний етап у житті О. Гермайзе розпочався з поверненням в Україну М. Грушевського, тобто припав на роки українізації, коли життя стало передбачуванішим у матеріальному плані. Припинення жорстоких заходів влади до своїх опонентів, своєрідна лібералізація політичного режиму, пошук суспільного компромісу сприяли зменшенню опозиційних настроїв серед інтелігенції. Частина науковців повернулася до Києва, деякі навіть із-за кордону, серед них і М. Грушевський. З квітня 1924 р. О. Гермайзе долучився до наукових проєктів, які очолював відомий учений, продовжив свою педагогічну працю в університеті. Лекції О. Гермайзе користувалися великою популярністю, численні праці привертали увагу фахівців, енергійна науково-організаційна робота викликала повагу громадськості [6, с. 82].

Робота в УАН не була легкою. Окрім наполегливої наукової праці, доводилося також лавірувати серед декількох конкуруючих груп впливу. Учений намагався зберегти приязні стосунки з усіма сторонами протистояння. Спостерігаючи за конфліктом між М. Грушевським і С. Єфремовим, він пояснював його "відбитком, соціального підґрунтя ворогування між есефами, до яких належав С. Єфремов, і радикальнішою течією, до якої належав Грушевський" [2, арк. 59]. Хоча С. Єфремов трактував ситуацію через призму міжособистісних, а не політичних відносин, О. Гермайзе вважав недовіру між академіками "жахливою річчю" і ненав'язливо пропонував С. Єфремову порозумітися з М. Грушевським [10, с. 244–245].

Наголосимо, що, припинивши політичну діяльність, учений не зміг уникнути обговорення тих чи інших політичних подій, оскільки вся його бурхлива і науководослідницька, науково-педагогічна й науково-організаційна робота була тісно пов'язана з тими процесами, що спостерігалися в Україні 1920-х рр. О. Гермайзе максимально обмежив своє коло спілкування, усіляко підкреслював свою зосередженість на науковій праці. Під час слідства у 1929 р. переконував слідчих у своїй лояльності до радянської влади, наголошував на своїх марксистських переконаннях. Писав, що ніколи не припиняв спроб поєднати соціалістичні перетворення з національним відродженням України. Як приклад наводив свій проєкт створення багатотомної праці "Нариси з історії революційного руху на Україні за рр. 1840–1900" [6, с. 82].

Перебуваючи у складі УАН, О. Гермайзе приєднався до частини молодих учених, яких називали "Молода Академія", або "Академічна група" [3, арк. 162] – "об'єднання наукового і громадського активу" [2, арк. 151] на чолі з О. Дорошкевичем і С. Пастернаком [2, арк. 151]. Їхня діяльність полягала у тому, щоб сприяти перетворенню УАН на "огнище української культури й установу, ближчу до життя" [2, арк. 152], "працюючи в підпіллі, організувати певні сили, що впливали б на хід академічного життя" [3, арк. 163]. Молоді вчені критикували протекціонізм, непотизм, відсутність ділового підходу в організаційних справах, засмічення складу Академії людьми, "далекими українській культурі та навіть ворожими їй" [1, арк. 165; 2, арк. 152]. "Ніякого статуту, писаного чи неписаного, цей актив наукових робітників, зрозуміло, не мав, політичного змісту (крім громадського й організаційно-наукового) його діяльність не мала, хоч звичайно, елементи політичні були" [2, арк. 153]. "Частенько відчувалася недовіра до заходів радянської влади, навіть до партійних діячів ставилися по-різному,

оцінюючи кожного не з погляду його світогляду комуністичного, а з погляду його близькості до українських національних інтересів. Вважалося цілком можливим, що в Академії на полі громадської, не тільки наукової роботи, можуть брати участь усі ті, що міцно зв'язані з українською культурою, хоч би їх політичні та громадські погляди і були б далекі від сучасності" [2, арк. 154]. Політику радянської влади у вигляді "українізації" О. Гермайзе сприймав як ослаблення політичного контролю, і за доносом інформатора, помилково вважав, що якраз наступив час найбільше отримати поступок від більшовиків у сфері національно-культурного будівництва [17, с. 127].

Проте реальність була дуже далекою від цих сподівань. 26 липня 1929 р. О. Гермайзе заарештовано у справі СВУ за його постійним місцем проживання у Києві, вул. Лібкнехта, буд. 17, кв. 3 [2, арк. 1]. Учений дивувався, що його затримали через приналежність "до антирадянської організації", про яку він "навіть не чув" [2, арк. 101].

Науковець тривалий час заперечував свою приналежність до СВУ. Зокрема писав, що "про СВУ я нічого не чув узагалі і до нього не міг належати, як я весь час заявляю" [2, арк. 76]. "У відповідь на зачитані мені витяги зі свідчень Павлушкова, Чехівського, Дурдзівського й ін., в яких, визнаючи себе членами СВУ, вони свідчать і про мене, як члена СВУ, заявляю, що це ерунда, неправда", "пояснити те, що вони вказують на мене, ніяк не можу", "це для мене цілковита загадка" [2, арк. 80, 86].

Показово, що частина "членів СВУ" навіть на допитах у ДПУ визнавала його "цілком радянським передовим громадським діячем" і не могла уявити причетним до антиурядової організації [6, с. 82].

Після тримісячних езуїтських провокативних допитів (27, 29, 30, 31 липня, 2, 3, 29, 30 серпня, 9, 11, 12, 14, 19, 21, 29 вересня, 2, 10, 19 жовтня) [2, арк. 3, 16, 24, 34, 41, 47, 57, 70, 80, 84, 97, 127, 142, 151, 160, 164, 169, 174] він 19 жовтня "в усьому зізнався" [2, арк. 174, 178–179].

Природно, що все це не цікавило слідчих і суддів, його покази лише ретельно підганялися під штучно сконструйовану модель антирадянської організації, яка нібито насильницьким шляхом прагнула змінити владу. Згідно з вироком особового складу Верховного суду УСРР від 19 квітня 1930 р., за участь у діяльності контрреволюційної організації "Спілка визволення України" О. Гермайзе був засуджений до 5 років позбавлення волі з позбавленням прав на 2 роки. Він відбував покарання в Ярославському ізоляторі і на Соловках [6, с. 82; 9, с. 375]. 26 липня 1934 р. був звільнений і рішенням колегії ОДПУ від 16 липня 1934 р. висланий у Саратовську область на два роки. 8 грудня 1937 р. трійкою УНКВС Саратовської області засуджений до 10 років позбавлення волі. Помер у місцях ув'язнення. Президія Саратовського обласного суду 22 вересня 1958 р. скасувала вирок у справі, припинивши її за відсутністю складу злочину [16, с. 116].

Висновки. Таким чином, враховуючи критичне ставлення до архівних матеріалів, спогади сучасників і наявні наукові дослідження з даного питання, можна дійти висновку про існування в еволюції суспільно-політичних поглядів О. Гермайзе декількох етапів, які сформували його світогляд та ідеологічні переконання: 1) 1910–1917 рр. у житті О. Гермайзе поєднали його політичну діяльність у складі УСДРП із першими науковими здобутками у складі УНТ; 2) 1918–1924 рр. засвідчили поступовий відхід від участі в партійній діяльності у бік наукової роботи в УАН і педагогічної діяльності у

середніх і вищих закладах освіти Києва; 3) 1924–1929 рр. можна охарактеризувати як домінування наукової роботи в УАН і повний відхід від будь-яких форм політичної діяльності. Зважаючи на недостатню дослідженість життя і діяльності О. Гермайзе, найбільш перспективними напрямками досліджень про вченого можуть бути громадсько-політична робота 1911–1918 рр., участь у Київському науковому товаристві, педагогічна праця, науковий внесок у дослідження громадсько-політичних рухів в Україні тощо.

Список використаної літератури

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (Спілка Визволення України), т. 50 (В. Ф. Дурдуківський), 340 арк.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (Спілка Визволення України), т. 56 (О. Ю. Гермайзе), 192 арк.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (Спілка Визволення України), т. 101 (Г. Г. Холодний), 200 арк.
4. Винниченко В. Щоденник 1911–1920 / В. Винниченко. – Едмонтон ; Нью-Йорк : канадський інститут українських студій, 1980. – Т. 1. – 500 с.
5. Водотика С. Г. Гермайзе Осип Юрійович / С. Г. Водотика // Енциклопедія сучасної України. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень, 2006. – Т. 5. – С. 556.
6. Водотика С. Г. О. Ю. Гермайзе / С. Г. Водотика, В. Ф. Кондрашов // Український історичний журн. – 1992. – № 12. – С. 80–90.
7. Водотика С. Творча спадщина визначного українознавця: До сторіччя з дня народж. Осипа Гермайзе / С. Водотика, І. Мазур // Київська Старовина. – 1992. – № 6. – С. 104–112.
8. Гермайзе О. Рання творчість Винниченкова на тлі громадського життя / О. Гермайзе // Винниченко В. Вибрані твори. Вибір та вступна стаття О. Гермайзе. – К. : Книгоспілка, 1927. – С. V–XXXX.
9. Енциклопедія українознавства. Словникова частина: в 11 т. / Наукове товариство ім. Шевченка; гол. ред. В. Кубійович. Т. 1. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя; Львів; Київ : Глобус, 1993. – 400 с.
10. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Єфремов. – К. : ЗАТ "Газета "Рада", 1997. – 848 с.
11. Казьмирчук Г. Д. Юність Осипа Гермайзе / Г. Д. Казьмирчук // Яковлівські читання. Матеріали наук. конф., присвяченої пам'яті українського історика, правознавця, громадського і політичного діяча Андрія Яковліва (1872–1955). – Черкаси : [б. в.], 2000. – С. 43–48.
12. Кот С. Гермайзе Йосип Юлійович / С. Кот // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біографіч. довід. Ч. 1 / В. Горбик (відп. ред.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 131–135.
13. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон : Канадський ін-т Українських студій, Альбертський ун-т, 1985. – 416 с.
14. Марочко В. Де тепер О. Гермайзе, й що з ним / В. Марочко // Пам'ять століть. – 2005. – № 2. – С. 81–85.
15. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2011. – 591 с.
16. Репресоване "відродження" / упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. – К. : Україна, 1993. – 399 с.
17. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. : В. М. Даниленко. – К. : Темпора, 2012. – 756 с.

18. Юркова О. В. Гермайзе Осип Юрійович / О. В. Юркова // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 2. – С. 92–93.

References

1. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (Union for the Liberation of Ukraine), vol. 50 (V. F. Durdukivskyi), 340 sheets. [In Ukrainian].
2. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (Union for the Liberation of Ukraine), vol. 56 (O. Y. Hermaize), 192 sheets. [In Ukrainian].
3. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (Union for the Liberation of Ukraine), vol. 101 (H. H. Kholodnyi), 200 sheets. [In Ukrainian].
4. Vynnychenko, V. (1980). *Diaries 1911–1920*. Vol. 1. Edmonton – New York: Canadian Institute for Ukrainian Studies. [In Ukrainian].
5. Vodotyka, S. (2006). Hermaize Osyp Yuriyovych. In *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Vol. 5. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research. P. 556. [In Ukrainian].
6. Vodotyka, S. & Kondrashov, V. (1992). O. Yu. Hermaize. *Ukrainian Historical Journal*, 12, 80–90. [In Ukrainian].
7. Vodotyka, S. & Mazur, I. (1992). Creative Legacy of a Prominent Ukrainian Scholar: to Honour One Hundred Years from the Day of Birth of Osyp Hermaize. *Kyiv Antiquity*, 6, 104–112. [In Ukrainian].
8. Hermaize, O. (1927). Vynnychenko's Early Works in the Context of Public Life. In O. Hermaize (ed.), *V. Vynnychenko. Selected Works*. Kyiv: Knyhospilka. Pp. V–XXXX. [In Ukrainian].
9. Kubliovych, V. (Ed.) (2000). *Encyclopedia of the Ukrainian Studies. Vocabulary*. Vol. 1. Paris – New York: Youth; Lviv – Kyiv: Globe. [In Ukrainian].
10. Yefremov, S. (1997). *Diaries, 1923 – 1929*. Kyiv: Rada Newspaper. [In Ukrainian].
11. Kazymyrychuk, H. (2000). Youth of Osyp Hermaize. In *Yakovlivski Readings: Proceedings of the Scientific Conference Dedicated to the Memory of Ukrainian Historian, Jurist, and Public Figure Andrii Yakovliv (1872–1955)*. Cherkasy: [s. n.]. Pp. 43–48. [In Ukrainian].
12. Kot, S. (2005). Hermaize Yosyp Yuliovych. In V. Horbyk (Ed.), *Out-standing Representatives of Science and Culture of Kyiv in the Historical and Local Lore Movement of Ukraine: Biographical Directory. Part. 1*. Kyiv: Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Pp. 131–135. [In Ukrainian].
13. Maistrenko, I. (1985). *The Story of my Generation. Memoirs of a Participant of the Revolutionary Events in Ukraine*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta. [In Ukrainian].
14. Marochko, V. (2005). "What Happened to O. Hermaize". *Memory of Generation*, 2, 81–85. [In Ukrainian].
15. Polonska-Vasylenko, N. (2011). *Memoirs*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy. [In Ukrainian].
16. Sydorenko, O. (Ed.). (1993). *Executed "Renaissance"*. Kyiv: Ukraine. [In Ukrainian].
17. Danylenko, V. (Ed.). (2012). *Ukrainian Intelligentsia and Government: Reports of the Secret Department of the State Political Directorate*. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].
18. Yurkova, O. V. (2004). Hermaize Osyp Yuriyovych. In *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Vol. 2. Kyiv: Scientific Thought. Pp. 92–93. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 24.11.20

L. Mohylnyi, Dr Hab., Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL AND POLITICAL VIEWS OF OSEP HERMAIZE

In the late 19th – early 20th century intelligentsia of various ethnic origins in Ukraine formed the idea of the importance of personal contribution to the development of scientific, cultural and educational potential of the peoples in the Russian Empire. Leading figures of Ukrainophile community called on talented intellectuals to contribute to the development of education and science in Ukraine. Osep Hermaize was one of those who responded to this unofficial call.

The purpose of this article is to analyze the social and political beliefs of O. Hermaize as one of the active representatives of the intelligentsia of Kyiv in the first third of the 20th century. In the research, the method of historicism, objectivity and science has been used. The scientific novelty is that the article is the first attempt to investigate the social and political views of the famous historian of the 1920's O. Hermaize.

The social and political views of the scientist determined his deep interest in Ukrainian studies. His cultural and educational work began immediately after graduation from the Faculty of History and Philology of Kyiv University when he joined the local community of Ukrainians. The February Revolution of 1917 radically changed the life of the scientist.

The scientist devoted a significant part of his life to cultural and educational activities, including work at Kyiv "Prosvita", the Ukrainian Scientific Society named after Taras Shevchenko, the Kyiv Labour School, organization of the research on the history of RUP and other Ukrainian parties at All-Ukrainian Academy of Ukrainian sciences.

The study of social and political views of O. Hermaize allowed us to identify three main stages in the formation of his beliefs: 1) the 1916–1917 determined his interest in Ukrainian studies; 2) the 1918–1924 put forward an educational factor in his public activities, and 3) during the 1924–1929 both pedagogical and scientific work came forward.

Keywords: Hermaize Osep (Joseph), Kyiv Scientific Society, Prosvita, Kyiv Labor School, Kyiv Institute of Public Education, Union for the Liberation of Ukraine.

УДК 94(450)"524/526"+94(093)=124+159.942(450)"524/526"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.147.8>

А. Морозова, магістрантка
ORCID ID: 0000-0001-5186-4405

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АНАТОМІЯ ЕМОЦІЙ І ПОЧУТТІВ У ТЕКСТІ "DE CONSOLATIONE PHILOSOPHIAE" БОЕЦІЯ

Проаналізовано інстанції емоцій і пов'язаних із ними емоційних лексем і почуттів за художньо-філософським текстом "De consolatione philosophiae" Боеція, видатного філософа і перекладача доби пізньої античності. З'ясовано, що антична емоційна традиція залишила відбиток на сприйнятті Боецієм емоційних інстанцій, спрямувавши його тлумачення емоцій до немоноцентричної локалізації почуттів у різних частинах фізичного, духовного і ментального устрою людини. З огляду на це, основними емоційними інстанціями є: розум (*mens*), *animus*, душа (*anima*), серце (*cor*), тіло (*corpus*). Приділено значну увагу аналізу визначального теоретичного впливу на Боеція античної, зокрема стоїчної емоційної традиції, якій надається коротка характеристика, рис позитивних і негативних емоцій, що пов'язані з деякими емоційними інстанціями, а також віддзеркаленню ними світоглядних уявлень і системи цінностей Боеція. Наголошено на домінуючій ролі розуму в емоційній системі філософа та зовнішній природі більшості емоцій стосовно людини, що певною мірою корелює з античною емоційною традицією.

Ключові слова: Боецій, емоційна система, антична емоційна традиція, пізня античність, *De consolatione philosophiae*, інстанції емоцій, стоїки, жанр *consolatio*.

Постановка проблеми. Наприкінці ХХ ст. у гуманітарних і природничих науках відбувається справжній "емоційний поворот", що позначився новим витком інтересу до емоційного виміру людської екзистенції, зокрема, у його історико-діахронічній перспективі. У свою чергу, це посприяло усвідомленню, що в різні історичні епохи різні соціальні групи та індивіди володіють унікальною системою емоцій – більш-менш когерентним комплексом емоційних установок, певних емоційних правил, їхніх типових оцінок та уявлень про норми почуттєвості, а також модусів вираження емоцій. У такому ракурсі епоха пізньої античності, безсумнівно, є дуже актуальною дослідницькою ділянкою, що засвідчує паралельне співіснування й інтеракції двох інтелектуальних традицій із принципово різними емоційними системами: умовно античної та християнської. З погляду заявленої системи координат, емоційна система Боеція, християнізованого римського інтелектуала та "останнього римлянина", дає чудову змогу прослідкувати тонкощі взаємопроникнення двох систем почуттєвості.

Аналіз джерел і літератури. Емоційному світу пізньої античності та середньовіччя приділено значну увагу в науковій літературі. Так, класичними не тільки для медієвістики, але, зокрема, і для теоретичних рефлексій з історії емоцій, стали праці зарубіжних дослідників Б. Розенвейн [22], Д. Боке та П. Надь [12], Р. Боддіса [11], що звертаються до систем емоцій і чуттєвості від часів античності до ранньомодерної доби. З огляду на специфічну і в цілому біднішу джерельну базу, пізньоантичного періоду присвячено менше спеціалізованих розвідок із вивчення емоцій: до однієї з небагатьох належить точкова праця названої вище Б. Розенвейн [21], яка залучає широкий спектр ранньосередньовічних джерел для аналізу емоційних community. Окрім цього, значна кількість праць висвітлює античну традицію (М. Гравер [17]).

Тим не менш, проблема емоцій і почуттів на матеріалах художньо-філософської праці "De consolatione philosophiae" ("Розрада філософією") Боеція, наскільки нам відомо, донині не ставала об'єктом спеціалізованого вивчення, хоча її інформативний потенціал великий. Виявлення згадок емоцій та емоційних понять, їхній аналіз у цьому творі сприятимуть дослідженню особистих ціннісних і світоглядних орієнтирів Боеція, надзвичайно важливого в контексті інтелектуальної історії пізньої античності. Жанр *consolatio* або розрад, до якого Боецій недвозначно апелює в назві, безпосередньо пов'язаний із віддзеркаленням емоційного буття людини (печаль, скорбота, горе). Дослідник А. Донато справедливо зауважує, що "для успішного втішення потріб-

на комбінація, по-перше, технік, призначених для приборкання емоцій, та, по-друге, філософських досліджень, які направляють адресата втіхи нехтувати неправильними переконаннями, що викликають його негативні емоції" [15, с. 416]. Отже, без консольційної літератури неможливо досягнути глибокого та панорамного розуміння філософсько-ідейної та етичної компонент емоцій і почуттів як окремого індивіда, так і сучасних інтелектуальних традицій, що визначають його в цілому.

Для якіснішого вивчення праці Боеція були залучені також інші джерела: твори Вергілія [2], Цицерона [4], Аврелія Августина [1], а також ґрунтовний коментар "De consolatione..." Й. Грубера [18].

Історіографію складають також праці з корпусу боеційських студій: це й узагальнюючі роботи В. Уколової [8], Г. Майорова [5], О. Лосева [3], і присвячені окремим аспектам розвідки А. Донато [14, 15].

Завдання. Метою цієї статті є проаналізувати, в яких інстанціях локалізуються емоції та почуття, прослідкувавши за можливості зв'язок між деякими емоціями та їхніми інстанціями. Під дефініцією "емоція" розумітимемо історизоване поняття, яким позначався в епоху пізньої античності концепт внутрішнього стану, душевного поруху людини і тілесні прояви, що виникають як реакція на подію, явище, ситуацію чи вчинок. Ключовими завданнями статті є: виявити головні емоційні інстанції в тексті Боеція; охарактеризувати кожну з виявлених інстанцій з огляду на емоційні поняття, прив'язані до неї; проаналізувати загальну парадигму атрибуції Боецієм емоцій тій чи іншій інстанції. Зауважимо, що окреслене дослідження є лише першим кроком на шляху до осягнення візії емоцій Боеція, зокрема, на основі оприявнених слів можна сформувати емоційний тезаурус.

Основний матеріал дослідження. Жанр *consolatio* – це цілий пласт об'єднаних усталеними топосами й риторичними фігурами античних і середньовічних текстів, основна мета яких допомогти людині впоратися з життєвими нещастьми, які його спіткають: смерть близьких людей, вигнання, немилість правителів тощо. Адресатами таких текстів могли бути друзі, родичі, трохи рідше – автор звертався до самого себе (Цицерон). На момент написання "De consolatione..." (524–526 р.) Боецій перебуває у в'язниці за звинуваченням у проконстантинопольській змові проти остготського короля Теодоріха.

О. Лосев [3, с. 239–240], В. Уколова [8, с. 88] та Г. Майоров [5, с. 393–394] відзначають спорідненість жанру також із філософським трактатом-настановою (протрептиком), тому "De consolatione..." має на увазі не тільки втішний ефект, але і містить потужну дидактичну компоненту: це й елементи повчання, філософ-

ський етос переживання нищівних ударів долі. Зрештою, подібно до "Сповіді" Августина, "De consolatione..." являє собою інтимно-сердечну сповідь людини, основним патосом якої виступає інтелектуальний пошук філософського розв'язання проблеми душевного спокою та гідності серед неперервних і безглузвих катастроф оточуючого життя.

Суттєвими у контексті емоційної системи Боеція є загальні терміни на позначення емоцій в латиномовній традиції, які він імплементує: *perturbationes* (7), *affectus* (4), *affectio* (2), *motus animae / animi* (3)²⁵. *Perturbatio* або *пристрасть* – це латинський переклад Цицероном стоїчної грецької дефініції *πάθος* (Cic., *Tusc. Disp.* IV, 10). Задля виявлення "емоційної" семантики інших слів, слід звернутися до питання інстанцій емоцій за методикою Б. Розенвейн [21, 22].

Якщо сьогодні нейрофізіологічна психологія відіграє панівну роль в парадигмі наукового осмислення феномену "емоцій" з її превалюванням мозку та мозкових структур, то в епоху античності їхнім основним рефлексивним засобом розглядається передусім філософія емоцій [6, с. 22–23]. Розглядаючи центральну інстанцію емоцій, античні інтелектуали не намагалися досягти одностайності. Це стає особливо очевидним, коли йдеться про намагання римського філософа, оратора і шанувальника еллінів Цицерона (106–43 рр. до Р. Х.) наприкінці тисячоліття дати бодай стислий огляд античної інтелектуальній думці стосовно природи "душі" та її почуттєвих потенцій (Cic., *Tusc. Disp.* I, 18–25; у контексті смерті першої книги "Тускуланських бесід") [22, с. 62]. Цицерон декларує *animus* центром усіх емоцій, ототожнюючи його із серцем (*cor*). З іншого боку, Платон ділить душу (*animus*) на три частини: з одною частиною (*ratio*) в голові, і двома іншими, гнівливою (*ira*) та бажаною (*cupido*), у грудях та під діафрагмою відповідно (Cic., *Tusc. Disp.* I, 20). Тим часом Аристотель, у викладі Цицерона, вважає, що "любити, бажати, ненавидіти, боятися, тривожитися, радіти і тому подібне" – риси, що органічно притаманні розуму (*mens*) (Cic., *Tusc. Disp.* I, 22). Стоїчні філософи слідом за вчителем місцем *пристрастей* (*perturbationes*) розглядають *mens* (Cic., *Tusc. Disp.* IV, 8). В емоційному дискурсі на додаток зустрічаються інші варіанти інстанцій: душа (*anima*) та тіло (*corpus*) (Ферекрат Фтіотійський) (Cic., *Tusc. Disp.* I, 21). Тож цицеронівська дискусія доволі повно описує стан античних рефлексій стосовно природи душі, *animus*, і переживань.

Емоції Боеція в "Розраді філософією" розташовує у важливих місцях духовного, ментального і фізичного устроїв людини, сполучених із ними: *animus*²⁶, розум (*mens*), серце (*cor*) і тіло (*corpus*). Вихованець пізноантичної системи вченості Боеція сприймає душевні порухи крізь призму античної традиції їхнього теоретизування, що розмежовує і локалізує емоції в цілому хаотично: боецієвський гнів (*ira*) розділяють між собою серце й *animus*, а *пристрасне бажання* істинного блага, *cupido* *veri boni*, удостоюється *mens*, коли *mortalium cupido*, прагнення минулих речей, – *animus*. У цій статті аналізуватимуться інстанції формування і впливу емоцій (що, зрештою, доцільно використовувати для констrukції повноцінного емоційного тезаурусу).

Мисленню Боеція в цілому не притаманна схильність до формування особистої цілісної теоретичної системи емоцій: пов'язаний більшою мірою зі сферою логіки та вчень семи вільних мистецтв, його не стільки цікавить їхня філософська, характерна в силу різних спонукань для Цицерона та Аврелія Августина (352–430), скільки етична грань. Зрештою, у "De consolatione..." немає чітких дефініцій емоцій, класифікаційних схем типу "Тускуланських бесід". Принаймні в цьому повністю оригінальному трактаті теоретична складова боецієвських уявлень про емоції, які часто зводяться до проблеми душевного спокою і гідності, обмежується опосередкованим цитуванням стоїчної типології *пристрастей*, яку Боеція міг прочитати у Цицерона, Вергілія й Августина: *gaudia pelle, / pelle timorem / spemque fugato / nec dolor adsit*. ["Геть жени втіхи, / Геть – і страхи всі, / Геть – сподівання, / Щоб не страждати"] (I, VII, 25–28) [7, с. 58].

Усього в тексті "Розради філософією" натрапляємо на 20 лексичних одиниць, що позначають емоції у зв'язку з інстанціями почуттів. За нашими підрахунками, найпопулярнішою локалізацією емоцій є розум (10 згадок). Означення "позитивний / негативний", яке зустрічатиметься в аналізі нижче, має на меті маркувати ті емоції, до яких ставлення Боеція виражено схвально або несхвально відповідно, що простежується через використання емоційних мовних формул, а, зрештою, подієвий і текстуальний контекст.

Animus. Філософською категорією *animus* у свідомості Боеція позначається певна духовна безсмертна субстанція (IV, 4, 7), що в деякому сенсі корелює з платонівським і християнським уявленнями про душу (Plat. *Phaed.* 107c; *Phaedr.*, 246a). Усього нараховується 7 емоційних понять, пов'язаних із цією інстанцією.

Серед головних позитивних почуттів вивисується любов (*amor*). Восьма поезія другої книги "Розради філософією" займає ключову позицію в боецієвській архітектурі трактату. У цьому місці Боеція навіть змінює попередній, простіший поетичний метр на гліконічний, урочистіший вірш (віршовий метр ліричної поезії, в останньому писали Сапфо, Алкей, партії хору трагіки Есхіл, Еврипід та Софокл, Катулл та ін.): "Може й люд лиш любов одна / Поєднати зв'язком святим (*sancto*), / Шлюбне таїнство (*coniugii sacrum*) скріплює / Чистотою чуття свого; / Вірним друзям приписує / Дружби правила ця ж любов (*dictat iura*). / Щастя, люди, збагніть своє: / Володарює (*regat*) одна ж любов (*amor*) / Небом – і вашими душами (*si vestros animos*)" (II, VIII, 22–30) [7, с. 74]. Любов для Боеція в "De consolatione..." – це передусім керівна космічна сила [13, с. 5, 9–11, 17–22], яка тримає в гармонії світобудову й інспірована Богом, що вустами Філософії співаєється аналогічним гліконічним віршем у шостій поезії четвертої книги (IV, VI, 34–35, 40–44): "Пан і Творець, Джерело і Начало, / Законодавець, Суддя Справедливий. / Що він схилиє до руху, те знову / Стримує; зміцнює – що розхиталось. / ... Ось, де любов ця, спільна для світу, / Ось чому вабить стежка до блага..." [7, с. 119]. Як значилося, земний прояв любові – це освячені її небесною силою шлюбне таїнство та диктовані приятелям правила дружби. Дискурсу любові та почуттям, пов'язаним із нею, у Боеція та його впливу на середньовічну теологію любові можна присвятити ціле дослідження: зрештою, ця ідея прекрасно проступає в "Божественній комедії" Данте, у кантиці Раю. Другим позитивним почуттям, яке Боеція атрибує *animus*, декларується надія (*spes*). Попри те, що почуття надії постійно зіштовхується із жорсткою критикою у стоїчній теорії через свою превалюючу спрямованість на *mortalia*, речі минулі, Боеція робить єдиний виняток для сподівань особливого роду: "пра-

²⁵ *Perturbationes*: I, 1, 14; I, 5, 12; I, 6, 9, 13, 21; IV, 1, 9; IV, 6, 1; *affectus*: I, 1, 9; I, 5, 11; IV, 4, 27; V, 2, 10; *affectio*: I, 6, 21; V, 5, 1; *motus animae / animi*: III, 11, 30; V, 2, 2; V, 3, 30.

²⁶ Навмисне не перекладаємо за браком точного словникового відповідника. Найбільш близьким за значенням будуть "душа", "дух", а проте, на нашу думку, і вони не повністю передають зміст, що його вкладали в Давньому Римі та за пізньої античності.

вильної / праведної" (*recta*) надії, тобто "надії, покладеної в Бога" (*in deo positae spes*), надії на існування впорядкованої божественної світобудови – до такої надії Боецій радить "піднімати" свій *animus* (V, 6, 46–7). За межі нашого дослідження виходить з'ясування інтенцій Боеція у завершенні подібним, майже молитовним із відчутними християнськими конотаціями фрагментом свого трактату: про це докладніше можна читати в досі не застарілому коментарі Й. Грубера до "De consolatione philosophiae" [18, с. 504]. Формулювання наказового способу *ad rectas spes animum sublevare* вказує на внутрішню мотивацію надії, до якої мусить самостійно дійти людина, що вкупі з об'єктом надії (Богом) типологічно дуже наближує це почуття до християнської "надії". Зауважимо, що позитивних почуттів *animus* стосуються дві з трьох основних теологічних доброчесностей: його переповнює любов і він може "підійматися" надією. Вочевидь, для Боеція саме він виступає аналогом "душі", тобто центром духовних сил і потенцій людини, а не римський життєвий дух *anima*, що більше тяжіє до поняття *voluntas*: вона згадується лише одного разу, коли Боецій розповідає про природні спонування до буття будь-якої одухотвореної істоти, протиставляючи їм "вольові порухи душі", *voluntarii animae motus* (III, 11, 30).

Негативні емоції, які локалізуються в *animus*, репрезентовано широкою палітрою понять. По-перше, це стоїчні та цicerонівські пристрасті (*perturbationes*) Боеція, яких він зазнає через власну життєву катастрофу: у його *animus* закралася "хвороба пристрастей" (*in animum tuum perturbationum morbus*) (I, 6, 9). По-друге, Боецій долучає до списку гнів (*ira*; IV, 3, 18). По-третє, це смуток (*maeror*): апелюючи до згаданого Цицероном "горя зі сльозами" (*maeror aegritudo flebilis*) (Cic., Tusc. Disp. IV, VIII, 18), Боецій нарікає на своє поточне становище, в якому "посяяний [нещастями – прим. М. А.] смуток обтяжує *animus*" (*insitus animum maeror praegravat*; II, 3, 2). По-четверте, відзначається тривога (*anxietas*): тривога або "боязливість" у Цицерона органічно притаманні людям зі схильністю до цієї пристрасті риси, у Боеція вона народжується зі споглядання будь-якої несправедливості (*iniuria*) і бентежить *animus* (*animum...confudit*) (III, 3, 5). По суті, тривога виникає з хибного людського "бажання присутності чогось одного і відсутності іншого" (*igitur praesentiam, huius absentiam desiderabas*) (III, 3, 8), оскільки людина, що жадає хибних благ, ніколи не задовольняється лише собою [18, с. 248]. По-п'яте, Боецій тут розташовує "пристрасне бажання минулих речей" (*mortalium cupidinem*) (I, 4, 38), який заняття філософією викоринює з оселі *animus*.

Розум (mens). Емоційних слів, які асоціюються з розумом (*mens*), Боецій використовує найбільше (10). Варто зазначити, що консоліційні, тобто втішальні, мотиви Боецій орієнтує, як свідчать дослідники А. Дона-то [14, с. 9–15] та М. Фурньє [16], на філософа, адже розраджує не пересічну людину, а передусім себе. Припускаємо, що розум у цьому світлі міг сприйматися Боецієм як один із цінних і важливих органів для філософського сприйняття світу та ментального здоров'я філософа загалом. Зрештою, навіть слово *perturbationes* Боецій згадує не в контексті прив'язки до *animus* (як це робить Цицерон), а насамперед у тандемі з розумом (*mens*). У сьомій поезії першої книги серед головних "затмарників" людського розуму Філософія називає радощі (*gaudia*), страхи (*timores*), сподівання (*spes*) та печалі (*dolores*) (I, VII, 25–31). Пунктирно зазначимо, що цей список Боецій запозичує з арсеналу моральної психології стоїків, про що йдеться далі, який наведено в таблиці.

Стоїки, представники однієї з філософських шкіл еллінізму, вважали, що емоції мають два основні ком-

поненти: певне судження, тобто оцінка предмета як поганого чи хорошого, та вираження тілесної реакції. Власне пристрасті, що засуджуються стоїками, обумовлюються неправильними судженнями, тобто такою оцінкою нейтральних речей, як гроші, насолоди, слава тощо, що приписує їм корисність або, навпаки, шкідливість. Такі емоції стосуються як теперішнього, так і майбутнього часів. Відповідно, усі можливі пристрасті потрапляли до чотирьох основних категорій: теперішню орієнтацію мали насолода та скорбота, майбутню – бажання та страх; поганими були скорбота і страх, хорошими – насолода і бажання. Пристрасті вважалися хворобливими рухами душі (Diog. L. VII 111–114) [9, с. 77], засуджувалися як хибні, тому, зрештою, стоїки дотримувалися думки, що достойною мудрої людини поведінкою є передусім протистояння пристрастям (на етапі "попередників пристрастей" (Sen. De Ira, II, 1) – перших тілесних ознак емоцій), а, отже, збереження душевного спокою (*apatheia*) [6, с. 27–28]. Окрім пристрастей, стоїки виділяли позитивні, спрямовані до блага та "доброчесності", емоції (*eupatheiai*): "радість" (*chara*) – аналог "насолоди", тобто хорошої емоції в теперішньому; "воля" (*boulêsis*) – аналог "бажання", тобто хороша емоція в майбутньому; "обережність" (*eulabeia*) – аналог "страху", тобто поганой емоції в майбутньому, а також дружбу та любов [17, с. 210].

Зрештою, емоційний тезаурус стоїчної теорії потрапив до Риму, латинізувався, був систематизований Цицероном (106–43 рр. до Р. Х.), римським оратором, філософом і шанувальником еллінів, але поділ на чотири категорії зберігся: Цицерон чітко виділяє чотири головні *perturbationes* (пристрасті) – насолода (*voluptas*), бажання (*cupiditas*), скорбота (*aegritudo*), страх (*metus*). До них зараховували всі інші емоційні слова. Аналогами стоїчних *eupatheiai* були *constantiae*: радість (*gaudium*), воля (*voluntas*), обережність (*cautio*).

Стоїчна сітка головних пристрастей могла містити варіації, особливо поза межами філософського кола. Використовуючи дещо відмінні від Цицерона емоційні лексеми, римський поет Вергілій (70–19 рр. до Р. Х.) в "Енеїді" окреслює спектр основних людських емоцій "страхом", "бажанням", "болем" і "радощами" (*metuunt cupiuntque, dolent gaudentque*) (VI, 733) [2]. Вергілія, згодом, цитує Августин, у якого за тим же стоїчним канонічним поділом "громадяни святого граду Божого" можуть "боятися та бажати, сумувати та радіти" (*metuunt cupiuntque, dolent gaudentque*) (De Civitate Dei, XIV, 9) [1, с. 19–20].

Важливо зауважити, що ставлення Боеція до емоцій у наведеному вище поетичному уривку також є, насамперед, стоїчним, тобто ставленням інтелектуала, мудреця і філософа: правління "втіх", "сподівань", "страхів", "страждань" над розумом (*mens*) Боецій гостро засуджує, бо такий розум "хмарний" (*nubila*) і не здатний "вглядіти правду", тому уникати цих емоцій – це основна порада Філософії для Боеція (паралелі зі стоїчною критикою пристрастей доволі помітні). В інших місцях Боецій також притримується стоїчних уявлень про емоції та етику поведінки. Так, Філософія зазначає, що Боецій не повинен сподіватися (*nec speres*) чи боятися (*nec extimescas*) за "хисткі" та "неналежні" речі, які можуть відібрати тирани, щоб уникнути їхнього "гніву" та впливу на себе (I, IV, 13–16).

Повернемося до інших емоційних лексем. У наступних книгах дещо конкретизується і розширюється спектр емоцій, які можуть позиціонуватися як пов'язані з розумом. Боецій клеймує пристрасне бажання (*cupido*), що вже зустрічалося в Цицерона як одна з пристрастей, об'єктом якого є популярність і слава через досягнення

в справах державних (*gloriae scilicet cupido et optimorum in rem publicam fama*) – ці блага приваблюють (*allicere*) розум (II, 7, 2). Іншою належною стоїчній типології пристрастю є пристрасне бажання / хіть (*libido*): Боецій вважає, що люди мають покинути *оманливі* бажання (*fallax libido*), які утримують їхній розум у путах (*ligat... mentes*), щоб бути спроможними досягти блага (*bonum*) (III, X, 3). Ще одним почуттям виступає знову гнів (*ira*): він б'є (*flagellat*) розум царів (*regis*) (IV, II, 7). Варто зазначити, що непомірний (*intemperans*) гнів Боецій наважується розцінювати як порок (*vitia*) на відміну від звичайного гніву: людина, яка піддається "непомірному гніву", втрачає свою людську природу, тому її *animus* стає подібним до лев'ячого²⁷.

Нарешті, нейтральною емоційною лексемою виступає дієслово *gemere* (*журитися, сумувати*): у перетворених Цирцеєю на свиней супутників Улісса тільки розум сумує – формулювання *mens gemit* натякає на участь волі героїв у тому, щоб переживати за свій стан (IV, III, 27–28).

Боецій не залишається осторонь позитивних емоційних рухів. Ведучи мову про почуття позитивного спектра, зустрічаємо дієслово з категорії цicerонівських *constantiae* – *gaudere* (*радіти*), оскільки розум радіє, коли звільняється від земної в'язниці (*terreno carcere*), – вірогідно, метафорично йдеться про тіло, – нехтуючи (*spernare*) усім земним і прямує до небес і божественного (II, 7, 23). Діяльнісність розуму в цьому уривку *mens gaudet* знову сигналізує про участь волі людини, принаймні на якомусь рівні, у переживанні емоції, що проступає навіть попри генералізований випадок, без конкретних героїв. Зрештою, розум – це місце розташування за природними законами (*naturaliter*) прагнення (*cupiditas*) до справжнього блага (*veri boni*) у людині (III, 2, 4). Дихотомію *cupiditas* правильного, богоугодного, суголосного людській природі та природі божественного задуму, що задає траєкторію до щастя вічного, та *cupiditas* неправильного, такого, що бажає слави земної, *mortalia*, не можна зрозуміти без осягнення концепту розуму і телеологічності існування людини у світоглядному ідеалі картини світу Боеція.

Головною філософською ідеєю Боеція є природна спрямованість розуму людини до стану абсолютного щастя (*beatitudo*) [20, с. 103]. На його переконання, щастя розуміють як благо для людини, а універсальне благо ідентифікується (у світлі філософських категорій) з Єдністю, Буттям і Богом. Безумовно, кожна людина прагне доєднатися до божественного, отже, уподібнитися Богу [19, с. 31–33], причому – і це важливо – людина від часу свого створення Богом уже частково схожа на Бога і така подібність є, звісно, саме подібністю (тавтологія вимушена) за розумом (*deo mente consimiles*) (II, 5, 26). Отже, на переконання Боеція, правильна *cupiditas* закладена природою в людський розум як у богоподібну за своєю сутністю інстанцію.

Тіло (corpus). За підрахунками, з емоційних одиниць з інстанцією тіла прямо пов'язана лише одна лексема. Звісно, Боецій асоціює з ним страждання (*passio corporis*) та почуття (*affectionis corporum*) (V, 5, 1), але оскільки ці слова він використовує в контексті вступу до пояснення власної теорії пізнання, то зазначимо ли-

шень таке. Загалом Боецій звертається до *passio*²⁸ 4 рази в останній книзі і доволі побіжно, виключно в контексті опису розгортання динаміки процесу пізнання. Останній, за Боецієм, відбувається в кілька прикметних етапів: спочатку йдеться про тілесне сприйняття, "схоплення" органами чуттів властивостей навколишніх тіл, тобто своєрідні страждання тіла (*passio*); потім останні "пробуджують сили душі (*animi*)" (V, IV, 31–32), і, зрештою, розум (*mens*) завершує процес, на основі сприйнятого тілом, виділяючи загальне, яке приховане в одиничній формі. Тобто *passio* в цьому тексті для Боеція має виключно тілесний зміст: йдеться про участь членів тіла в когнітивному процесі сприйняття і тлумачення природи реальних речей, а не вираження певних емоцій засобами тіла, тілесними проявами. Подібне роз'яснення фігурує також в іншому, уже теологічному трактаті Боеція, де він побіжно згадує "страждання Христові" (*passione Christi*), ведучи мову про тотожну з людиною плоть (*ex homine sumpta caro*) Спасителя (а отже остання так само гріхозна) (Boethius. *Contra Eutychen*, 5, 463, 468). Зрештою, таким трактуванням обумовлена відсутність цього нібито емоційного слова в описах почуттів Боеція в ув'язненні.

З емоційних понять до тіла належать насолода (*voluptas*), що отримує переважно негативну характеристику. Про це свідчить як її належність до списку неправильних благ (III, 2), так і згадування поруч із поганими емоціями та почуттями, бо прагнення (*appetentia*) до насолоди переповнює людей неспокоєм (*anxietas*), а пересичення ними – каяттям (*paenitentia*) (III, 7, 1). У книзі третій, де Філософія методично описує кожен із видів хибних благ, Боецій рясно і доволі пристрастно (тобто зі значною щільністю емоційних слів) викладає свої розмірковування про тілесні насолоди. Наводимо цей стилістично складний уривок майже в повному обсязі, оскільки у ньому в концентрованій формі зосереджено загальні уявлення Боеція щодо насолод: "Скільки-то вони приносять хвороб (*morbos*), яких нестерпних страждань (*intolerabiles dolores*) завдають тілу, коли смакуєш їх, мовби якийсь плід своєї розпусти! Не знаю, звідки їхня притягальна сила (*motus*), але у сумних (*tristes*) їхніх наслідках пересвідчиться кожен, хай лише пригадає свої пристрасті (*libidinum*). Коли б вони могли привести до блаженства (*si beatos explicare possunt*), то ніщо не заважало б назвати блаженними і тварин, які ніколи не забаряться вдовольнити свою тілесну хіть. Найблагородніша насолода (*honestissima iucunditas*) [приємність – коректніший переклад: М. А.] – подружжя, діти від нього. Але є такий вельми справедливий вислів, що дехто у своїх діях своїх же мучителів знайшов. Та чи варто нагадувати тобі, в якому жалюгідному становищі опиняються ті люди – ти ж сам, було, пересвідчувався у правдивості цього вислову, та й нині тебе ще навідує неспокій (*anxium*)" (III, 7, 2–5) [7, с. 84].

Як бачимо, "неспокій" (*anxietas*) переповнює як при зародженні прагнення до тілесних насолод, так продовжує супроводжувати людину в разі їх здобутку, як це відбувається з "найблагороднішоюприємністю" – дітьми. Тривога вже асоціювалася Боецієм з *animus* і мала стосунок до набуття матеріальних благ, як-от грошей, багатств, розкошів. Таким чином, картина сукупності супровідних тілесній хіті відчуттів Боеція, зрештою, розгортається у певній психічній послідовності: спочатку сильне бажання (*appetentia*) вабить до тілесних насолод, наповнюючи людину тривогою (*anxietas*); під час їх

²⁷ Під пороком (*vitia*) Боецій розуміє протилежність доброчесності (*virtus*) (IV, 2, 31), а погані люди (*mali homines*), що підвладні порокам, відхиляються від визначеного людям природою руху до блага (*bonum*), а тому перестають існувати у метафізичному філософському сенсі (IV, 2, 29–39; IV, 3, 15).

²⁸ *Passio* – це неологізм Апулея (народ. 124/125 р. після Р. Х.), який був знаним у пізній античності як один із можливих синонімів до *affectus*, *perturbationes*, *affectio* [12].

куштування насолоди завдають тілу нестерпний біль (*intolerabiles dolores*); угамувавши бажання, людина зіштовхується із сумом (*tristis*) наслідків цих насолод; а найбільш вірогідним ефектом безмірності у тілесних насолодах є каяття (*paenitentia*). Таким чином, у динаміці процесу отримання тілесної насолоди сконцетровані інші відчуття: неспокій (*anxietas*), печальне (*tristis*), біль (*dolor*), що інспірує порівняння з переліком хвилюючих людину почуттів, від яких допомагає позбавитися істинне благо: тривоги (*anxiam*), печалі (*tristem*), страждання (*doloribus*), клопоти (*molestiis*) (III, 2, 18).

Серце (cor). Нараховують усього лише дві емоційні лексеми у зв'язку із серцем. Істотною рисою цих почуттів є їхні стверджувальні виключно негативні конотації: ці слова пов'язані із двома базовими пристрастями стоїків, що мають позитивну валентність – бажанням і насолодою, яка, на переконання стоїків, розніжує людину в багатьох сенсах: "пом'якшує душу (*animus*)... як ніби душа наша стала рідкою і всі ці відчуття розчиняються в ній" (Cic., Tusc. Disp. IV, IX, 20). По-перше, насолода (*voluptas*) б'є людину в саме серце (*icta corda*) (III, VII, 1, 6). По-друге, серця царів, regis, пристрастне бажання або ж хіть (*libido*) мучить отрутою (*venenis*) (IV, II, 6). Воля у цих прикладах зовсім не бере участі в переживанні людиною емоційного стану: почуття стихійно впливають і захоплюють серце, їхній об'єкт ніби не у змозі чинити спротив.

Зрештою, якщо оглядати різні емоції, пов'язані з локалізацією, лише дві із двадцяти згадок демонструють щось наближене до участі волі в емоційному процесі, переживанні стану емоції: більшість, особливо зі стоїчних категорій пристрастей, правлять, обтяжують, жалять, царюють над різними інстанціями. Подібне спостереження є більшою мірою суголосним стоїчної емоційної традиції.

Висновки. Таким чином, значна кількість місць розташування емоцій у Боеція інспірована способом сприймання категорії "душі" та відповідної локалізації емоцій в античних емоційних системах різних філософських шкіл, який сприйняв Боецій. Локалізація почуттів Боеція немоноцентрична, а серед емоційних інстанцій такі: *animus*, душа, розум, тіло і серце. Найчастіше почуття локалізуються у розумі (*mens*). Припускаємо, це пов'язано з тим, що, по-перше, цю частину психіки Боецій асоціював із ментальним здоров'ям філософа, і, по-друге, у світоглядних орієнтирах Боеція вона була богородібною часткою людського ества. Саме емоційні процеси, що відбувалися тут (зокрема негативні – гнів, страхи, неправильні бажання або сподівання та ін.), набували особливої важливості, бо в небезпеці затьмарення пристрастями була "божественна" суть людини. Іншою значущою інстанцією для Боеція є *animus*, адже центральні схвальні почуття (любов і позитивна надія) інспіруються і зустрічаються виключно в парі з *animus*. Висуваємо гіпотезу, що останній сприймається Боецієм як певний аналог платонівської та християнської "душі", керівний центр духовних сил і потенцій людини. Найменшою увагою Боеція користуються інстанції, що вказують на фізичну, "смертну" будову – тіло та серце – і концентрують лише негативні емоції – насолоду та пристрастне бажання. Урешті-решт, у цілому, у візії Боеція більшість почуттів стосовно різних інстанцій емоцій людини мають зовнішню природу, що певним чином корелює з їх сприйняттям у стоїчній емоційній традиції. Підсумовуючи все сказане, можемо твердити, що емоційна система Боеція великою мірою пройнята античними (стоїчними особливо) впливами, проте, зрештою, залишає місце певним натякам на християнську чуттєвість.

Таблиця

Емоції	Оцінюють, як хороші	Оцінюють, як погані
Теперішні	<i>gaudia</i> , радощі	<i>dolor</i> , печаль
Майбутні	<i>spes</i> , сподівання	<i>timor</i> , страх

Список використаної літератури

1. Августин Аврелий (Блаженный). Творения. Том 4 / Блаженный Августин. – Санкт-Петербург : Алетейя; К. : УЦИММ-Пресс, 1998. – 585 с.
2. Вергілій. Енеїда / Вергілій; пер. М. Білика. – К. : Дніпро, 1972. – 356 с.
3. Лосев А. Ф. История античной эстетики. – Т. 8: Итоги тысячелетнего развития. – Кн. 1 / А. Лосев. – Х. : Фолио; Москва : АСТ, 2000. – 832 с.
4. Цицерон М. Т. Тускуланские беседы / М. Т. Цицерон // Цицерон М. Т. Избранные сочинения; сост. и редакция М. Гаспарова и др. – М. : Художественная лит., 1975. – 454 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1422368004#029> (дата звернення: 14.12.2020).
5. Майоров Г. Г. Судьба и дело Боеция / Г. Г. Майоров // Боеций. "Утешение философией" и другие трактаты. – М. : Наука, 1990. – С. 315–413.
6. Плампер Я. История эмоций / Ян Плампер; пер. с англ. К. Левинсона. – М. : Новое литературное обозрение, 2018. – 564 с.
7. Боеций С. Розрада від філософії / С. Боецій; пер. з лат. А. Содомора. – К. : Основи, 2002. – 146 с.
8. Уколова В. И. "Последний римлянин" Боеций / В. И. Уколова. – М. : Наука, 1987. – 160 с.
9. Этическая мысль / отв. ред. А. А. Гусейнов. – М. : ИФ РАН. – Вып. 6. – 2005. – 263 с.
10. Boethius Anicius Manlius Severinus. De consolazione philosophiae. Opuscula theologica / ed. by C. Moreschini. – Berlin; Boston : De Gruyter, 2005. – 263 p.
11. Boddice R. A history of feelings / R. Boddice. – London : Reaktion Books, 2019. – 240 p.
12. Boquet D. Medieval sensibilities. A history of emotions in the Middle Ages / D. Boquet and P. Nagy; translated by R. Shaw. – Cambridge : Polity Press, 2018.
13. Claassen J.-M. Literary anamnesis: Boethius remembers Ovid / J.-M. Claassen // Helios. – Vol. 34, № 1. – 2007. – P. 1–35.

14. Donato A. Boethius' Consolation of Philosophy as a Product of Late Antiquity / A. Donato. – London; New York : Bloomsbury Academic, 2013. – 232 p.
15. Donato A. Self-Examination and Consolation in Boethius' Consolation of Philosophy / A. Donato // Classical World. – Vol. 106, № 3. – 2013. – P. 397–430.
16. Fournier M. Boethius and Homer / M. Fournier. – URL: https://www.academia.edu/25834757/Boethius_and_Homer. (Date of access: 12.12.2020).
17. Graver M. Stoicism and Emotion / M. R. Graver. – Chicago & London : University of Chicago Press, 2007. – 289 p.
18. Gruber J. Kommentar zu Boethius, 'De consolazione philosophiae' / J. Gruber. – Berlin; Boston : De Gruyter, 2006. – 520 s.
19. Emotions and choice from Boethius to Descartes / ed. by H. Lagerlund and M. Yrjönsuuri. – New York : Springer-Science+Business Media, 2002. – 342 p.
20. Marenbon J. Boethius / J. Marenbon. – Oxford & New York : Oxford University Press, 2003. – 252 p.
21. Rosenwein B. H. Emotional communities in the early Middle Ages / B. H. Rosenwein. – Ithaca & London : Cornell University Press, 2006. – 228 p.
22. Rosenwein B. H. Generations of Feeling: A History of Emotions, 600–1700 / B. H. Rosenwein. – Cambridge : Cambridge University Press, 2015. – 390 p.

References

1. Augustine Aurelius. (1998). Works. Vol. 4. Saint-Petersburg: Al-eteyya; Kiev: UCIMM-Press. [In Russian].
2. Virgil. (1972). Aeneid. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
3. Losev, A. (2000). History of Ancient Aesthetics. Vol. 8: Results of the Millennial Development, book 1. Kharkov: Folio; Moscow: AST. [In Russian].
4. Cicero. (1975). Tusculan Disputations. <http://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1422368004#029>. [In Russian].

5. Mayorov, G. (1990). The Fate and Work of Boethius. In Boethius, A.M.T.S. "Consolation of Philosophy" and Other Treatises. Moscow: Nauka. Pp.315-413. [In Russian].
6. Plamper, Y. (2018). *History of Emotions*. Moscow: Novoye Literaturnoye Obozreniye. [In Russian].
7. Severinus Boethius. (2002). *Consolation of Philosophy*. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
8. Ukolova, V. (1987). "The Last Roman" Boethius. Moscow: Nauka. [In Russian].
9. Guseynov, A. (Ed.). (2005). *Ethical Thought*. Issue 6. Moscow: IP RAS. [In Russian].
10. Moreschini, C. (Ed.). (2005). *Boethius. De Consolatione Philosophiae. Opuscula Theologica*. Berlin&Boston: De Gruyter.
11. Boddice, R. (2019). *A History of Feelings*. London: Reaktion Books.
12. Boquet, D., Nagy, P. (2018). *Medieval Sensibilities. A History of Emotions in the Middle Ages*. Cambridge: Polity Press.
13. Claassen, J.-M. (2007). Literary Anamnesis: Boethius Remembers Ovid. *Helios*, 34(1), 1-35.
14. Donato, A. (2013). *Boethius' Consolation of Philosophy as a Product of Late Antiquity*. London&New York: Bloomsbury Academic.

15. Donato, A. (2013). Self-Examination and Consolation in Boethius' *Consolation of Philosophy*. *Classical World*, 106(3), 397-430.
16. Fournier, M. *Boethius and Homer*. https://www.academia.edu/25834757/Boethius_and_Homer.
17. Graver, M. (2007). *Stoicism and Emotion*. Chicago & London: University of Chicago Press.
18. Gruber, J. (2006). *Kommentar zu Boethius, 'De consolatione philosophiae'*. Berlin&Boston: De Gruyter.
19. Lagerlund, H., Yrjönsuuri, M. (Eds.). (2002). *Emotions and Choice from Boethius to Descartes*. New York: Springer-Science+Business Media.
20. Marenbon, J. (2003). *Boethius*. Oxford & New York: Oxford University Press.
21. Rosenwein, B. H. (2006). *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. Ithaca & London: Cornell University Press.
22. Rosenwein, B. H. (2015). *Generations of Feeling: A History of Emotions, 600–1700*. Cambridge: Cambridge University Press.

Надійшла до редколегії 15.12.20

A. Morozova, Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ANATOMY OF EMOTIONS AND FEELINGS IN THE BOETHIUS' "DE CONSOLATIONE PHILOSOPHIAE"

The article analyses a number of the locations of emotions and related to them emotional words and feelings using the philosophical text of Boethius, a prominent philosopher and translator of Late Antiquity, "De consolatione philosophiae". The declared work has a significant informative potential in relation to the emotional sphere, due to the circumstances of its creation, accompanied by a significant number of emotional reflections made by Boethius, and the chosen genre (the combination of consolatio and protreptics). The ancient emotional tradition left its mark on the Boethius' perception of emotional locations, directing it to the non-monocentric localisation of feelings in different parts of the human physical, spiritual and mental system. The main seats of the emotions are: mind (mens), animus, soul (anima), heart (cor), body (corpus). Among the above-mentioned emotional localisations, the dominant role is played by the mind (mens) both in quantitative (10) and semantic indicators. In the Boethius's worldview, the mind is associated, firstly, with the philosopher's mental health, his ability to maintain calm behaviour in the face of life's disasters, and, secondly, with the concept of the similarity of the human beings to God by their minds. There are both negative (passionate desire, hope, joy, anger, etc.) and positive (joy of heaven, desire for good) feelings in the mind. The second most important emotional location is animus (7), in which the central positive feelings (love and positive hope) are inspired, meeting only in pair with animus. We hypothesise that the latter is perceived by Boethius as an analogue of the Platonic and Christian "soul", the leading centre of spiritual human potentials. Similarly, positive and negative (anger, sorrow, passions, etc.) emotions arise and influence it. The last two locations indicate the physical nature of human – body and heart – and concentrate only on negative emotions – pleasure and passionate desire. Conclusions are made that most emotions have the external nature in relation to men, which correlates to the Stoic emotional tradition.

Keywords: Boethius, emotional system, ancient emotional tradition, Late Antiquity, De consolatione philosophiae, locations of emotions, Stoics, consolatio genre.

УДК [30:902](47+57)"194/196"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.147.9>

С. Палієнко, канд. іст. наук, докторант
ORCID ID: 0000-0002-6258-7682
ResearcherID: AAQ-5292-2020

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СОЦІОІСТОРИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА В РАДЯНСЬКІЙ АРХЕОЛОГІЇ 1940–1960-х РОКІВ: ВІД ЦІЛЮВИХ ЗАВДАНЬ ДО ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена головній цільовій установці радянської археології, що полягала у вивченні історичних проблем на основі археологічних матеріалів. Уперше її сформулювали у 1930-х рр., а в повоєнний час її практична реалізація знайшла втілення в тематиці, пов'язаній із вивченням соціоісторичних проблем минулого, над якою працювали співробітники археологічних установ у центрі та в союзних республіках, роботі методологічних семінарів, проведенні тематичних конференцій, підготовці археологами фундаментальних узагальнюючих праць із давньої історії.

Ключові слова: історія археології, радянська археологія, післявоєнна археологія, цільові установки, соціоісторична проблематика.

Постановка проблеми. Розвиток радянської археології в післявоєнний час залишається маловивченим. Проте саме в 1970-х–1980-х рр. археологічні дослідження в Радянському Союзі досягли свого апогею: по всій країні сформувалася мережа науково-дослідних археологічних установ, польові дослідження проводилися у грандіозних масштабах, побачили світ фундаментальні археологічні видання, сформувалася й інституціоналізувалася нова субдисципліна – теоретична археологія, під якою автор розуміє окрему галузь науки, що вивчає археологічне пізнання [30, с. 392]. Радянську теоретичну археологію можна розглядати як окреме унікальне явище, що існувало з початку 1970-х – до початку 1990-х рр., та яке досі не отримало належної оцінки істориків науки. Для комплексного вивчення цієї проблеми необхідно також реконструювати передумо-

ви, які сприяли виникненню цього наукового напрямку, адже поява Радянської теоретичної археології – це результат процесів, що розпочалися раніше – у другій половині 1940-х–1960-х рр. чи то, навіть, у довоєнний час.

Так, розвиток археологічної методології у СРСР багато в чому був обумовлений завданнями, які стояли перед радянською археологією, одним з яких була орієнтація на розв'язання історичних проблем на основі вивчення археологічних матеріалів, або як висловився А. В. Арциховський: "Археологія – це історія, озброєна лопатою". Тому важливо розглянути, як ця цільова установка виникла, яких змін зазнала та як утілювалася практично у другій половині 1940-х – на початку 1970-х рр., тобто до початку інституціоналізації радянської теоретичної археології.

Аналіз джерел і літератури. Історія радянської археології другої половини 1940-х–1960-х рр. є маловивченою, тому окремих монографій, безпосередньо із цієї теми, немає, проте науковці побіжно торкалися її окремих аспектів.

Так, у монографії О. С. Свешнікової, присвяченій історичній інтерпретації археологічних джерел у радянській археології 1920-х–1950-х рр., наведено розділ, в якому розглянуто загальні тенденції розвитку археологічної науки, проте в ньому верхньою хронологічною межею є середина 1950-х рр. [32, с. 38–57].

Також є публікації Л. С. Клейна, з історії радянської археології. Ще 1982 р. на Заході вийшла його зі співавторами англomовна стаття [37], яка пізніше лягла в основу монографії "Феномен радянської археології" [26]. Ця робота була доопрацьована Л. С. Клейном і перевидана кількома мовами, зокрема англійською [38]. Однак її автор розглядав розвиток післявоєнної радянської археології тільки в загальних рисах, а її орієнтацію на розв'язання історичних проблем виділив у окремий напрям. Варто додати, що сам Л. С. Клейн активно працював у археології в 1960-х рр. і загалом був противником такого підходу, зокрема присвятив цьому декілька статей, наприклад [25]. Тому його бачення ситуації можна вважати дещо упередженим.

Починаючи з 2013 р., світ побачили монографії, присвячені історії провідних археологічних науководослідних установ колишнього СРСР – Інституту історії матеріальної культури РАН [13], Інституту археології НАН України [23] та Інституту археології РАН [24]. І якщо у першому виданні історія інституції дається тільки за його структурними підрозділами, то в другому і третьому є розділи, де вона висвітлюється загалом, зокрема і в 1940-х–1960-х рр., але програмні установки радянської археології та їхня практична реалізація так само розглядаються дуже побіжно.

Отже, нині буде актуальним окреме дослідження, присвячене одній із ключових програмних установок радянської археології – орієнтації на розв'язання історичних проблем, її формулюванню і практичній реалізації у другій половині 1940-х – 1960-х рр.

Джерела для вивчення цієї теми належать до двох груп: літературні й архівні. До першої – чисельні публікації в журналі "Радянська археологія", зокрема, передові статті [19; 20; 21; 22; 28; 32; 33; 34], які є цінним джерелом вивчення цільових установок радянських археологів. Також важлива інформація щодо поточного стану справ у радянській науці міститься в публікаціях [14; 15; 16; 17; 18; 19; 27; 28; 31], присвячених тим чи іншим ювілеям і "червоним" датам, адже в них можна знайти відомості щодо практичної реалізації визначених завдань у різні періоди.

Зі звітів про роботу Ленінградського відділення Інституту археології (далі – ЛВІА) АН СРСР (ЛЮІА АН СССР) за 1959–1971 рр., які зберігаються в Науковому архіві ІІМК РАН, можна з'ясувати тематику доповідей, що обговорювалися на засіданнях вченої ради, секторів, методологічного семінару, а також наукову проблематику, над якою працювали в зазначені роки співробітники цієї установи. Указані відомості допоможуть на прикладі ЛВІА АН СРСР з'ясувати, яке місце посідала соціоісторична проблематика в роботі ленінградських археологів 1960-х рр.

Отже, джерельна база є достатньою для досягнення означеної вище мети й виконання дослідницьких завдань.

Постановка завдання. Як сказано вище, для подальшої роботи над історією радянської теоретичної археології, яка існувала з початку 1970-х і до початку 1990-х рр., необхідно з'ясувати загальний стан радян-

ської археології напередодні, тобто – у другій половині 1940-х – 1960-х рр. А оскільки розвиток археологічної теорії та методології багато в чому був зумовлений цільовими завданнями науки, і чи не найголовнішим із них було залучення археологічних матеріалів для роботи над історичними проблемами, тому буде актуальним розглянути, як це завдання практично реалізувалося в зазначений період, що і є метою цієї статті. Далі буде висвітлено такі питання: 1) виникнення означеної цільової установи у довоєнній радянській археології; 2) формулювання завдань у повоєнний час (до початку 1970-х рр.); 3) робота над соціоісторичною проблематикою на рівні науково-дослідної установи (на прикладі ЛВІА АН СРСР); 4) робота над означеною проблематикою в окремих наукових установах союзних республік; 5) обговорення соціоісторичних проблем на археологічних конференціях; 6) підготовка радянськими археологами узагальнюючих історичних праць. Отже, перейдемо до викладу основного матеріалу.

Програмні установки в довоєнній радянській археології. Для розуміння загальної ситуації в повоєнній радянській археології, необхідно розглянути її попередній розвиток. Це питання докладно досліджене В. О. Шнирельманом у окремій статті, де зазначено, що в 1920-х рр. у багатьох областях науки продовжували розвиватися ті напрямки, які виникли ще в дореволюційній Росії, з їхніми специфічними ідеями та підходами. У археології були поширені уявлення про зв'язок культури, раси і мови, зокрема ідеї школи "культурних кіл", а дослідники намагалися ототожнювати конкретні археологічні комплекси з етнічними групами. Також значна увага приділялася міграції та культурним впливам. Тут радянська археологія цього періоду мало відрізнялася від західної, проте ситуація різко змінилася в кінці 1920-х – першій половині 1930-х рр. у зв'язку з упровадженням марксизму [36, с. 54–56].

У цей період точилися запеклі дискусії з методологічних питань археології, причому навіть зроблено спробу скасувати останню як науку, правда, безуспішно. Тоді ж сформулювали і нову пізнавальну задачу для археологів – історик матеріальної культури повинен вивчати суспільні відносини:

"Самодостатнє вивчення речей не може бути предметом соціальної науки. Марксистсько-ленінська методологія зобов'язує підпорядковувати дослідження речових пам'яток минулого цілям вивчення історії самого суспільства, якому належали досліджувані пам'ятки. Саме в цьому сенсі старій археології протистойть історія матеріальної культури" [34, с. 2].

На початку 1930-х радянські дослідники намагалися реконструювати соціальні процеси в давнину, однак обмеженість джерельної бази та відсутність опрацьованої методології соціальних реконструкцій на основі археологічних матеріалів призвели до того, що пізніше названо "голою соціологізацією" і жорстко розкритиковано. Свою роль зіграла і політика.

В. О. Шнирельман це пов'язує з тим, що у вказаний період в основі ідеології лежав інтернаціоналізм, відображенням чого в науці стало вивчення тільки глобальних універсальних закономірностей, які доводять неунікальність російського досвіду та неминучість соціалістичних революцій у інших країнах. Також проголошувалася відмова від "націоналістичної історії" та "расової археології", що було обумовлено боротьбою проти міграціоністських концепцій, поширених на Заході. Однак ситуація почала змінюватися 1934 р.

У середині 1930-х рр. після обговорення Й. В. Сталіним, С. М. Кировим і А. О. Ждановим підручника історії та висловлення ними зауважень вийшло декілька спе-

ціальних постанов ЦК ВКП(б). 5 травня 1936 р. у Москві на зборах провідних вчених-істориків заявлено про необхідність відходу від абстрактних соціологічних схем і подачу більшої кількості матеріалів із конкретної історії народів. І, як зазначає автор згаданої статті, зовні завдання вивчення давньої історії народів СРСР виглядали продовженням колишньої політики інтернаціоналізму, а етногенетичні дослідження були частиною боротьби з фашистськими теоріями походження народів, але ж насправді основна робота розгорнулася в області етногенезу східних слов'ян, на що й були кинуті найкращі сили радянських фахівців [36, с. 54–58].

1937 р. у "Радянській археології" вийшла передова стаття, присвячена актуальним завданням вітчизняної археології, у зв'язку з рішеннями ЦК ВКП(б) і Раднаркому Союзу РСР про підручники з історії. Її автори констатували, що досі замість точного методичного вивчення речових пам'яток, а за ними – конкретної історії та конкретної історії культури, без будь-якої методики пропонувалося вивчати суспільно-економічну формацію "як одиницю історичного дослідження". Причому конкретно-історичні дослідження в археології нерідко підміняли вульгарно-соціологічними міркуваннями з приводу тих чи інших пам'яток, під виглядом, нібито, вивчення по них соціально-економічних формацій [29, с. 2–3]. У статті визнається, що вивчення історії матеріального виробництва та соціально-економічної історії за археологічними даними є досягненням радянської археології, кроком уперед порівняно з буржуазною наукою, яка, як правило, займається формальним вивченням речей без прагнення використовувати їх як повноцінні історичні джерела. Тому, продовжуючи роботу над цією проблематикою, необхідно уникати голого "соціологізування" та схематизму, що приводять до підміни справжнього історичного знання непотрібним шаблоном зі штампованими фраз [29, с. 3].

Також автори передової статті нагадали, що загальне завжди проявляється в особливому й одиничному, а культура суспільства не існує поза її етнічної форми, тобто не існує поза племенем, союзом племен, народом чи нацією, тоді як культурні залишки минулого, з якими безпосередньо має справу археолог як з історичним джерелом, завжди є, перш за все, пам'ятками історії різних етнічних груп. Тому археологія може допомогти у вивченні історії племен і племінних культур, починаючи із часу першої появи людини на території СРСР, і до виникнення писемності, так само й у відтворенні історії народів (та їхньої культури), які до революції не мали писемності. Конкретне історико-археологічне дослідження може бути тільки дослідженням з історії та з історії культури того племені або того народу, на вивченні речових пам'яток якого воно будується, тобто дослідженням, що розкриває етнічні форми і місцеві етнічні особливості історичного процесу. Усе це обумовлює й актуальні завдання, що стояли перед радянськими археологами: розробити історію первісно-комуністичних племен, які жили на території СРСР, відтворити історію народів, які пізно опанували писемність, зібрати й обробити повноцінний матеріал з історії – особливо з давньої історії культури всіх народів СРСР [29, с. 4].

Далі завдання деталізують, зокрема зазначено, що потрібні дослідження, метою яких є вивчення історії хоча б одного племені або народу за допомогою археологічних фактів, оскільки досі залишалася невідомою загальна картина конкретної, тобто племінної історії СРСР у первісну епоху. Ще одна актуальна проблема – це питання про походження народів, про їх формування з більш ранніх первісних племен, тобто пи-

тання етногонії (у сучасній термінології – етногенезу). Також необхідно скласти карти розселення племен на території Радянського Союзу в різні епохи, простеживши, коли, чому і яким чином виникають з окремих племен великі племінні союзи, як ці союзи укрупнювалися і потім перетворювалися на народи, уже відомі письмовій історії [29, с. 4–5].

Автори цієї статті також помітили, що нерідко боротьба проти буржуазного міграціонізму та теорії запозичень, в основі яких лежить расова теорія, сприймалася як повне заперечення будь-яких переселень і запозичень, звідки й виникла дивна схема етногонічного процесу (процесу етногенезу), коли походження кожного народу пояснювалося так, ніби він нерухомо сидів на одному місці із часів глибокої давнини і перебував у повній ізоляції від усяких впливів навіть сусідніх із ним племен і народів, тоді як реально переселення і запозичення не представляли нічого незвичайного [29, с. 5].

Також зазначено, що робота над указаною проблематикою вимагає нових методів і нових прийомів, які належить розробити радянським археологам. Крім цього, успіх конкретно-історичного дослідження багато в чому залежить від повноти джерел, оскільки неопублікований археологічний матеріал зазвичай недоступний для широких кіл дослідників. Тому існує і необхідність у систематичних описових публікаціях нових археологічних матеріалів, кількість яких зростає у зв'язку з масштабними польовими експедиційними дослідженнями. У статті констатувалося, що кількість і якість археологічних публікацій не задовольняє потреби науки. Також необхідно розпочати систематичне, а краще – серійне, видання нових археологічних матеріалів, але вже з дотриманням усіх вимог, які пред'являє радянська археологія [29, с. 7–8].

Наприкінці статті автори закликають позбутися раз і назавжди ліквідаторських тенденцій у галузі археології, адже радянська археологія має неосянжу область для роботи й законне право не тільки на існування, але й на блискучий розквіт у СРСР, а як її завдання чітко визначені пошук, розкриття, обробка, оформлення і вивчення речових пам'яток – історичних джерел [29, с. 10].

Отже, на початку 1930-х рр. у радянській археології сформульовано принципово нове завдання – вивчати на основі археологічних матеріалів соціальний розвиток давніх суспільств. Проте, головним чином через політичні причини, археологи намагалися безпосередньо досліджувати давні суспільно-економічні формації та стояли на позиціях майже абсолютного автохтонізму, однак у другій половині 1930-х з'являється нова установка на вивчення засобами археології конкретної історії давніх народів і дослідження проблем етногенезу.

Програмні установки в радянській археології другої половини 1940-х – початку 1970-х рр. Після війни – у другій половині 1940-х рр. критика "соціологічного схематизму" продовжилася. Зокрема, в одній із передових публікацій зазначалося, що в 1930-х рр. *"багато авторів прагнули робити з археологічних матеріалів не конкретні історичні висновки, а, навпаки, дані речових джерел підганяти під готові, запозичені, при цьому часто вельми шаблонні та претензійні, абсолютно апріорні схеми"* [33, с. 7–8]. Та хоч подібний підхід і був оголошений небезпечним ухилом у бік від конкретних історичних досліджень, але загальне спрямування на історичну інтерпретацію археологічних матеріалів у цей період також залишилося незмінним:

"Відкриття і розкриття нової археологічної пам'ятки, її бездоганний опис і публікація, безсумнівно, збагачують історичну науку. Але цього недостатньо. Необхідно історично осмислити знову відкритий

факт, включити його до будівлі матеріалістичної історичної науки, дати об'єктивну його інтерпретацію на високому ідейному рівні справді історичного знання, тобто показати, що дає знову відкрита пам'ятка для розв'язання тієї чи іншої історичної проблеми" [33, с. 7].

Також зазначалося, що є й інша не менш небезпечна крайність – сповзання на безідейні позиції емпіризму. Адже подолання ухилу в бік "голої соціологізації" було сприйнято деякими вченими як відмова від будь-яких історичних висновків, з акцентом на опис матеріалів і пошук аналогій для досліджуваних пам'яток, лише з узагальненнями з питань їхньої хронології й етнічної приналежності [33, с. 7–8].

На початку 1950-х рр. сюди додалася ще й боротьба з космополітизмом, яка наклалася в радянській археології на розгром марризму. У програмній статті, опублікованій у "Радянській археології", М. Я. Марр і його учні були звинувачені в тому, що вони, "проголошуючи стадіальну єдність, підміняючи космополітичними побудовами конкретне історико-археологічне дослідження, <...> на ділі змикалися з крайніми ідеалістичними концепціями буржуазної археології" [22, с. 13]. У публікації продовжилася критика емпіризму й ідеалізму в буржуазній археології, були сформульовані актуальні пізнавальні завдання для вітчизняних фахівців. Зокрема було зазначено, що величезні можливості для розвитку науки відкрили праці Й. В. Сталіна, присвячені проблемам мовознавства й економіки, адже вони поставили перед археологами питання про вивчення законів економічного розвитку суспільства на ранніх етапах його історії. До інших важливих завдань археології було віднесено вивчення товарного виробництва в докапіталістичних формаціях, а також взаємозв'язків між районами, де панувала первісність і де товарне виробництво розвивалося при рабовласницькому ладі, та дослідження проблеми нерівномірностей історичного розвитку суспільства, їх причин і наслідків [22, с. 13–14].

Наступний блок завдань стосувався вивчення первісного суспільства, одним з яких визначено з'ясування соціальної організації та господарської основи нижнього палеоліту, а також розв'язання проблеми взаємовідносин роду та племені (із залученням даних етнографії, лінгвістики та інших наук). Крім цього, автори програмної статті вказали на необхідність створення конкретної історії окремих груп палеолітичного людства, показавши, як у ній виявляються загальні закономірності розвитку первісного суспільства та його культури, щоб остаточно подолати "стадальний" схематизм, а також наголосили на потребі в узагальнюючих роботах з археології палеоліту і неоліту, які б мали широкі історичні висновки [22, с. 16–17].

Крім проблем первісності було вказано й на потребу вивчення історії класового суспільства, зокрема визначення на основі археологічних матеріалів кордону між ним і докласовим, простеження його становлення. Окремий наголос зроблено на необхідності для археологів відтворення конкретної історії тих місцевих народів, які входили до складу імперій, приділення уваги місцевим елементам у античних культурах на території СРСР, пам'ятаючи про вказівки класиків марксизму щодо прогресивної ролі античної культури [22, с. 18–19].

Щодо періоду феодалізму, то у програмній статті було зазначено, що проблема виникнення феодального суспільства має досліджуватися й на основі археологічних матеріалів, а також про необхідність приділення уваги періоду, що передував виникненню Київської Русі, і детально вивчити давньоруське село.

До актуальних тем для археології Середньої Азії було віднесено дослідження селянських садиб, ремісничих кварталів і техніки іригаційного землеробства, а в особливе завдання виділено планомірне археологічне вивчення давніх зрошувальних систем для створення історії іригації в регіоні [22, с. 19–20].

Крім загальноісторичних завдань, у статті говорилося і про необхідність удосконалення типологічного методу. Зокрема, зазначалося, що під впливом марристів, які, нібито, будь-яке вивчення речей таврували як буржуазне речознавство і заперечували типологічний метод як важливий допоміжний для класифікації та датування археологічного матеріалу, виникло певне відставання від Заходу в цій області, а в радянській археології продовжують використовуватися застарілі вітчизняні та західноєвропейські хронологічні класифікації. Тому потрібно створити нові датувальні таблиці речей, особливо, для слов'яно-руської археології. Слід переходити від морфологічного вивчення речей до аналітичного, а типологічний аналіз, на відміну від буржуазної археології, повинен ґрунтуватися на інших принципах – з урахуванням історичної перспективи та різних темпів розвитку культурних явищ у тих чи інших районах [22, с. 20–21].

У висновку статті було сказано, що багато археологів під впливом М. Я. Марра позбавляли у своїх роботах окремі культурні явища національної специфіки, пришовши до космополітичних висновків, проте у процесі боротьби з подібними помилковими побудовами слід уникати іншої крайності – повного заперечення взаємовпливів, розглядаючи всі культурно-історичні процеси лише як результат тільки внутрішнього розвитку. Тому створювана ІІМК на основі археологічних і письмових джерел найдавніша історія СРСР має бути "справжньою громадянською історією, в якій були б відображені всі найважливіші сторони історичного процесу, у якій знайшли б відповідь на питання про своє походження, про витоки своєї культури всі численні народи", які проживають у Радянському Союзі [22, с. 21].

Отже, у першій половині 1950-х рр. перед радянськими археологами ставилося завдання щодо розв'язання на основі археологічних матеріалів широкого кола загальноісторичних проблем для ранніх періодів і створення історії неписьменних народів СРСР, що багато в чому співвідноситься з наведеним вище формулюванням О. В. Арциховського: "Археологія – це історія, озброєна лопатою".

Ця установка не змінилася й на початку 1960-х рр. Так, у черговій програмній статті, присвяченій завданням археології у зв'язку з XXII з'їздом КПРС сказано: "Дослідження проблем всесвітньої історії має розкривати закономірний процес руху людства до комунізму. Радянські археологи, досліджуючи приховані в землі залишки древніх людських культур, збагачують новими фактами науку про всесвітню історію людства, допомагають установлювати закономірності в розвитку людського суспільства". Правда, далі також ідеться і про проблеми з теорією: "Однак радянська археологічна наука приділяє ще мало уваги теоретичним питанням і недостатньо створює великих узагальнюючих робіт" [20, с. 5].

На початку наступного десятиліття ситуація стала дещо іншою. У передовиці, присвяченій XXIV з'їзду КПРС зазначено, що цілісна концепція перших етапів розвитку людського суспільства вже напрацьована, тому необхідно звернути особливу увагу на історичні узагальнення в археологічних дослідженнях. А сприяти розв'язанню вказаного завдання можуть Звід археологічних джерел та 5-томна "Археологія СРСР", яка готується до друку та має стати підсумком археологічної

науки на 1970-ті роки. (Забігаючи наперед, слід зазначити, що "Археологія СРСР" дійсно з'явилася, але серія, яка планувалася як 5-томна, має 20 томів, а її видання розтяглося від початку 1980-х до початку 2000-х рр.)

Також у статті був представлений перелік актуальних на той момент для радянської археології тем. До них віднесено такі проблеми:

- вивчення перехідних етапів від однієї формації до іншої;
- вивчення ідеології первісного суспільства та її пережитків;
- історія обміну та торгівлі, особливо в первісну епоху;
- пошук в археологічному матеріалі слідів відображення світових подій на території СРСР.

Крім цього також згадувалися питання етногенезу, про які йтиметься в окремій статті, а також історія археологічної науки [21, с. 8–9].

Отже, у другій половині 1940-х – на початку 1970-х рр. перед радянськими археологами були сформульовані актуальні завдання щодо розв'язання соціоісторичних проблем, до яких належали: вивчення закономірностей та особливостей історичного розвитку давніх суспільств (від первісності до феодалізму), зокрема проблеми нерівномірностей розвитку в давнину; відтворення конкретної історії народів СРСР, які не мали писемності; дослідження ремесла, обміну та торгівлі у стародавніх суспільствах; вивчення історії середньовічного села, зокрема й для районів Середньої Азії, історії іригаційного землеробства; висвітлення ідеології первісного суспільства та її пережитків; удосконалення типологічного методу та розвиток археологічної теорії; приділення більшої уваги історичним узагальненням у археологічних дослідженнях; створення узагальнюючих праць. Тепер розглянемо, як ці завдання у післявоєнній радянській археології реалізовано на практиці.

Практична реалізація програмних установок у другій половині 1940-х – початку 1970-х рр. Сформульовані вище завдання знайшли практичне втілення в роботі археологічних науково-дослідних установ, зокрема, позначилися на тематиці доповідей, прочитаних на засіданнях наукових секторів і вчених рад, методологічних семінарів. Усе це буде докладно розглянуто нижче на прикладі ЛВІА АН СРСР. Щодо головної археологічної установи країни, то В. В. Волков у своїй статті, присвяченій діяльності ІА АН СРСР у 1950–1970-х рр., перераховує великі проблеми, над якими працювали співробітники установи в цей період:

- виникнення людини й людського суспільства;
- історія первісного й рабовласницького суспільств;
- етногенез й етнічна історія народів СРСР;
- етногенез й етнічна історія народів світу;
- генеза й розвиток феодалізму в народів на території СРСР;
- історія образотворчого і прикладного мистецтва народів СРСР;
- застосування методів природничих наук в археології;
- історія релігії [18, с. 13, 15].

Також зазначимо, що в ІА АН СРСР у листопаді 1968 рр. була організована Група з вивчення історії землеробства. Її члени досліджували проблеми палеоетнології, історії розвитку землеробських знарядь, а також загальні питання історії землеробства. У засіданнях групи брали участь співробітники інститутів археології та географії АН СРСР, а також МДУ, серед яких були археологи, історики, етнографи та ґрунтознавці [35, с. 115].

У ЛВІА АН СРСР доповіді, присвячені розв'язанню історико-соціологічних проблем давнини на основі археологічних матеріалів, з початку 1960-х рр. обговорювалися на засіданнях методологічного семінару, про що мова докладно піде нижче. На засіданнях секторів вони з'являються в середині десятиліття. Так, 11 лютого 1966 р. на засіданні сектора Середньої Азії та Кавказу В. М. Массон зробив доповідь із планової теми "Від виникнення землеробства до складання ранньокласового суспільства (етапи культурного та господарського розвитку за матеріалами Азійського материка)", а 10 листопада на засіданні сектора палеоліту заслухали доповідь В. П. Третьякова за неплановою темою "До питання про суспільну організацію у племен лісової зони в епоху неоліту та раннього металу" [6, арк. 41, 43]. 2 червня 1967 р. на засіданні сектора Середньої Азії та Кавказу виступив А. Д. Грач за плановою темою "До питання про соціальний лад Туви й Алтаю у скіфський час" [7, арк. 47]. У наступному 1968 р. знову були активні сектор палеоліту, де 12 листопада О. М. Рогачов зробив доповідь за неплановою темою "Питання соціології палеоліту в роботах Замятіна", і сектор Середньої Азії та Кавказу, де 15 березня заслухали доповідь В. М. Массона за плановою темою "Технологія і фундамент цивілізації", а також група слов'яно-фінської археології, на засіданні якої 20 лютого Ф. Д. Гуревич зробила доповідь "Соціальний облік стародавнього Новогрудка" [8, арк. 42, 44, 48]. 1969 р. на засіданні сектора Середньої Азії та Кавказу заслухано доповіді за плановими темами: "До вивчення економічного базису давньоіндійської цивілізації епохи бронзи" А. Я. Щетенка – 17 січня і "Деякі аспекти соціальної структури суспільства у племен середньодніпровської культури" А. Н. Румянцева – 16 травня [9, арк. 37, 39]. 17 листопада 1970 р. із доповіддю на тему "Щільність населення і розміри мисливських угідь у палеоліті Криму" на засіданні сектора палеоліту виступив С. М. Бібіков, який приїхав із Києва [10, арк. 50].

Як видно, найактивніше історико-соціологічна проблематика обговорювалася в другій половині 1960-х на засіданнях сектора палеоліту, де всі доповіді були за позаплановими темами, і сектора Середньої Азії та Кавказу, де доповіді були пов'язані з плановими темами його співробітників. Наведемо приклади подібних планових тем, над якими працювали фахівці останнього сектора в 1971 р.: ст. наук. співроб., канд. іст. наук А. Д. Грач – "Соціальний лад ранніх кочівників Казахстану, Сибіру та Центральної Азії за археологічними даними"; ст. наук. співроб., канд. іст. наук І. М. Хлопін – "Нариси з ідеології стародавніх землеробів Південної Туркменії"; В. М. Массон – "Вивчення економіки суспільства методами археології" і "Реконструкція суспільних відносин за даними поховань і могильників"; мол. наук. співроб., канд. іст. наук К. Х. Кушнарьов – "Реконструкція суспільних відносин за даними могильників Південного Кавказу" [11, арк. 15–16, 18–19].

Ще однією формою дослідження радянськими археологами історичних проблем були підготовка й обговорення доповідей на засіданнях методологічних семінарів провідних науково-дослідних установ.

Так, у ІА АН СРСР методсемінар почав працювати з 1957 рр., тоді як дата початку його роботи в ЛВІА АН СРСР автору поки не відома, хоча можна точно стверджувати, що 1959 р. у Ленінградському відділенні семінар уже функціонував. У звіті про роботу ЛВ ІІМК АН СРСР за той рік зазначено, що на засіданні Вченої ради з питання "Основні проблеми роботи теоретичного семінару" з доповіддю виступив О. М. Рогачов [2, арк. 12].

Стосовно методологічного семінару в московському інституті в 1950-х – 1960-х рр., то нам відомо про нього не так багато. Адже в архівних документах тільки згадується, що він працював. Однак коротка інформація із цієї теми все ж є, зокрема у статті, опублікованій у роботі [19, с. 92], указано, що керівниками семінару в ІА АН СРСР були: у 1957–1962 рр. – С. В. Кисельов, а у 1963–1980 рр. – Б. О. Рибаків. Також там наводиться і загальна проблематика семінару протягом цього періоду:

- "Проблеми розкладання первіснообщинного ладу й утворення класового суспільства" (1957–1961);
- "Проблеми походження релігій і релігійних поглядів" (1962–1964);
- "Методика визначення ознак виникнення перших класових соціально-економічних формацій (рабовласницької і феодалної)" (1965–1967);
- "Роль географічного чинника в історії людського суспільства" (1967–1970);
- "Рід і плем'я (виникнення, сутність, соціальна структура)" і "Союзи племен (формування, соціальна структура)" (1971–1974) [19, с. 92–98].

Значно краще відображено роботу методологічного семінару ЛВІА АН СРСР. У звітах про роботу відділення (з 1962 р.) вказано теми прочитаних доповідей. Розглянемо докладніше доповіді, пов'язані з вивченням соціоісторичної проблематики засобами археології, що обговорювалися на засіданнях методсемінару цієї установи в 1960-х – на початку 1970-х рр. Деякі з них вносилися до звітів двічі, адже облік вівся то за календарний, то за навчальний рік, тому далі вони подаються лише один раз.

Так, у звіті за 1963 р. сказано, що в 1962–1963 рр. було обговорено чотири великі теми, з яких нам цікаві три:

1. Роль географічного середовища в розвитку матеріальної культури – доповідач П. М. Долуханов.
2. Закономірності в розвитку палеоліту – доповідач Г. П. Григор'єв.
3. До питання реконструкції древніх суспільних відносин за археологічним матеріалом – доповідач В. С. Сорокін [3, арк. 13, 15].

У 1964 р. робота семінару велася за чотирма основними темами:

1. Виникнення людського суспільства.
2. Рабовласницькі суспільства.
3. Основні питання давньої історії слов'ян.
4. Дофеодалний період на Русі.

Однак дві останні теми були відкладені у зв'язку з майбутнім археологічним пленумом.

За основу для дискусії по першій темі була взята книга Ю. І. Семенова "Виникнення людського суспільства", з основними положеннями якої присутніх ознайомив В. С. Сорокін. По другій темі з доповіддю "Про критерії визначення рабовласницької формації" виступив Й. Б. Брашинський.

Також на теоретичному семінарі була розглянута тема "Деякі методологічні питання історії (про спеціалізацію в історичних науках)", яка не передбачалася планом, але була поставлена на обговорення через її важливість за пропозицією С. А. Семенова [4, арк. 24–25].

1965 р. у ЛВІА АН СРСР відбулося два засідання семінару, де з доповідями виступили співробітник Інституту етнографії канд. іст. наук М. О. Бутінов ("Основні етапи розвитку первіснообщинного ладу у світлі сучасної етнографії") і О. М. Рогачов ("Розвиток марксистсько-ленінської теорії первіснообщинного ладу у працях радянських дослідників кам'яної доби") [5, арк. 21].

Активніше методологічний семінар у ЛВІА АН СРСР працював у наступному 1966 р., коли було заслухано й обговорено такі доповіді:

1. Обговорення статті "Первіснообщинний лад" для "Радянської історичної енциклопедії".
2. Доповідь В. Ф. Гайдукевича "До питання про соціально-економічний лад причорноморських кочовиків в античну епоху".
3. Доповідь О. Г. Большакова "Питання соціально-економічних відносин середньоазійського міста VIII–XII ст." [6, арк. 28].

У звіті про роботу ЛВІА за 1967 р. указано наступну тему методсемінару: "Роль природного середовища в розвитку людського суспільства на різних його етапах", а як його керівники зазначені д-р іст. наук П. Й. Борисковський та д-р іст. наук В. М. Массон. Були заслухані й обговорені такі доповіді:

1. П. М. Долуханов (мол. наук. співроб. ЛВІА, канд. геогр. наук) "Роль природного середовища в розвитку первісного суспільства".
2. Г. П. Григор'єв (мол. наук. співроб. ЛВІА, канд. іст. наук) "Роль природного середовища в розвитку первісного суспільства".
3. В. Д. Блаватський (проф. Інституту археології, Москва) "Роль природного середовища в розвитку античного суспільства".
4. С. С. Черніков (ст. наук. співроб. ЛОІА, канд. іст. наук) "Кочівники та оточуюче їх природне середовище".

Восени почалися заняття 1967–1968 навчального року. Крім ідеологічної доповіді в жовтні, у листопаді та грудні було заслухано й обговорено доповідь ст. наук. співроб. ЛВІА, д-ра іст. наук О. М. Беленіцького на тему: "Вічний" феодализм або "вічний" рабовласницький лад у Середній Азії" [7, арк. 27–28].

У звіті 1968 р. згадуються наступні доповіді із соціоісторичної проблематики: "Роль географічного середовища епохи плейстоцену в розвитку палеолітичного суспільства" А. О. Величка; "Проблема реконструкції соціального ладу суспільства за даними археології" Г. П. Григор'єва і "Проблема реконструкції минулого за даними етнографії" В. Р. Кабо [8, арк. 28]. Ще три доповіді обговорено 1969 р.:

1. В. М. Массон "Неолітична революція".
 2. І. Лейман "Соціологічні проблеми наукознавства".
 3. Л. С. Клейн "Про перспективи напрямки теоретичних досліджень у археології" [9, арк. 25].
- У звіті про роботу ЛВІА АН СРСР за 1970 р. міститься перелік археологічних доповідей, що були заслухані протягом 1969–1970 навчального року:
1. М. І. Артамонов (ЛДУ) "Етнос і археологія".
 2. П. М. Третьяков (ЛВІА) "Археологічні культури й етнічні спільності".
 3. М. П. Грязнов (ЛВІА) "Класифікація, тип, культура".
 4. Г. П. Григор'єв (ЛВІА) "Удосконалення методики вивчення палеоліту в СРСР" [10, арк. 38–39].

Наступного 1971 р. доповіді на методсемінарі були присвячені двом темам: 1) "Археологічні аспекти концепції Ф. Енгельса у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави»"; 2) "Реконструкція суспільних відносин за даними поховань і могильників".

За першою темою було заслухано три доповіді:

1. Ю. В. Маретін "Концепція роду у праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави»".
2. В. М. Массон "Археологічні аспекти концепції Ф. Енгельса про первісне суспільство у праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави»".

3. П. Й. Борисковський "Радянська школа вивчення палеоліту (праця Ф. Енгельса "Походження сім'ї, приватної власності і держави" і радянська археологія)" [11, арк. 43–44].

14 доповідей із другої теми були обговорені в межах щорічного пленуму ЛВІА АН СРСР, присвяченого польовим роботам [11, арк. 37–39].

Коротко зупинимося й на вивченні соціоісторичної проблематики деякими археологічними установами союзних республік. У зазначений період вони працювали над темами, подібними до тих, що розроблялися ІА та ЛВІА АН СРСР.

Так, у документі "Розвиток і організація археології Української РСР у порівнянні з іншими країнами" вказуються досягнення співробітників ІА АН УРСР у цій сфері на 1964 р., зокрема, ідеться про застосування до історико-археологічних досліджень С. М. Бібіковим й іншими вченими закону К. Маркса про роль перенаселення ("тиску надлишку населення") у розвитку архаїчних суспільств. Ще одним напрямком діяльності інституту була проблематика, яка стосується історичної специфіки соціально-економічних формацій, їхніх історичних меж і закономірностей переходу однієї формації в іншу, яка отримала відображення в історико-періодизаційній схемі "Нарисів із давньої історії України", періодизаційній системі в роботах В. М. Даниленка та Д. Я. Телегіна з неоліту України, а також С. М. Бібікова та Ю. М. Захарука з енеоліту, у розробці проблем рабовласницької формації. Сюди також можна віднести концепції В. В. Лапіна про аграрне підґрунтя грецької колонізації, О. І. Тереножкіна про рабовласницьку формацію у скіфів, концепцію В. І. Довженка і М. Ю. Брайчевського про те, що так званий дофеодалний період Київської Русі (IX–X ст.) у дійсності являє собою ранню фазу феодальної формації та відповідає початковому періоду історії Стародавньої Русі [1, арк. 12–13].

У 1960-х рр. грузинські археологи працювали над проблемою зародження, формування та розвитку первіснообщинного ладу на Кавказі, досліджували його особливості, специфіку локальних варіантів процесу розвитку, питання генези археологічних культур і етнічних утворень, взаємин із синхронними культурами суміжних країн і народів [15, с. 7].

Основними напрямками науково-дослідної роботи археологів Таджикиської РСР у цей період були: 1) історична географія, історико-археологічні огляди, археологічна карта; 2) пам'ятки кам'яної і бронзової діб; 3) дослідження пам'яток осілого населення з найдавніших часів до пізнього середньовіччя (зокрема, вивчення ранньосередньовічного міста і культури); 4) вивчення пам'яток стародавніх і середньовічних кочівників; 5) історія та технологія середньовічної гірничої справи і ремесла; 6) еволюція матеріальної культури; 7) археологія і проблема етногенезу таджицького народу; 8) середньовічна нумізматики [27, с. 109].

Окрім роботи над історичною проблематикою всередині археологічних наукових установ і її обговорення на методсеминарах, у 1960-х рр. цим питанням також присвячено й конференції. Також під керівництвом акад. Б. О. Рибакіна при відділенні історії АН СРСР була створена Наукова рада з вивчення закономірностей історичного розвитку суспільства та переходу від однієї соціально-економічної формації до іншої, яка 1964 р. і 1968 р. провела відповідно сесії "Підсумки і завдання вивчення генези феодалізму у народів СРСР" і "Спільні питання історії античного та середньовічного міста". 1968 р. також був організований симпозиум "Ста-

новлення людського суспільства". На кількох конференціях обговорювалися проблеми розвитку давніх міст: у 1956 і 1960 рр. розглядалися питання економіки античного міста, походження і розвитку античних міст Північного Причорномор'я, у 1973 р. – взаємини населення міст Північного Причорномор'я з варварським світом; на нарадах у містах Фрунзе (1970 р.) і Самарканд (1973 г.) обговорювали спірні питання розвитку давніх міст Середньої Азії та Казахстану [14, с. 47–49].

Велика кількість нарад, присвячених питанням соціально-історичних реконструкцій за даними археології, проведено в Ленінграді за ініціативою сектора Середньої Азії та Кавказу ЛВІА АН СРСР. Так, з 1 по 7 квітня 1968 р. відбулася нарада з археології Середньої Азії, де, зокрема, обговорювалися доповіді О. М. Беленицького "Про рабовласницьку формацію в історії Середньої Азії" і О. Г. Большакова "Вивчення середньовічного міста Середньої Азії в контексті проблем загальної проблематики вивчення міста Сходу" [8, арк. 29–31]. 8–9 червня 1970 р. сектор Середньої Азії та Кавказу ЛВІА АН СРСР провів розширене засідання з теми "Домашні промисли та ремесло", а тези доповідей були опубліковані [10, арк. 8]. 1971 р. у рамках Пленуму, присвяченого польовим дослідженням 1970 р., який проходив у Ленінграді, працювала Секція – тематичний семінар із проблем реконструкції суспільних відносин у давнину за даними поховань і могиликів [11, арк. 37–39]. Також у ЛВІА АН СРСР у березні 1972 і у квітні 1973 р. в межах методсеминару відбулися симпозиуми "Обмін і торгівля в стародавніх суспільствах" і "Реконструкція стародавніх суспільних відносин за археологічними матеріалами житл і поселень" [14, с. 50].

Ще однією формою реалізації програмних установок щодо розв'язання історичних проблем на основі археологічних матеріалів стало створення праць із давньої історії народів СРСР, зокрема і тих, які не мали письмових джерел, наприклад, удмуртів, чувашів, татар, башкирів, мордві, комі, а також народів Сибіру, Середньої Азії, Кавказу та багатьох інших [31, с. 7]. Окрім цього, радянські археологи брали участь у роботі над фундаментальними історичними виданнями [18, с. 11]. Так, співробітники ІІМК / ІА АН СРСР у другій половині 1940-х–1960-х рр. підготували перші два томи "Нарисів історії СРСР" (1956 і 1958), перші томи "Всесвітньої історії" (1955) та "Історії СРСР" (1966), а також, спільно з Інститутом історії АН СРСР, два томи "Історії культури Давньої Русі" (1948 і 1951).

Не відставали від археологів, які працювали в центральних наукових установах, і фахівці із союзних республік. Наприклад, колектив ІА АН УРСР працював у 1950-х рр. над створенням "Нарисів стародавньої історії Української РСР" (1957) [1, арк. 8], а у 1960-х почав працювати над 3-томним виданням "Археологія Української РСР" (1971–1975) та взяв участь у підготовці 26-томного енциклопедичного видання "Історія міст і сіл УРСР" [12, с. 51].

Прибалтійські археологи брали участь у підготовці кількох видань "Історії Естонської РСР" [28, с. 83], "Історії Литовської РСР" [17, с. 97], археологи Туркменістану – "Історії Туркменської РСР" [16, с. 141] тощо.

Висновки. Отже, завдання вивчати соціальний розвиток давніх суспільств на основі археологічних матеріалів було сформульоване в радянській археології на початку 1930-х рр. Однак спочатку, зокрема з політичних причин, фахівці намагалися безпосередньо досліджувати давні суспільно-економічні формації та стояли на позиціях майже абсолютного автохтонізму. У другій

половині 1930-х такий підхід був розкритикований як "соціологічний схематизм", з'являється нова установка на вивчення засобами археології конкретної історії давніх народів і дослідження проблем етногенезу.

У повоєнний час перелік актуальних задач із розв'язання соціоісторичних проблем засобами археології було деталізовано. У другій половині 1940-х – на початку 1970-х рр. до них віднесено: вивчення закономірностей та особливостей історичного розвитку давніх суспільств (від первісності до феодалізму), зокрема проблеми нерівномірностей розвитку в давнину; відтворення конкретної історії народів СРСР, які не мали писемності; дослідження ремесла, обміну та торгівлі у стародавніх суспільствах; вивчення історії середньовічного села, у тому числі і для районів Середньої Азії, історії іригаційного землеробства; висвітлення ідеології первісного суспільства та її пережитків; удосконалення типологічного методу й розвиток археологічної теорії; приділення більшій увазі історичним узагальненням в археологічних дослідженнях; створення узагальнюючих праць.

Усі ці завдання знайшли практичне втілення в роботі археологічних науково-дослідних установ у зазначений період, зокрема, теми, пов'язані з вивченням соціоісторичних проблем стародавніх суспільств за археологічними матеріалами, розроблялися співробітниками як центральних археологічних науково-дослідних інститутів, так і відповідними установами в союзних республіках. Про це свідчать виступи на засіданнях секторів і вчених рад та планові теми, над якими працювали й окремі радянські археологи, і наукові колективи. Проблеми палеоісторії, палеоекономіки, палеосоціології та палеоетнології активно обговорювалися на засіданнях методологічних семінарів ІА АН СРСР і ЛВІА АН СРСР та на всесоюзних нарадах і конференціях. Також основне кредо радянської археології – вивчення історичних проблем на основі археологічних матеріалів – знайшло втілення в узагальнюючих працях з археології, де наявні історичні висновки, чи у написаних археологами відповідних розділах або томах фундаментальних робіт, присвячених історії окремих народів, регіонів або періодів, які були видані в 1950-х – на початку 1970-х рр.

Саме робота над соціоісторичною проблематикою в цей період і обумовила потребу радянських археологів у відповідній методології соціоісторичних реконструкцій на основі археологічних матеріалів, що значно активізувало вивчення теоретичних питань у другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. Усе це, разом із дискусією про зміст поняття "археологічна культура" – центральної категорії при дослідженні проблем етногенезу, та необхідністю впровадження в радянській археології методів природничих і точних наук, створили те об'єктивне підґрунтя, на якому на початку 1970-х рр. виникла радянська теоретична археологія – окрема субдисципліна та науковий феномен.

У майбутньому автор докладніше розгляне вивчення проблем етногенезу археологами СРСР у повоєнний час як другу складову причин появи радянської теоретичної археології.

Список використаної літератури

1. Науковий архів ІА НАНУ, нерозібраний діповодний архів (розвиток і організація археології Української ССР по порівнянню з іншими країнами), 20 арк.
2. Науковий архів ІІМК РАН, ф. 312, оп. 1, спр. 446 (Отчет о научно-исследовательской работе ЛО ИИМК за 1959 г.), 79 арк.
3. Науковий архів ІІМК РАН, ф. 312, оп. 1, спр. 510 (Отчет о научно-исследовательской работе ЛОИА за 1963), 67 арк.
4. Науковий архів ІІМК РАН, ф. 312, оп. 1, спр. 532 (Отчет о научно-исследовательской работе ЛОИА за 1964), 73 арк.

5. Науковий архів ІІМК РАН, ф. 312, оп. 1, спр. 560 (Отчет о научно-исследовательской работе ЛОИА за 1965), 61 арк.
6. Науковий архів ІІМК РАН, ф. 312, оп. 1, спр. 588 (Отчет о научно-исследовательской работе ЛОИА за 1966), 57 арк.
7. Науковий архів ІІМК РАН, ф. 312, оп. 1, спр. 615 (Отчет о научно-исследовательской работе ЛОИА за 1967), 64 арк.
8. Науковий архів ІІМК РАН, ф. 312, оп. 1, спр. 643 (Отчет о научно-исследовательской работе ЛОИА за 1968), 61 арк.
9. Науковий архів ІІМК РАН, ф. 312, оп. 1, спр. 669 (Отчет о научно-исследовательской работе ЛОИА за 1969), 60 арк.
10. Науковий архів ІІМК РАН, ф. 312, оп. 1, спр. 707 (Отчет о научно-исследовательской работе ЛОИА за 1970), 75 арк.
11. Науковий архів ІІМК РАН, ф. 312, оп. 1, спр. 729 (Отчет о научно-исследовательской работе ЛОИА за 1971), 87 арк.
12. Абашина Н. С. Нариси історії Інституту археології / Н. С. Абашина, В. А. Колесникова // Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 / ред. : П. П. Толочко. – К. : ВД "АДЕФ-Україна", 2015. – С. 11–98.
13. Академическая археология на берегах Невы (от РАИМК до ИИМК РАН, 1919–2014 гг.) / ред. : Е. Н. Носов. – Санкт-Петербург : "Дмитрий Буланин", 2013. – 416 с.
14. Алексин В. А. Научные совещания, сессии, симпозиумы, конференции, пленумы ГАИМК – ИИМК – Института археологии АН СССР / В. А. Алексин // Краткие сообщения Института археологии. – 1980. – № 163. – С. 45–51.
15. Алакидзе А. М. Развитие археологической науки в Советской Грузии / А. М. Алакидзе // Советская археология. – 1967. – № 4. – С. 5–25.
16. Атагарриев Е. Археологическое изучение Туркменистана за годы Советской власти / Е. Атагарриев, О. Бердыев // Советская археология. – 1967. – № 3. – С. 124–141.
17. Волкайте-Куликаускаене Р. Успехи археологической науки в Литовской ССР / Р. Волкайте-Куликаускаене // Советская археология. – 1967. – № 3. – С. 91–105.
18. Волков В. В. Институт археологии АН СССР в 50-70-х годах / В. В. Волков // Краткие сообщения Института археологии. – 1980. – № 163. – С. 11–18.
19. Гришин Ю. С. Методологический семинар Института археологии АН СССР в 1957–1978 гг. / Ю. С. Гришин, А. А. Масленников // Краткие сообщения Института археологии. – 1978. – № 152. – С. 92–99.
20. XXII съезд КПСС и задачи советской археологии // Советская археология. – 1961. – № 4. – С. 3–8.
21. XXIV съезд КПСС и задачи советской археологии // Советская археология. – 1971. – № 4. – С. 3–10.
22. Задачи советских археологов в свете трудов И. В. Сталина // Советская археология. – Вып. XVII. – М., 1953. – С. 9–22.
23. Институт археології Національної академії наук України. 1918–2014 / ред. : П. П. Толочко. – К. : ВД "АДЕФ-Україна", 2015. – 668 с.
24. Институт археологии РАН: 100 лет истории / ред. : Н. А. Макаров. – М. : ИА РАН, 2019. – 320 с.
25. Клейн Л. С. Историзм в археологии / Л. С. Клейн // Археологические вести. – 1993. – № 2. – С. 135–144.
26. Клейн Л. С. Феномен советской археологии / Л. С. Клейн. – Санкт-Петербург : Фарн, 1993. – 128 с.
27. Литвинский Б. А. Археология Таджикистана за годы советской власти // Советская археология. – 1967. – № 3. – С. 106–123.
28. Моора Х. А. Основные результаты археологических исследований в Советской Эстонии // Советская археология. – 1967. – № 3. – С. 82–90.
29. Наши задачи в области археологических исследований в связи с решениями ЦК ВКП(б) и Совнаркома Союза ССР об учебниках по истории // Советская археология. – Вып. II. – М., 1937. – С. 1–15.
30. Палієнко С. В. Методологічні семінари наукових установ АН СРСР та УРСР як засіб розвитку радянської теоретичної археології / С. В. Палієнко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2015. – Вип. 19. – С. 392–397.
31. Пятьдесят лет советской археологии // Советская археология. – 1967. – № 3. – С. 5–8.
32. Свешникова О. С. Советские археологи в поисках первобытной истории. Историческая интерпретация археологических источников в советской археологии 1930–1950-х гг. / О. С. Свешникова. – Омск : Издат. дом "Наука", 2009. – 204 с.
33. Современные задачи советской археологии // Советская археология. – Вып. IX. – М., 1947. – С. 5–10.
34. Целевая установка и новые задачи ГАИМК (передовая) // Сообщения Государственной академии истории материальной культуры. – 1931. – № 2. – С. 1–4.
35. Чернецов А. В. О работе Группы по изучению истории земледелия / А. В. Чернецов // Краткие сообщения Института археологии. – 1972. – № 129. – С. 115–116.
36. Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика / В. А. Шнирельман // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С. 52–68.
37. Bulkin V. Attainment and problems of Soviet archaeology / V. A. Bulkin, L. S. Klejn, G. S. Lebedev // World Archaeology. – 1982. – 13. – P. 72–295.

38. Klejn L. S. Soviet archaeology: schools, trends, and history / L. S. Klejn – Oxford : Oxford University Press, 2012. – 411 p.

References

1. Scientific Archive of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, unsorted record keeping archive, (Development and organization of archaeology in the Ukrainian SSR comparing to other countries), 20 sheets.
2. Scientific Archive of the Institute for the History of Material Culture RAS, fund 312, list 1, file 446 (Report on scientific and research work of the Leningrad branch of IHMC in 1959), 79 sheets.
3. Scientific Archive of the Institute for the History of Material Culture RAS, fund 312, list 1, file 510 (Report on scientific and research work of LBIA in 1963), 67 sheets.
4. Scientific Archive of the Institute for the History of Material Culture RAS, fund 312, list 1, file 532 (Report on scientific and research work of LBIA in 1964), 73 sheets.
5. Scientific Archive of the Institute for the History of Material Culture RAS, fund 312, list 1, file 560 (Report on scientific and research work of LBIA in 1965), 61 sheets.
6. Scientific Archive of the Institute for the History of Material Culture RAS, fund 312, list 1, file 588 (Report on scientific and research work of LBIA in 1966), 57 sheets.
7. Scientific Archive of the Institute for the History of Material Culture RAS, fund 312, list 1, file 615 (Report on scientific and research work of t LBIA in 1967), 64 sheets.
8. Scientific Archive of the Institute for the History of Material Culture RAS, fund 312, list 1, file 643 (Report on scientific and research work of t LBIA in 1968), 61 sheets.
9. Scientific Archive of the Institute for the History of Material Culture RAS, fund 312, list 1, file 669 (Report on scientific and research work of t LBIA in 1969), 60 sheets.
10. Scientific Archive of the Institute for the History of Material Culture RAS, fund 312, list 1, file 707 (Report on scientific and research work of t LBIA in 1970), 75 sheets.
11. Scientific Archive of the Institute for the History of Material Culture RAS, fund 312, list 1, file 729 (Report on scientific and research work of t LBIA in 1971), 85 sheets.
12. Abashyna, N.S., Kolesnikova, V.A. (2015). Outlines of the History of the Institute of Archaeology. In P.P. Tolochko (ed.) *The Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. Kyiv: PH "ADEF-Ukraine". Pp. 11–98. [In Ukrainian].
13. *Academic Archaeology on the Banks of the Neva (from RAHMC to IHMC RAS, 1919–2014)*. (2013) St. Petersburg: "Dmitry Bulanin" [In Russian].
14. Alekshin, V.A. (1980). Scientific Meetings, Sessions, Symposiums, Conferences and Plenums of SAHMC – IHMC – Institute of Archaeology AS USSR. *Brief Communications of the Institute of Archaeology*, 163, 45–51 [In Russian].
15. Apakidze, A.M (1967). The Development of Archaeological Science in Soviet Georgia. *Soviet Archaeology*, 4, 5–25 [In Russian].
16. Atagarryev, Ye., Berdyev O. (1967). The Archaeological Study of Turkmenistan during the Years of Soviet Power. *Archaeology*, 3, 124–141 [In Russian].
17. Volkayte-Kulikauskene, R. (1967). Achievements of Archaeological Science in the Lithuanian SSR. *Soviet Archaeology*, 3, 91–105 [In Russian].

18. Volkov, V.V. (1980). The Institute of Archaeology AS USSR in the 50s-70s Years. *Brief Communications of the Institute of Archaeology*, 163, 11–18 [In Russian].
19. Grishin, Yu.S., Maslennikov, A.A. (1978). The Methodological Workshop of the Institute of Archaeology AS USSR in 1957–1978. *Brief Communications of the Institute of Archaeology*, 152, 92–99 [In Russian].
20. The XXII Congress of the C.P.S.U. and Aims of Soviet archaeology (1961). *Soviet Archaeology*, 4, 3–8 [In Russian].
21. The XXIV Congress of the C.P.S.U. and Aims of Soviet archaeology (1961). *Soviet Archaeology*, 4, 3–8 [In Russian].
22. Tasks of Soviet Archaeologists in the Light of J.V. Stalin's Works. (1953). *Soviet Archaeology*, XVII, 9–22 [In Russian].
23. *The Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. (2015.) Kyiv: PH "ADEF-Ukraine" [In Ukrainian].
24. *The Institute of Archaeology of RAS: 100 years of history*. (2019). Moscow: IA RAS. [In Russian].
25. Klejn, L.S. (1993). Historicism in Archaeology. *Archaeological news*, 2, 135–144 [In Russian].
26. Klejn, L.S. (1993). The Phenomenon of Soviet Archaeology. St.-Petersburg: "Farn", [In Russian].
27. Litvinskiy, B.A. (1967). The Archaeology of Tajikistan in the Years of Soviet power. *Soviet Archaeology*, 3, 106–123 [In Russian].
28. Moor, Kh.A. 1967. The Main Results of Archaeological Studies in Soviet Estonia. *Soviet Archaeology*, №3, 82–90 [In Russian].
29. Our Tasks in the field of Archaeological Researches in Connection with the Resolution of the C.C. C.P.S.U.(B.) and the Council of Ministers of USSR on history textbooks (1937). *Soviet Archaeology*, II, 1–15 [In Russian].
30. Paliienko, S.V. (2015). Methodological Workshops in Scientific Establishments of the AS USSR and the AS UkSSR as an Instrument of the Soviet Theoretical Archaeology Development. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 19, 392–397 [In Ukrainian].
31. The Fifty Years of Soviet Archaeology. (1967). *Soviet Archaeology*, 3, 5–8 [In Russian].
32. Sveshnikova, O.S. (2009). *Soviet Archaeologists in Search of the Primitive History. The Historical Interpretation of Archaeological Sources in Soviet Archaeology in the 1930s-1950s*. Omsk: "Publishing House «Nauka»" [In Russian].
33. The Modern Aims of Soviet Archaeology. (1947). *Soviet Archaeology*, IX, 5–10 [In Russian].
34. The General Aim and New Tasks of SAHMC (the Leading Article) (1931). *Communications of the State Academy for the History of Material Culture*, 2, 1–4 [In Russian].
35. Chernetsov, A.V (1972). About a Work of the Group on Studies of the History of Farming. *Brief Communications of the Institute of Archaeology*, 129, 115–116 [In Russian].
36. Shnirelman, V.A. (1993). A Poor Fate of the Discipline: Ethnogenetic Studies and Stalin's Ethnic Policy. *Ethnographic Review*, 3, 52–68. [In Russian].
37. Bulkin, V.A., Klejn, L.S. Lebedev, G.S. (1982). Attainment and Problems of Soviet Archaeology. *World Archaeology*, 13, 272–295.
38. Klejn, L.S. (2012). *Soviet Archaeology: Schools, Trends, and History*. Oxford: Oxford University Press.

Надійшла до редколегії 21.10.20

S. Paliienko, PhD, Doctoral Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL AND HISTORICAL PROBLEMATIQUE IN THE SOVIET ARCHAEOLOGY IN THE 1940's – 1960's: FROM THE MAIN GOALS TO PRACTICAL REALIZATION

The article is dedicated to the main aim of the Soviet archaeology, which was also its feature – to study social development of ancient societies basing on archaeological sources. It was stated at the beginning of 1930s and after the WW2 a list of actual tasks was specified. In the late 1940's – the early 1970's they included studying of regularities and features of ancient (from primitive to feudal) societies development, reconstruction of concrete history of folks from the USSR territory, which had no written language, researches on handicrafts, swap and trade, studies of the mediaeval village history, examination of primitive society ideology, improvement of the typological method and archaeological theory, preparation of fundamental publications.

All these tasks were practically realized in work of archaeological research institutions during above mentioned period, in particular, research fellows of central and republican archaeological research establishments worked on topics related to study of social and historical problems of ancient societies basing on archaeological data. As well these problems were discussed at methodological workshops of the Institute of Archaeology AS USSR and its Leningrad branch, at All-Union meetings and conferences. Soviet archaeologists completed resumptive archaeological publications with historical conclusions and chapters or even separate volumes of fundamental books dedicated to history of particular folks, regions or periods in the 1950's – the early 1970's.

This work on social and historical problematique determined Soviet archaeologists' requirement for methodology development which was a cause of appearance of a new subdiscipline. The Soviet theoretical archaeology institutionalized in the early 1970s.

Keywords: history of archaeology, Soviet archaeology, archaeology after WW2, main aim, social and historical problematique.

УДК 94(4) "1096/1099"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.147.10>А. Перехрест, магістрантка
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УЯВЛЕННЯ ПЕРШИХ ХРЕСТОНОСЦІВ ПРО АРАБІВ-МУСУЛЬМАН НА ПРИКЛАДІ АВТОРА "ДІЯННЯ ФРАНКІВ"

Досліджено уявлення автора хроніки "Діяння франків", що описує події першого хрестового походу, про арабів. Визначено, як сприймав Анонім іслам та яким чином християнство вплинуло на його ставлення до мусульман. Установлено думку автора щодо військового потенціалу арабів. З'ясовано знання хрестоносця про державно-політичний устрій на території Близького Сходу. Досліджено, які моральні характеристики автор надавав арабам-мусульманам. На основі цієї інформації зроблено висновок про те, що Анонім сприймав арабів крізь призму поширених у середні віки уявлень про мусульман, але був здатний помічати інші риси, які не входили в усталений стереотип.

Ключові слова: хрестові походи, іслам, християнство, середні віки.

Постановка проблеми. Природа людини створена таким чином, що її лякає те, чого вона не знає або не здатна зрозуміти. Відмінне від її звичного способу життя викликає страх і неприйняття іншої дійсності. Тому взаємовідносини між Заходом і Сходом ніколи не були простими. Часто образ протилежної сторони викривлювався через власний світогляд. Попри постійний розвиток і накопичення об'ємного масиву знань один про одного, стосунки між двома цивілізаціями й у XXI ст. залишаються напруженими. Особливо це проявляється у серії конфліктів між Заходом і Сходом із початку цього століття. Проте зрозуміти проблеми сучасності неможливо без вивчення подій, що їм передували. Тому аналіз уявлень європейців про близькосхідні народи під час одного з найбільших військових зіткнень двох світів – хрестових походів – є необхідним для розв'язання актуальних питань.

Мета дослідження: дізнатися який образ араба створює у своїй роботі автор "Діяння франків".

Формулювання завдання: розглянути конфесійний аспект уявлень хроніста про іновірців; проаналізувати сприйняття автором воєнного потенціалу супротивників; дізнатися його обізнаність у державному устрої та політичній ситуації на теренах Близького Сходу; простежити думку Аноніма про моральні якості арабів.

Аналіз джерел і літератури. Для написання цієї роботи я використовувала "Діяння франків" – латинську хроніку, що описує події першого хрестового походу. Це джерело дозволяє дізнатися уявлення пересічного середньовічного європейця про арабів та інших мусульман, оскільки автор сам був безпосереднім учасником описаних подій.

У наукових колах проблема взаємовідносин між Заходом і Сходом викликає неабиякий інтерес. Створено велику кількість праць, присвячених історії розвитку зв'язків між двома різними цивілізаціями. Із цих доробок і виокремлюється тема сприйняття християнами мусульман.

Історію взаємовідносин, еволюцію уявлень і накопичення знань європейцями про народи Близького Сходу й іслам досліджували Н. Деніел, Р. Армур, Б. Луїс, К. Франко, С. Лучицка, А. Журавський. Усі дослідники звертають увагу на викривленість, спричинену впливом християнства й античної спадщини, у сприйнятті мусульманського світу.

Виклад основного матеріалу. Релігійний аспект у ставленні автора "Діяння франків" до арабів. Період середньовіччя – це час тотального впливу релігії на всі сфери життя людини, у першу чергу, на її свідомість. Усе, що вона бачила у світі, пропускала через призму віри. Тому, на мою думку, розпочати аналіз цієї теми потрібно з конфесійного аспекту, який відігравав головну роль у світосприйнятті автора "Діяння франків" та

інших єрусалимців". Навіть традиція називати мусульман "сарацинами", "ізмаїлянами" або "агарянами", що часто робить Анонім у своїй хроніці, заснована на біблійній легенді. Відповідно до неї, мусульмани – нащадки Ісмаїла, старшого сина Авраама від наложниці Агарі, яку вигнала його законна дружина Сара [4, с. 27]. В європейському середньовічному світогляді всі нехристиянські народи поділялися на три групи: язичники, євреї та єретики. Проте, як стає зрозуміло, місця у цій системі для мусульман не було. Тому деколи їх ототожнювали з юдеями через поверхневу схожість обрядів. Найчастіше ж мусульман вважали язичниками [5, с. 97], що стало теологічним обґрунтуванням для початку хрестових походів [1]. Із цієї причини Анонім називає арабів-мусульман – ворогами своєї віри [2, с. 169], проти яких і почався перший хрестовий похід 1095–1099 рр. Зазнавши впливу панівної у середньовічній Європі хибної думки про те, що мусульманство – це ідолопоклонництво, а Мухаммед – Антихрист [3, с. 260], автор також називає їх язичниками: "Ця фортеця була наповнена незліченним язичницьким народом, а саме: турками, сарацинами, арабами..." [2, с. 199]. Через це й виникає його ставлення до них як до варварів та негідників [2, с. 169]. У "Діяннях франків" не вказують основ ісламу, що свідчить про те, що автор їх не знав. Він дияволізує мусульман, а мечеті називає "оселями диявола" [2, с. 194]. Анонім сприймає арабів як один із незлічених народів, що сповідують іслам. Переважно він указує їх разом з іншими мусульманськими народами [2, с. 196]. Водночас, автор окремо про турків згадує набагато частіше. Тобто основні уявлення Аноніма базувалися на тому факті, що на Близькому Сході мусульманство сповідує багато різних народів, серед яких є араби, але найбільшу дияволізацію у хроніці отримали турки. Так, найтяжчим християнським гріхом – пихою – наділяється атабек Мосула Кербог [2, с. 181], який був турком за походженням, а його матір зображують як чаклунку, що може бачити майбутнє [2, с. 183]. Але цікавим є той факт, що незважаючи на подібне ставлення, навіть цій жінці він приписує твердження про те, що хоч франки слабкі, але їх підтримує Бог, тому вони непереможні [2, с. 183]. Відповідно, Анонім вважає, що мусульмани визнають праведну місію хрестоносців.

Уявлення про військовий потенціал. Проте значимим, що Анонім, незважаючи на вплив християнства на його сприйняття мусульман, усе ж вважає їх сильними супротивниками. У своїй роботі він неодноразово згадує про те, що хрестоносці слабші за мусульман, але завдяки підтримці Бога вони перемагають невірних [2, с. 206]. Для хрестоносців манера бою мусульман була незвичною. Вони, використовуючи переважно стріли та списи, оточували супротивника й надавали перевагу не вступати у відкритий поєдинок. Також під

час розповіді про облогу Маари автор "Діяння франків" згадує про ще одну зброю, яку використовували араби, – грецький вогонь [2, с. 196].

У західноєвропейській середньовічній армії стріли – це оборонна зброя, а її використання для лицаря вважалося ганебним, бо благородним знаряддям був тільки меч [7, с. 204]. Тому для хроніста – це ще один спосіб довести, що мусульмани – варвари. Але попри такі розбіжності Анонім все ж таки звертає увагу на хоробрість і майстерність арабів під час захисту фортеці Аккар [2, с. 199].

Знання Аноніма про особливості державного устрою Фатімідського халіфату. З тексту "Діяння франків" стає зрозуміло, що автор має не зовсім правдиві уявлення про політичний устрій близькосхідного регіону. Так, Фатімідський халіфат та його столицю – Каїр – Анонім називає Вавилоном [2, с. 173]. Але про його конфлікт із Сельджуцькою імперією автору відомо [2, с. 163]. Ще одним доказом цього є те, що він не виражає ніякого здивування із приводу підтримки еміром міста Триполі, який у той час був під владою Аббасидів, хрестоносців для боротьби з Вавилонським царством [2, с. 200]. Це явище можна пояснити тим, що хроніст, використовуючи античні відомості про війну Персії з Вавилоном, зрозумілим для нього способом намагався відтворити реальність тодішньої політичної ситуації на Близькому Сході [7, с. 176].

Ще одним важливим аспектом є розуміння автором "Діяння франків" титулів, які використовувалися в державі Фатімідів. Анонім порівнює владу халіфа з папською: "...Халіфа, їхнього апостолика..." [2, с. 179]. Звідси стає зрозумілим, що він намагається використовувати терміни західного суспільства для пояснення устрою східного, але не намагається встановити відмінності у їхньому значенні. Це свідчить про недостатнє осмислення реальності мусульманського світу Анонімом.

Характеристика моральних якостей арабів. Ще однією цікавою стороною сприйняття арабів автором "Діяння франків" є їхнє багатство. Хрестоносці не помилилися, обравши Близький Схід для грабіжницького походу. На цій території вони справді знаходили те, що шукали, – багатства: "...відібрав у них все, що у них було, а саме золото, срібло й інші коштовності" [2, с. 197]. Описуючи захоплення кожної арабської фортеці, Анонім згадує, що там було багато запасів їжі й інших благ, необхідних людині для життя. Він визнає, що хрестоносці порівняно з ними були бідніші [2, с. 206]. Крім того, самі араби в його уяві це незліченна кількість людей, що неодноразово зазначається у тексті: "... без арабів, числа яких ніхто не знає, крім одного Бога" [2, с. 163]. Проте важливим у цьому аспекті є те, що автор не виражає жодного осуду до іновірців за достаток їхнього життя, хоча в європейців періоду середньовіччя розкіш мусульманського світу вважалася гріховним потуранням власним порокам [6].

Загалом під час розповіді про сутички з арабами, автор "Діяння франків" не вказує на їхні негативні риси (окрім сповідання ісламу), на відміну від турків – сельджуків. Останнім Анонім надає багато моральних вад, які у християнстві вважалися гріхами: "Вони ж, підступаючи до будь-якої фортеці або міста, скрізь брехали, обманюючи мешканців цієї землі..." [2, с. 164]. У випадку з арабами автор навпаки часто згадує про їхню хоробрість [2, с. 204]. В уяві Аноніма вони також постають щедрими [2, с. 206]. Щоправда, це було вимушено,

бо населенню фортець, які траплялися хрестоносцям на шляху до Єрусалиму, вигідніше відкупитися майном, ніж вступати в бій з ними: "Наші напали на цю фортецю і відважно підкорили її, якби сарацини не випустили з воріт незліченні стада тварин" [2, с. 198]. Він зображує їх людьми, які вміють домовлятися. Це, на мою думку, є свідченням того, що автор сприймав арабів меншими варварами, ніж турків.

Тож із цієї інформації зрозуміло, що для Аноніма араби були ворогами перш за все у релігійному плані, проте він не був фанатиком і міг розгледіти інші їхні якості.

Висновки. Проаналізувавши весь наведений матеріал, можна підбити підсумки. Релігія – це найвагоміший фактор, що вплинув на сприйняття автором "Діяння франків" арабів. Перебуваючи під впливом стереотипів, що давно склалися у християнській традиції, Анонім вважає мусульман язичниками та взагалі володіє обмеженими знаннями про цю віру. Проте конфесійний фактор не мав повного впливу на уявлення хроніста. Він бачить у цьому народі серйозного супротивника, для подолання якого хрестоносцям потрібно багато сил. Автор має певні уявлення про Фатімідську державу, але й вони не зовсім відповідали дійсності. У порівнянні з турками, ставлення Аноніма до арабів було кращим, бо він менше наділяє їх негативними рисами. Отже, для автора "Діяння франків" араби – це перш за все мусульмани – невірні, з якими борються хрестоносці. Тому для нього вони варвари, яких потрібно повернути до істинної віри.

Список використаної літератури

1. Армур Р. Христианство и ислам: непростая история / Р. Армур. – М. : Библ.-богослов. ин-т им. св. апостола Андрея, 2004. – 336 с.
2. Деяния франков и прочих иерусалимцев / Пер на рус. и коммент. Т. Г. Мясин, Г. Г. Пиков, В. Л. Портных. – Новосибирск : Новосиб. гос. ун-т, 2010. – С. 148 – 208 с.
3. Дэниел Н. Ислам в христианской мысли на Западе: от начала до 1914 г. / Н. Дэниел // Христиане и мусульмане: проблемы диалога / Сост., вступ. стат. и коммент. А. Журавского. – М. : Библ.-богослов. ин-т им. св. апостола Андрея, 2000. – С. 259–275.
4. Журавский А. Ислам и христианство: социокультурные проблемы диалога / А. Журавский. – М. : Наука, 1990. – 128 с.
5. Кардини Ф. Европа и ислам: история непонимания / Ф. Кардини. – Санкт-Петербург : Александрия, 2007. – 332 с.
6. Луис Б. Ислам и Запад / Б. Луис. – М. : Библ.-богослов. ин-т им. св. апостола Андрея, 2003. – 317 с.
7. Лучицкая С. Образ Другого: мусульмане в хрониках крестовых походов / С. Лучицкая. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. – 412 с.

References

1. Armour, R. (2004). *Christianity and Islam: Complicated History*. Moscow: St. Andrew's Biblical Theological Institute. [In Russian].
2. Myakin, T. et al. (Eds.). (2009). *Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*. Novosibirsk: Novosibirsk State University Press. [In Russian].
3. Daniel, N. (2000). Islam in Christian Thought in the West: From the Beginning to 1914. In A. Zhuravskiy (Ed.), *Christians and Muslims: Dialogue Issues*. Moscow: St. Andrew's Biblical Theological Institute. Pp. 259-275. [In Russian].
4. Zhuravskiy, A. (1990). Islam and Christianity: Socio-cultural Problems of Dialogue. Moscow: Science. [In Russian].
5. Cardini, F. (2007). *Europe and Islam: History of Misunderstanding*. Saint Petersburg: Alexandria. [In Russian].
6. Luis, B. (2003). *Islam and the West*. Moscow: St. Andrew's Biblical Theological Institute. [In Russian].
7. Luchitskaya, S. (2001). *The Image of the Other: Muslims in the Crusades Chronicles*. Saint Petersburg: Aleteiya. [In Russian].

Надійшла до редколегії 14.12.20

A. Perekhrest, Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE FIRST CRUSADERS' PERCEPTION OF ARABS – MUSLIMS ON THE EXAMPLE OF THE AUTHOR OF "GESTA FRANCORUM"

The article examines the concept of the author of the chronicle "Gesta Francorum", which describes the events of the first crusade, about the Arabs. The author of the article defined how Anonymous perceived Islam and how Christianity influenced his attitude towards Muslims. The study exposed the limited knowledge of the author of "Gesta Francorum" about the basics of Islam. The analysis revealed the low level of awareness of Anonymous about the difference between different peoples who professed Islam. Also, it was investigated towards which of them the author of "Gesta Francorum" had the most negative attitude. The author of the article determined Anonymous's opinion on the military potential of the Arabs and the differences between the military tactics of the Muslim armies and the Crusaders. The Crusader's knowledge of the state and political system of the Middle East was clarified. Anonymous had some knowledge of political processes in the Middle East, but to describe the reality of the political life of Muslim states, he used Western terms, which in their content did not correspond to reality. The analysis revealed Anonymous's attitude to the rich, by the standards of medieval Western Europe, the standard of living in the Middle East. Moral characteristics that the author of "Gesta Francorum" gives to the Arabs were determined. Based on this information, the author of the article concluded that Anonymous perceived the Arabs through the prism of common in the Middle Ages ideas about Muslims, but he was able to notice other features that were not part of the established stereotype.

Keywords: crusades, Islam, Christianity, Middle Ages.

УДК 929.731:395(476+474.5)(094.71)"15"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.147.11>

О. Ящук, асп.

ORCID ID: 0000-0002-6818-7268

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ, КОРОЛЬ, ГОСПОДАР: ТИТУЛАТУРА ПРАВИТЕЛЯ В ДОКУМЕНТАХ КНИГИ ЗАПИСІВ № 8 ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ

Здійснено аналіз титулатури, що використовується в текстах документів Книги записів № 8 Литовської метрики. Охарактеризовано систему презентації верховної влади через титул та її реєстрацію підданими. Розглянуто механізм еживання титулу в межах одного документа. Виконано аналіз поєднань окремих титулів у титульні формули. Прослідковано особливості систем титулування сучасного і попередніх правителів. Наведено особливості еживання титулів "король", "великий князь" і "господар".

Ключові слова: титулатура, титул, верховна влада, Велике князівство Литовське, квантитативна історія, Литовська метрика, канцелярія ВКЛ, семіотика влади.

Постановка проблеми. Основними зовнішніми ознаками держави періоду Середньовіччя та ранньомодерного часу були назва держави та титул правителя. Одним із ключових каналів суспільних комунікацій, через який відбувається трансляція самою верховною владою пропонованої зовнішньому світу системи уявлень про себе і свої прерогативи, є офіційні документи. Презентація прерогатив владаря в наймісткішій формі кодується шляхом вкладання певних сенсів у титульні формули. Під впливом цієї маніфестації формується відповідний образ правителя та його прерогатив у реципієнтів інформації, вміщеної у титулі. Тому, досліджуючи суспільні уявлення про верховну владу цього періоду, одним із найважливіших напрямків аналізу є розгляд титулатури, марковані якою носії влади постають перед підданими. У дослідженні системи уявлень про владу, її характер та прерогативи у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) початку XVI ст. важливим є розгляд титулу володаря в тій формі, в якій він транслюється підданим із боку верховної влади та в якій формі відбувається його реєстрація в синхронних часу документах. Документи книг Литовської метрики (далі – ЛМ) – один із найбільш репрезентативних масивів подібної інформації, що походить із культурно-політичного простору ВКЛ.

Ще М. Ковальський підкреслював, що однією з проблем у дослідженні документів ЛМ є те, що протягом тривалого часу вона не розглядалась як єдине ціле, як комплекс джерел різних видів і різновидів, котрі виникли закономірно та за певних умов, а переважало споживацьке ставлення, коли з метрики черпалися певні факти без урахування їхнього взаємозв'язку [9, с. 7]. На його думку, одним зі способів значно підвищити інформаційну віддачу досліджуваних матеріалів може стати

застосування кількісних методів дослідження [9, с. 9]. На цьому ж наголошував й С. Думін, підкреслюючи, що, оскільки документи ЛМ складені за єдиною формою та містять однотипну інформацію, то вони легко піддаються статистичній обробці [7, с. 11].

Зокрема, Книга записів № 8 Литовської метрики (далі – ЛМ8) є достатньо великим і водночас доволі компактним зібранням джерел із різних сфер суспільного життя. Також підкреслимо, що документи книги стосуються чітко окресленого проміжку часу. Відповідно, її аналіз потенційно дозволяє сформувати репрезентативне бачення картини ментальних домінант суспільної свідомості, притаманних саме цьому часу і простору.

Аналіз джерел і літератури. Джерельну базу дослідження складає сукупність масиву документів, уміщених до ЛМ8, яка для аналізу презентації та реєстрації титулатури верховної влади на початку XVI ст. розглядається як єдине ціле, комплексний зріз сенсів та образів, притаманних цій епосі.

Термін "Метрика" як назва цього зібрання письмових матеріалів – відносно пізній, першопочаткова назва книг Метрики – "книги господарские", "книги его королевской милости", "книги господарские канцлерейские" тощо [2, с. 265].

Власне ЛМ8 була переписана в кінці XVI ст., оригінал не зберігся. Хронологічно документи книги охоплюють період від 1499 до 1514 р., проте їхня більшість складена на початку правління великого князя литовського Жигимонта I Старого – з кінця 1506 до 1514 р., до періоду великого князя литовського Олександра належать лише окремі документи [17, с. 13]. Розгорнуту схему структури книги у своїй монографії подає М. Бережков [1, с. 127–129]. Тут зазначимо лише те, що ЛМ8 є книгою-копією складної будови та вміщує в себе

більшість книг за перші роки правління Жигимонта I Старого: книгу посольств (включає дипломатичні документи за період 1506–1509 рр., що складені як у канцелярії ВКЛ, так і послання правителів інших держав), книгу оренд, перелік господарських дворян, книгу данин, книгу судових справ, книгу відправ [1, с. 101].

Наукове дослідження ЛМ почалося ще наприкінці XIX ст., коли С. Пташицьким було видано її опис. У середині XX ст. побачило світ найбільше, донині, дослідження метрики – монографія М. Бережкова, в якій розглядається склад книг метрики до 1522 р. [1]. З найважливіших спеціальних праць, присвячених функціонуванню великокнязівської канцелярії, слід виділити дослідження Ю. Бардаха, присвячене саме періоду, що міститься у фокусі цієї статті [15] та монографію А. Груші [3], якому також належить узагальнююча розвідка з історії розвитку документальної писемності ВКЛ загалом [2]. Серед найновіших досліджень метрики зауважимо колективну працю литовських учених А. Дубоніса, Д. Антанавічуса, Р. Рагаускене і Р. Шмігелскіте-Стукене [21] та її англomовне видання, котре нещодавно побачило світ [22]. У ньому достатньо детально проаналізовано історію ЛМ – від створення її книг і дотепер, також знаходимо розширене подання історіографії проблеми.

Серед науковців, котрі в різний час присвячували свої праці дослідженню проблематики титулатури правителів ВКЛ, виділимо Я. Адамуса, який одним із перших поставив питання про генезу титулу "великий князь" [14]. Деякі аспекти походження та побутування титулу "господар" розглядали А. Золтан [8], Е. Гудавічус [16], А. Дзярновіч [4; 5; 6] та Л. Скурвідайте [19; 20]. До титулу "король" у своїй розвідці звертається Р. Петраускас [18]. Змінам династичної родової свідомості та їхньому впливу на титулатуру XV – початку XVI ст. присвячене дослідження Р. Р. Трімонене [23].

Також варто згадати дослідження автора цієї статті, що стосуються проблеми титулатури у білорусько-литовських літописах першого [13], другого [12], третього [10] зводів та в білорусько-литовському літописанні загалом [11].

Незважаючи на певну розробку в історіографії, наявні дослідження торкаються лише окремих, часто спорядичних аспектів проблеми, наслідком чого є відсутність як спеціальних узагальнюючих праць щодо титулатури правителя ВКЛ, так і детального аналізу титулів, які містить комплекс документів ЛМ.

Постановка завдання. Мета пропонованої статті полягає у реконструкції системи презентації верховною владою ВКЛ самої себе та своїх владних прерогатив через титулатуру правителя; дослідження рецепції таким чином офіційно маніфестованого титулу з боку підданих на прикладі сукупності документів, уміщених до ЛМ8, що аналізується як єдине ціле. Її реалізація можлива через послідовне розв'язання таких цілей: визначення методу квантифікації інформації про титулатуру в документах ЛМ8, форми її фіксації; збір інформації; подальшу обробку отриманих результатів за різноманітними показниками; безпосередній аналіз системи презентації верховної влади через титул у всій сукупності документів загалом, побутування титульних формул у межах окремого документа; визначення застосовуваних до правителя почесних означень та епітетів до титулів; аналіз поєднань окремих титулів; виявлення системи титулування попередніх правителів; аналіз титулатури в документах, що не є складеними безпосередньо від імені владаря.

Виклад основного матеріалу. Презентація титулу правителя може відбуватися на різних рівнях, у різних

сферах і бути спрямованою на сприйняття як усередині держави, своїми власними підданими, так і як маніфестації своїх владних прерогатив на міждержавному рівні. Відповідно в масиві документів ЛМ8 можна виокремити ті, де контрагентами зафіксованих відносин виступають виключно суб'єкти, що прямо належать до простору ВКЛ, і ті, де зафіксовано взаємодії міждержавного рівня. Тобто, відповідно до характеру документів, наявні в них презентації титулу можна умовно класифікувати на зовнішні (за межами ВКЛ) і внутрішні. Враховуючи те, що засвоєння і відображення титулатури правителя в системі уявлень підданих відбувається під впливом презентації внутрішньо-політичного рівня, серед загальної сукупності актів ЛМ8 фокус дослідження зосереджено саме на пласті документів, в яких його відображено. Таким чином, аналітична сукупність для здійснення квантифікації була утворена з документів № 82-626 ЛМ8, що датовані періодом 1506–1514 рр. та виключають дипломатичні документи (№ 1-81) книги посольств, які вписані до ЛМ8 під заголовком *"Початы поселства писати въ городне при великом кн(я)зи жигимонте, лета божего тысячного пятьсотъ шестого, м(е)с(е)ца нояб(ря) 21 день, индикт 10"* [17, с. 43]. До масиву даних застосовано методику суцільного аналізу.

В основній досліджуваній сукупності, що складається з документів № 82-626 ЛМ8, ідентифіковано 1713 титулів і почесних звертань щодо правителів ВКЛ. Цю сукупність доцільно структурувати за датою створення документа, а також владарем, до якого вжито відповідну титулатуру, водночас враховуючи, чи є він сучасником створення документа. В аналітичній сукупності щодо кожної позиції необхідно зважати на те, хто є адресантом і адресатом, тип і тематику документа. Крім того, для отримання вірогідних результатів уся аналізована титулатура повинна бути розподілена на дві групи: 1) перше вживання титулу правителя в документі; 2) усі наступні вживання. Також під час аналізу варто враховувати походження вжитого титулу: аналізований документ складено від імені правителя, від імені підданих або вжито у внутрішньоканцелярському записі.

Загалом, аналізуючи всю сукупність ідентифікованих у документах ЛМ8 згадок правителів, можна виокремити 47 різних варіантів титулів і позначень. Структура титулатури в ЛМ8 узагальнено представлена в табл. 1, з якої

бачимо, що титул правителя застосовується як у розширеному, більш повному варіанті, наприклад: *"Мы, Жигимонт, з ласкии Божее корол полскии, великии княз литовскии, рускии, кн(я)жа пруское, жомоитскии и иных пан и дедичъ"* (документ Книги записів № 8 Литовської метрики № 227 від 16.07.1507 р. (далі у форматі – № 227, 16.07.1507)) [17, с. 205] *"Мы, Жигимонт, з ласки Божее корол полскии, великии княз литовскии, рускии, кн(я)жа пруское, жомоитскии и иных пан и дедичъ"* (№ 197, 22.02.1507) [17, с. 190] або в латиномовному варіанті: *"Sigismundus, Dei gratia magnus dux Lithuaniae, Russiae, Samogitiaequ dominus et haeres etc"* (№ 180, 1506) [17, с. 176], так і в більш скороченому: *"Жигимонт, Божю м(и)л(о)стью корол и великии княз"* (№ 228, 18.07.1507) [17, с. 206], *"от брата н(а)шого щастное памяти Александра, короля и великого кн(я)зя его м(и)л(о)сти"* (№ 228, 18.07.1507) [17, с. 206].

Найбільша кількість титульних позначень представлена такими формами, як "король його милість" з додаванням імені – загалом 266 звісток, що складають 15,5 % усієї сукупності, а також "його милість" – 436, що складає 25,5 %. Ці агреговані показники, що в першому наближенні не враховують хронологію часу правління владаря, дають дещо спрощену систему побутування

титулатури. До прикладу, на це вказує такий факт: попри те, що більш ніж кожен шостий ужитий у книзі титул це – "король його милість" із додаванням імені, така формула застосовується виключно до правителів-попередників. А саме: до великого князя литовського Казимира Ягеллона – 45 разів *"отець нашъ Казимир, король его м(у)л(о)сть"* (№ 482, 1510) [17, с. 351] та великого князя литовського Олександра Ягеллона – 220 *"подле привилея брата н(а)шого Александъра короля его милости"* (№ 227, 16.07.1507) [17, с. 206] і лише один раз застосовується до живої, на момент складання документа, представниці правлячого роду королевидови Олени – *"Привилеи королевой ее м(у)л(о)сти Алене на подаване манастира Светое Троицы в месте Виленьскомъ"* (№ 475, 12.03.1510) [17, с. 345]. Отже, вживання цієї титульної формули пов'язане саме з правителями-попередниками. Тобто, за класифікацією А. Дзярновіча, вказана титульна формула є класичним зразком "титулу у пізніших джерелах" [6, с. 30].

Якщо у другому наближенні звужити сукупність виключно до титулів сучасного до дати створення документа правителя – великого князя литовського Жигімонта I Старого, – то титулами, що найчастіше використовуються, є: "король Божою милістю" з додаванням імені – 74 вживання (10 %), "король і великий князь Божою милістю" з додаванням імені: *"Жигимонт, Божю м(у)л(о)стю корол и великии кн(я)зь"* (№ 141, 01.1510) [17, с. 155] – 106 (14,3 %), *"його милість"* – 82 (11,1 %), "господар": *"ино мы сами, е(о)с(по)д(а)рь"* (№ 142, 21.02.1510) [17, с. 156] – 119 (16 %). З наведеного звуження перспективи можна постулювати тезу про те, що у вживанні титулу діючого правителя особливо підкреслюється його владна сторона через застосування титулу "господар", що відповідає найвищому ступеню абстрактизації владної сторони в титулатурі [11, с. 78–79].

Слід підкреслити, що у разі долучення титулатури до імені правителя, у переважній кількості випадків скорочений варіант титулатури містить титул "король", незважаючи на те, що документи стосуються простору не Корони Польської, а ВКЛ. Цей факт може бути ваговим доказом до припущення, що це є наслідком більшої престижності королівського титулу порівняно з титулом "великий князь" [13, с. 183–184].

Розглядаючи механізм побутування титулатури в межах одного документа, зацентруємо увагу на структурі окремо першого і окремо наступних вживань титульних формул. Це дає нам нове третє наближення.

Перше вживання титулу у джерелі найчастіше є найповнішим. Особливо це стосується документів, що складені від імені правителя, – у цьому випадку титул маніфестує ті прерогативи, якими наділений владар. Наступні вживання титулу, як похідні від першого, слугують для забезпечення чіткої ідентифікації особи, до якої апелює документ. Існування цієї системи можна проілюструвати конкретними прикладами з ЛМ8 – першому розширеному титулу великого князя Олександра *"братъ деи н(а)шъ Александръ, корол и великии кн(я)зь"* (№ 175, 28.12.1506) [17, с. 174] відповідають скорочені: *"его м(у)л(о)сть"* [17, с. 174], *"брата н(а)шого, короля его м(у)л(о)сти"* [17, с. 174]. В іншому документі першим застосовується до правителя титул: *"брата н(а)шого щастное памяти Александра короля и великого кн(я)зя его м(у)л(о)сти"* (№ 198, 24.02.1507) [17, с. 192], а далі той самий великий князь Олександр титулується вже як *"его м(у)л(о)сть братъ н(а)шъ"* (№ 198, 24.02.1507) [17, с. 192], *"его м(у)л(о)сти"* (№ 198, 24.02.1507) [17, с. 192]. У цей же

спосіб першому розширеному титулуванню великого князя Жигімонта I Старого: *"Мы, Жигимонт, з ласки Божее корол полскии, великии княз литовскии, рускии, кн(я)жа пруское, жомоитскии и иных пан и дедич"* (№ 198, 24.02.1507) [17, с. 192] відповідає таке скорочене – *"рукою нашою королевською"* (№ 198, 24.02.1507) [17, с. 192].

У табл. 1 можна побачити, що у структурі сукупності, складеній із перших вживаних у документах титулів правителя-сучасника (до таких зараховані живі, на момент складання відповідних документів, представники правлячого роду: великий князь литовський Олександр Ягеллон, королева-вдова Олена та великий князь литовський Жигімонт I Старий), більшість складають наступні чотири конструкції: "король Божою милістю" з додаванням імені – 74 з 538, або 13,8 %, "король і великий князь Божою милістю" з додаванням імені – 106 (19,7 %), "король польський Божою милістю" з додаванням імені – 67 (12,5 %) і "Божою милістю" додане до імені – 56 (10,4 %). Це дає можливість припустити, що верховна влада через титул намагається підкреслити сакральність походження своїх прерогатив, саме тому в усіх найчастіше вживаних варіантах, особливо у випадку найбільш скороченого (як єдина титульна складова, додана до імені) серед них, до титулу додається епітетна частина "Божою милістю". Важливо підкреслити, що всі документи, котрі містять згадані чотири титульні формули, складені від імені владаря, тому це фактично є зліпком із самопрезентації влади перед підданими.

Зацентруємо увагу на тому, що подібно свідомо підкресленої сакралізації щодо попередніх правителів, згадуваних у документах, не відбувається. Найпопулярнішими титулами є: "король його милість" із додаванням імені – 112 з 294 вживань (38,1 %), "король і великий князь його милість" із додаванням імені – 84 (28,6 %), "король" із додаванням імені – 54 (18,4 %).

Враховуючи особливе місце, що посідає в уявленнях суспільства того часу титул "король", важливо проілюструвати систему його застосування в документах ЛМ8. Узагальнені результати цього елемента аналізу представлено у табл. 2. Зі зведених даних бачимо, що титул "король" найчастіше вживається з іменем, як у випадку документів, що виходили від самого господаря, так і від підданих. У документах, що походять від підданих, суттєву частку складають приклади вживання титулу без імені (49,3 %). Цей факт вказує на те, що саме титул, що означає владні прерогативи його носія, – важливий для підданих насамперед у порівнянні з власним іменем, яке є змінною величиною, на відміну від сталості верховної влади як протяжного, неперервного явища.

Акцент на власницькій частині титулу – "польський": *"Жигимонт, Божю м(у)л(о)стю корол полскии и великии кн(я)з литов(скии)"* (№ 143, 15.03.1510) [17, с. 156] – характерний лише для самопрезентації верховної влади, на протигагу до сприйняття її підданими. Про це свідчить той факт, що в паперах, які походять від них, цей варіант титулу вживається лише один раз, до того ж у документі, що адресований безпосередньо владарю: *"Я, Аврамъ, староста места Смоленского, воит менскии, явно чиню симъ моимъ листомъ, иж видячи ласку и жаловане мне великое наяснеишого е(о)с(по)д(а)ря н(а)шого м(у)л(о)стивого Жигимонта, короля полского, великого князя литовского, руского, кн(я)жати пруского, жомоитского и иных"* (№ 136, 29.06.1509) [17, с. 154]. Ми пояснюємо це тим, що позначення "король" є як власне титулом, так, одночасно, саме для культурно-політичного простору ВКЛ, і почес-

ним позначенням, яке вживають як синонім правителя загалом. До того ж власницька частина "польський" стосується іншої території, іншої держави.

Щодо часток, почесних означень, які долучаються до титулу, то принципова відмінність між документами складеними від імені монарха і тими, де адресантами є піддані, полягає в тому, що в першому випадку відбувається підкреслення сакральності влади через застосування епітетної частини "Божою милістю" (299 або 33 % з 906 варіантів титулу). Так, у документах, виданих від імені Жигимонта I Старого, титулатура може виглядати так: *"Жигимонт, Божю м(у)л(о)стю"* (№ 127, 18.01.1509) [17, с. 151], *"Жигимонт, Божю м(у)л(о)стю корол и великий князь"* (№ 131, 11.02.1509) [17, с. 152]. У документах, які не є складеними від імені правителя, включення епітетної частини "Божою милістю" до титулатури, що вживається авторами, відсутнє. Зауважимо, що, якщо брати лише перше вживання титулу в документі, то питома вага титульних формул із "Божою милістю" зростає до 48,8 % (297 з 609 вживань), тобто вона має яскраве маніфестаційне значення.

Цікавий епітет, що додається до титулу, знаходимо в одному з документів, виданих господарем на підтвердження прав на маєтності. Це є означення "вибраний": *"Мы, Жигимонт, Божю м(у)л(о)стю выбрании корол полскии, великий княз литовскии, рускии, кн(я)жа пруское, жомоитскии и иных"* (№ 170, 24.12.1506) [17, с. 171]. У цьому випадку не йдеться про певну ментальну установку, бо подібний варіант вживання титулу становить лише 0,1 % у загальній структурі, та, найвірогідніше, є прямим запозиченням із традиції, притаманній Короні Польській.

Щодо поєднань титулу "король" з іншими, то з табл. 2 можна побачити характерне для офіційної практики титулування долучення властивої саме для простору ВКЛ відзнаки – "великий князь". Так вона додається в 37,2 % випадків (337 з 906 формул титулування в документах, що складені від імені правителя). Для документів, що походять від підданих, характерним є відносно часте (20,9 %) доповнення титулу "господар", що акцентує увагу на владному аспекті: *"на г(о)с(по)д(а)ра моего короля службу"* (№ 556, 1508) [17, с. 406], *"Г(о)с(по)д(а)рь корол и великий князь его м(у)л(о)сть Жыгимонт"* (№ 339, 12.07.1508) [17, с. 270], *"дали г(о)с(по)д(а)рю королю его м(у)л(о)сти"* (№ 120, 15.01.1509) [17, с. 148].

Віддаленість часу правління конкретного великого князя від часу створення документа зменшує варіативність застосування його титулатури, звужуючи її обсяг до найбільш усталеної частини. Приміром, у практиці титулування великих князів Вітовта та Жигимонта Кейстутовичів у документах ЛМ8 можна побачити виняткове використання титулу "великий князь" із додаванням імені (Вітовт – 23 вживання, Жигимонт Кейстутович – 10), одночасно укладачі документів не додають жодних означень, епітетних чи власницьких частин. Для повноти картини слід зауважити, що при повторній апеляції в документі до особи Жигимонта Кейстутовича у двох випадках він позначається як "його милість". Також важливим аспектом є те, що стосовно до цих правителів-попередників не використовується титул, який найбільш абсолютизує владну сторону – "господар".

Враховуючи описаний вище характер титулування Вітовта та Жигимонта Кейстутовичів, під час аналізу титулатури попередніх владарів слід пильнішу увагу зосередити на образах великих князів Казимира і Олександра Ягеллонів (табл. 3). Їхнє правління максимально

наближене у часі до сучасності (в якій перебували автори документів, вміщених в ЛМ8), також вони є, відповідно, батьком і братом Жигимонта I Старого, сучасного правителя. Найповнішим, застосовуваним щодо цих правителів-попередників, титулом є складений у такому форматі: *"Александра, короля и великого кн(я)зя его м(у)л(о)сти"* (№ 227, 16.07.1507) [17, с. 205]. Найпопулярнішим варіантом титулатури, який застосовують піддані, є "король" із додаванням імені, другим за поширеністю використання є варіант "король його милість" із додаванням імені: *"водлугъ привилею короля его м(у)л(о)сти Александра"* (№ 235, 23.07.1507) [17, с. 210].

Наступним кроком після розгляду презентації титулу від імені владаря має бути аналіз його рецепції з боку підданих. Тому важливо подивитися на титулатуру в тих документах і записах ЛМ8, що не є складеними від імені господаря.

На цьому етапі аналізу вживання певної титульної форми атрибутувалося як таке, що не походить від владаря, у найширшому розумінні. До подібних зараховано, зокрема й дані внутрішніх записів, що, хоча й складені у великокнязівській канцелярії, проте одночасно відповідають декільком критеріям: 1) є заголовками, що анотують тексти документів, господарчими записами тощо; 2) їх творцями можуть бути ідентифіковані "писарі" (службовці канцелярії); 3) владар не виступає навіть формальним адресантом, ініціатором створення певного інформаційного ряду в такому конкретному тексті.

У загальній структурі титулатури, що не походить від правителя (табл. 4), домінує його позначення через титульну формулу без додавання імені, а саме, найчастіше вживаними є: "його милість" – 65 з 218 або 29,8 %, "господар" – 55 (25,2 %), "король його милість" – 21 (9,6 %) та "господар його милість" – 19 (8,7 %), тобто акцентуються саме владні прерогативи, а не конкретна персона. Найпопулярніші титули, які вживаються як перші в документі, – маніфестаційні моноформульні (тобто не є поєднаннями у різні сполучення між собою титулів "король", "великий князь", "князь", "господар" тощо): "король" – загалом 39 вживань у різних варіантах (37,9 %) та "господар" у різних варіантах – 35 (34,0 %).

Для повторного вживання титулу в документі характерним є загальне правило скорочення, найчастіше до "його милість": *"на мынцу его м(у)л(о)сти"* (№ 136, 29.06.1509) [17, с. 154] – 54 вживання зі 115 або 47,0 % від загальної кількості. Проте у документах, що походять від підданих, є одна важлива особливість – тут, за повторного вживання у третині випадків застосовується моноформула титулу "господар" самостійно у 20,0 % випадків, або з додаванням "його милість" (у 13,9 % випадків). Це можна пояснити тим, що для підданих правитель щонайперше постає як персоналізоване уособлення влади і саме титул "господар" указує на це.

У текстах канцелярських записів (табл. 5) зауважуємо значну варіативність вживання титулів. Так, ключовими серед них є такі: 1) "господар" (28,2 %): *"квитъ г(о)с(по)д(а)рьскии"* (№ 120, 15.01.1509) [17, с. 148], *"кн(я)зю Василью Полубеньскому водлугъ данины г(о)с(по)д(а)рьское уступил"* (№ 379, 14.12.1508) [17, с. 287], *"на службу г(о)с(по)д(а)рьскую"* (№ 556, 1508) [17, с. 406]; 2) "король його милість" (13,5 %): *"взяль кватацеи, под сыгънетомъ короля его м(у)л(о)сти"* (№ 396.1, 26.03.1507) [17, с. 299]; 3) "його милість" (26,3 %): *"дал его м(у)л(о)сть"* (№ 361, 20.09.1508) [17, с. 279]. Важливо підкреслити, що всі ці титули вживають без зазначення імені правителя. Якщо

розглянути практику титулування сучасного часу творення конкретних записів ЛМ8 правителя, можемо побачити, що суттєву питому вагу складає використання титулу "господар". Зокрема, його моноформульні варіації ("господар", "господар його милість") становлять 38,9 %, а у випадку першого титулування – майже половину від усієї сукупності – 34 із 70 вживань. Проте, якщо поглянути на канцелярські записи, розміщені у книзі посольств, яку було виключено із загальної аналізованої сукупності, через зовнішньополітичний характер вміщених до неї документів, можемо побачити іншу тенденцію.

Наприклад, у канцелярських записах книги посольств (документи № 1-81 ЛМ8), головним чином у заголовках, знаходимо 16 вживань титулатури правителя, які можна згрупувати за такими формулами:

1) "великий князь" із додаванням імені – 3 вживання (18,75 %): "*при великом кн(я)зи Жикгимонте*" [17, с. 43], "*Поселство от великого кн(я)зя Жыкгимонта*" (№ 1, 21.11.1506) [17, с. 43], "*великого кн(я)зя Жыкгимонта*" (№ 2, 21.11.1506) [17, с. 44];

2) "король" – 1 (6,25 %): "*ку алекцеи королевьского маестата*" (№ 3.2, 11.1506) [17, с. 44];

3) "король" із додаванням імені – 6 (37,5 %): "*до Александра, короля*" (№ 7, 1506) [17, с. 50], "*Отказъ Богушу, послу короля Жикгимонта*" (№ 30, 1507) [17, с. 65], "*Посолство въ ярлыкох от ц[а]ря до короля Жикгимонта*" (№ 37, 03.07.1507–05.08.1507) [17, с. 72], "*до королевое Олены*" (№ 73, 06.1508) [17, с. 119], "*Листъ от короля Жикгимонта*" (№ 79, 03.01.1509) [17, с. 124], "*с королевъ Жикгимонътом*" (№ 80, 08.10.1508) [17, с. 125];

4) "король його милість" – 3 (18,75 %): "*до короля его м(у)л(о)сти*" (№ 8.2, 1506) [17, с. 52], "*до короля его м(у)л(о)сти*" (№ 26, 02.10.1506–16.03.1507) [17, с. 61], "*корол его м(у)л(о)сть отписал*" (№ 46.1, 01.09.1507) [17, с. 80];

5) "король польський" із додаванням імені – 1 (6,25 %): "*z Zygmuntem królem polskim*" (№ 75, 06.1508) [17, с. 121];

6) "король польський і великий князь литовський" із додаванням імені – 1 (6,25 %): "*Жикгимонта, короля полского и великого кн(я)зя литовьского*" (№ 76, 1508) [17, с. 122];

7) "король і великий князь" із додаванням імені – 1 (6,25 %): "*Посолство от короля и великого кн(я)зя Жикгимонта*" (№ 77, 1508) [17, с. 122].

Якщо зіставити структуру титулатури книги посольств та іншої частини ЛМ8, що містить документи внутрішнього спрямування, можна побачити відсутність у першій застосування титулу "господар" і суттєве переважання різних варіантів титулатури, що містять як головний елемент титул "король". Гадаємо, що така тенденція зумовлена характером змісту текстів документів, що анують канцелярські заголовки.

Висновки. Презентація титулу правителя може відбуватися на різних рівнях та в різних сферах. У сукупності розглянутих документів ЛМ8 ідентифіковано 1713 титульних позначень правителів ВКЛ, серед яких виокремлюємо 47 різних варіантів. Титул правителя застосовується як у розширеному, повнішому, так і в скороченому варіанті.

У титулуванні діючого правителя насамперед підкреслюється владна сторона через застосування титулу "господар", що відповідає найвищому ступеню абстрактизації владної сторони в титулатурі. Переважно

використовують такі титули: "король Божою милістю" з додаванням імені, "король і великий князь Божою милістю" з додаванням імені, "його милість", "господар".

У разі долучення титулу до імені правителя найчастіше скорочений варіант титулатури містить титул "король", що є наслідком його більшої престижності порівняно з титулом "великий князь".

Аналіз механізму вживання титулу в межах одного документа дозволив установити, що перше вживання титулу переважно є найповнішим. У паперах, складених від імені правителя, перший титул маніфестує ті прерогативи, якими наділений владар. До сучасного правителя головно застосовуються як перші такі титули: "король Божою милістю" з додаванням імені, "король і великий князь Божою милістю" з додаванням імені, "король польський Божою милістю" з додаванням імені і "Божою милістю", додане до імені. Через додавання "Божою милістю" до титулу верховна влада намагається підкреслити святість походження своїх прерогатив. Свідомо підкресленої сакралізації щодо попередніх правителів не відбувається.

Акцент на власницькій частині титулу "польський" характерний лише для самопрезентації верховної влади, на відміну від сприйняття підданими. У документах, що складені від імені правителя, найчастіше титул "король" поєднується з властивим саме для простору ВКЛ титулом "великий князь". Для документів, що походять від підданців, характерним є відносно часте долучення титулу "господар".

Віддаленість часу правління великого князя від часу створення документа зменшує варіативність застосованої титулатури.

У загальній структурі сукупності титулатури, що не походить від правителя, домінує його позначення через титульні формули без додавання імені. Найчастіше – "його милість", "господар", "король його милість" та "господар його милість".

У текстах канцелярських записів існує значна варіативність уживання титулів, проте ключовими є "господар", "король його милість" і "його милість".

На підставі комплексу розглянутого матеріалу можна констатувати відсутність єдиного універсально-еталонного убиквітарного зразка титулатури, застосованого для різних ситуацій. Проте виявлена система титулування правителя демонструє певні тенденції у вжитку конкретних титульних формул, що може свідчити про ознаки стабільності їхнього побутування. Набуття відносно обґрунтованого ступеня зрозумілості в цьому питанні потребує подальшої розробки проблеми шляхом розширення джерельної бази аналізу.

У цілому можна стверджувати, що аналіз актових документів загалом і вміщених у ЛМ зокрема, має великий потенціал для реконструкції уявлень про верховну владу, притаманних культурно-політичному простору ВКЛ.

Перспективним для подальших досліджень може стати комплексний аналіз титулатури, що вміщена в інших, синхронних у часі, книгах ЛМ, та порівняння системи титулування в актових джерелах з іншими писемними пам'ятками ВКЛ.

Таблиця 1

Структура титулатури у документах Книги записів № 8 Литовської метрики

Титул	Загалом у ЛМ8	Титулатура правителя сучасного часу складання документа		Титулатура Жигімонта I Старого		Титулатура правителів-попередників	
		перше вживання в документі	наступні вживання	загалом в ЛМ8	перше вживання	перше вживання	наступні вживання
Великий князь (<i>далі – вел. кн.</i>)	1	1	-	1	1	-	-
Вел. кн. з додаванням імені (<i>далі – з дод. ім.</i>)	44	1	1	2	1	17	25
Вел. кн. його милість (<i>далі – й. м.</i>)	1	1	-	1	1	-	-
Вел. кн. Божою милістю (<i>далі – Бож. мил.</i>) з дод. ім.	19	19	-	19	19	-	-
Вел. кн. литовський (<i>далі – лит.</i>) Бож. мил. з дод. ім.	1	1	-	1	1	-	-
Бож. мил. вел. кн. лит., руський (<i>далі – рус.</i>), жемайтський (<i>далі – жем.</i>) та інших (<i>далі – ін.</i>) з дод. ім.	2	2	-	2	2	-	-
Король й. м. з дод. ім.	266	1	-	-	-	112	153
Король Бож. мил. з дод. ім.	74	74	-	74	74	-	-
Король і вел. кн. з дод. ім.	54	40	1	41	40	10	3
Король і вел. кн. лит. з дод. ім.	2	2	-	2	2	-	-
Король і вел. кн. лит. Божою милістю з дод. ім.	3	3	-	3	3	-	-
Король і вел. кн. Бож. мил. з дод. ім.	106	106	-	106	106	-	-
Король і вел. кн. й. м. з дод. ім.	110	4	-	-	-	84	22
Король і вел. кн. й. м.	2	1	-	-	-	1	-
Король й. м.	89	14	19	28	12	13	43
Король	9	2	4	6	2	-	3
Король і князь з дод. ім.	1	-	-	-	-	1	-
Король з дод. ім.	114	2	3	4	1	54	55
Король польський (<i>далі – пол.</i>) і вел. кн. лит. Бож. мил. з дод. ім.	14	14	-	14	14	-	-
Король пол. і вел. кн. лит. з дод. ім.	1	1	-	1	1	-	-
Король пол. і вел. кн. Бож. мил. з дод. ім.	3	3	-	3	3	-	-
Король пол. Бож. мил. з дод. ім.	67	67	-	67	67	-	-
Його милість	436	12	94	82	11	-	330
Господар	119	34	85	119	34	-	-
Господар і король	2	2	-	2	2	-	-
Господар і король й. м.	9	6	3	9	6	-	-
Господар і король й. м. з дод. ім.	2	1	1	2	1	-	-
Господар, король і вел. кн. й. м. з дод. ім.	1	1	-	1	1	-	-
Господар, король і вел. кн.	1	-	1	1	-	-	-
Господар й. м.	26	4	22	26	4	-	-
Бож. мил., додане до імені	57	56	1	56	55	-	-
Лише ім'я	28	22	-	22	22	2	4
Найясніший господар наш милостивий, король пол., вел. кн. лит., рус., княжа пруське (<i>далі – кн. прус.</i>), жем. та ін. з дод. ім.	1	1	-	1	1	-	-
Найясніший господар Бож. мил., господар наш милостивий, король пол., вел. кн. лит. рус., кн. прус., жем. та ін. з дод. ім.	1	1	-	1	1	-	-
Найясніший король, князь, пан й. м. з дод. ім.	1	1	-	-	-	-	-
Найясніший король, вел. кн., пан й. м. з дод. ім.	1	-	1	-	-	-	-
Й. м. господар наш милостивий	1	-	1	1	-	-	-
Бож. мил. вибраний король пол. вел. кн. лит. рус., кн. прус., жем. та ін. з дод. ім.	1	1	-	1	1	-	-
Бож. мил. король пол. вел. кн. лит., рус., кн. прус., жем. та ін. з дод. ім.	7	7	-	7	7	-	-
Бож. мил. король пол. вел. кн. лит. рус., кн. прус., жем. та ін. пан і дідич з дод. ім.	22	20	2	22	20	-	-
Король пол., вел. кн. лит. рус., кн. прус., жем. та ін., пан і дідич з дод. ім.	1	1	-	1	1	-	-
Бож. мил. вел. кн. лит., рус. та ін. з дод. ім.	1	1	-	1	1	-	-
Бож. мил. король пол., вел. кн. лит. рус., кн. прус., жем., пан і дідич з дод. ім.	1	1	-	1	1	-	-

Закінчення табл. 1

Титул	Загалом у ЛМ8	Титулатура правителя сучасного часу складання документа		Титулатура Жигімонта I Старого		Титулатура правителів-попередників	
		перше вживання в документі	наступні вживання	загалом в ЛМ8	перше вживання	перше вживання	наступні вживання
3 ласки Божої король пол., вел. кн. лит., рус., кн. прус., жем., пан і дідич з дод. ім.	5	5	-	5	5	-	-
3 ласки Божої король пол., вел. кн. лит., рус., кн. прус., жем. з дод. ім.	2	2	-	2	2	-	-
Пан і дідич	1	-	1	1	-	-	-
Пан	3	-	3	3	-	-	-
Разом	1713	538	243	742	526	294	638

Таблиця 2

Вживання титулу "король" у документах Книги записів № 8 Литовської метрики

Титул	Загалом у ЛМ8	Документи, що складені від імені правителя	Документи, що не походять від правителя
1. "Король" загалом, у т. ч.:	973	906	67
з іменем	861	827	34
без імені	112	79	33
"польський"	126	125	1
2. У поєднанні з епітетом, у т. ч.:	788	743	45
"Божою милістю"	299	299	-
"Його милість"	481	437	44
"3 ласки Божої"	7	7	-
"Вибраний"	1	1	-
"Найясніший"	4	3	1
3. У поєднанні з іншим титулом, у т. ч.:	443	408	35
"великий князь", зокрема:	339	337	2
з власницькою часткою	61	60	1
"князь"	2	2	-
"господар"	17	3	14
"княжа"	40	39	1
"пан"	33	33	-
"дідич"	29	29	-

Таблиця 3

Титулатура великих князів Казимира й Олександра Ягеллонів

Титул	Казимир		Олександр	
	Документи, що складені від імені правителя	Документи, що не походять від правителя	Документи, що складені від імені правителя	Документи, що не походять від правителя
Король його милість з додаванням імені	45	-	209	11
Король і великий князь з додаванням імені	-	-	13	-
Король і великий князь його милість з додаванням імені	6	-	100	-
Король і великий князь його милість	-	-	1	-
Король його милість	12	-	44	-
Король	1	-	2	-
Король і князь з додаванням імені	-	-	1	-
Король з додаванням імені	25	2	66	16
Його милість	15	-	310	3
Лише ім'я	2	-	1	3
Разом	106	2	747	33

Таблиця 4

Титулатура в документах, що не є складеними безпосередньо від імені правителя

Титул	Загалом у ЛМ8	Перше вживання титулу в документі	Наступні вживання
Великий князь	1	1	-
Великий князь з додаванням імені	6	5	1
Король його милість з додаванням імені	12	12	-
Король його милість	21	12	9
Король	2	2	-
Король з додаванням імені	18	13	5
Його милість	65	11	54
Господар	55	32	23
Господар і король	2	2	-

Закінчення табл. 4

Титул	Загалом у ЛМ8	Перше вживання титулу в документі	Наступні вживання
Господар і король його милість	8	6	2
Господар і король його милість з додаванням імені	2	1	1
Господар, король і великий князь його милість з додаванням імені	1	1	-
Господар його милість	19	3	16
Лише ім'я	3	-	3
Найясніший господар наш милостивий, король польський, великий князь литовський, руський, княжа пруське, жомоїтський та інших з додаванням імені	1	1	-
Його милість господар наш милостивий	1	-	1
Богою милістю великий князь литовський, руський та інших з додаванням імені	1	1	-
Разом	218	103	115

Таблиця 5

Титулатура правителя в канцелярських записях Книги записів № 8 Литовської метрики

Титул	Загалом у ЛМ8		Титул правителя сучасного часу складання документа	
	Усього	Перше вживання титулу у документі	Усього	Перше вживання титулу у документі
Великий князь	1	1	1	1
Великий князь з додаванням імені	6	5	2	1
Король його милість з додаванням імені	12	12	1	1
Король його милість	21	12	21	12
Король	2	2	2	2
Король з додаванням імені	13	11	-	-
Його милість	41	10	40	10
Господар	44	31	44	31
Господар і король	1	1	1	1
Господар і король його милість	6	6	6	6
Господар і король його милість з додаванням імені	1	-	1	-
Господар, король і великий князь його милість з додаванням імені	1	1	1	1
Господар його милість	5	3	5	3
Лише ім'я	1	-	-	-
Богою милістю великий князь литовський, руський та інших з додаванням імені	1	1	1	1
Разом	156	96	126	70

Список використаної літератури

- Бережков Н. Г. Литовская Метрика, как исторический источник. Ч. 1. О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год / Н. Г. Бережков. – Москва ; Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1946. – 179 с.
- Груша А. И. Документальная письменность Великого Княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.) / А. И. Груша. – Минск: Беларуская навука, 2015. – 465 с.
- Груша А. И. Канцелярия Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. / А. И. Груша. – Минск: Беларуская навука, 2006. – 215 с.
- Дзярновіч О. И. Титул великих князей литовских: между "герцогами" и "князьями" / О. И. Дзярновіч // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2011. – № 3(45). – С. 41–42.
- Дзярновіч А. Што ўзнікла спачатку – вялікі князь ці Вялікае Княства / А. Дзярновіч // Дзярновіч А. Фрэскі гісторыі: Артыкулы і эсэ па гісторыі і цывілізацыі Беларусі і Цэнтральна-Усходняй Еўропы. – Минск: Рэспубліканскі Інстытут Вышэйшай Школы, 2011. – С. 24–63.
- Дзярновіч А. І. Ab ovo: што з'явілася спачатку – вялікі князь літоўскі ці Вялікае Княства Літоўскае? / А. І. Дзярновіч. // Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы. – 2010. – Вып. 2. – С. 30–43.
- Думин С. В. ЛМ [sc. Литовская метрика] как массовый источник: из опыта статистической обработки материалов книг записей / С. В. Думин // Литовская метрика. Тезисы докл. Межреспубликанской науч. конф., апрель 1988 г., Вильнюс / Орг. комитет: Э. Банініс, З. Каупа, Л. Мулявичюс. – Вильнюс, 1988. – С. 9–12.
- Золтан А. К. К предыстории русск. "государь" / А. К. Золтан. // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1983. – Т. XXIX. – С. 71–110.
- Ковальский Н. П. Вопросы изучения и использования ЛМ [sc. Литовская метрика] как важнейшего комплекса источников по социально-экономической и политической истории Украины XVI-XVII вв. / Н. П. Ковальский. // Литовская метрика. Тезисы докл. Межреспубликанской науч. конф., апрель 1988 г. – Вильнюс, 1988. – С. 7–9.
- Ящук А. Представление о верховной власти в третьем своде белорусско-литовского летописания (на примере Хроники Быховца) / А. Ящук. // Проблемы славяноведения. Сб. науч. статей и материалов. – 2016. – Вып. 18. – С. 28–57.

- Ящук О. Уявлення про верховну владу в білорусько-литовських літописах крізь призму титулатури правителя / О. Ящук. // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2017. – 4(135). – С. 76–80.
- Ящук О. Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського літописання (на прикладі "Хроніки Великого князівства Литовського") / О. Ящук. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2016. – Вип. 19/20. – С. 195–225.
- Ящук О. Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського літописання (на прикладі "Літописця великих князів литовських") / О. Ящук. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2013. – Вип. 18. – С. 175–195.
- Adamus J. O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń / J. Adamus // Kwartalnik Historyczny. – 1930. – R. 44. – S. 313–332.
- Gudavičius E. Władca / E. Gudavičius // Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy / Red.: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. – Kraków: Universitas, 2006. – С. 834–854.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8: 1499–1514. Užrašymu knyga 8 / Parengė A. Baliulis. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. – 708 p.
- Petrauskas R. Vienas karalius ir du bandymai: karalystės projektai Viduramžių Lietuvoje / R. Petrauskas // Acta Academiae Artium Vilnensis. – 2012. – T. 65-66. – P. 41–50.
- Skurvydaitė L. Lietuvos valdovo titulas ir valdžia XIV a. pab. – XV a. viduryje / L. Skurvydaitė // Lietuvos istorijos studijos. – 1999. – T. 7. – P. 18–27.
- Skurvydaitė L. Lietuvos valdovo Vytauto titulatura: kada Vytautas ima tituluotis didžiuoju kunigaikščiu? / L. Skurvydaitė // Lietuvos istorijos studijos. – 2000. – T. 8. – P. 9–19.
- Susigrąžinant praeitį: Lietuvos Metrikos istorija ir tyrimai / A. Dubonis, D. Antanavičius, R. Ragauskienė, R. Šmigelskytė-Stukienė. – Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2016. – 288 p.
- The Lithuanian Metrica: History and Research / A. Dubonis, D. Antanavičius, R. Ragauskienė, R. Šmigelskytė-Stukienė. – Boston: Academic Studies Press, 2020. – 264 p.

23. Trimonienė R. R. Jogailaičių titulūra ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo problema (XV a. antra pusė–XVI a. pradžia) / R. R. Trimonienė // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos atodangos / Sud.: V. Dolinskas, R. Petrauskas, E. Rimša. – Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2016. – C. 250–259.

References

1. Berezkhov, N. (1946). *Lithuanian metrica as a historical source. Part 1. On the initial content of the books Lithuanian Metrica until 1522*. Moscow-Leningrad: USSR Academy of Sciences Publishing House. [In Russian].
2. Hrusha, A. (2015). *Documentary writing of the Grand Duchy of Lithuania (the end of 14th – the first third of 16th centuries)*. Minsk: Belaruskaya navuka. [In Russian].
3. Hrusha, A. (2006). *Chancery of the Grand Duchy of Lithuania 40s of 15th–the first half of 16th centuries*. Minsk: Belaruskaya navuka. [In Belorussian].
4. Dziarnovich, O. (2011). Title of grand dukes of Lithuania: Between "dukes" and "princes". *Old Russia. The questions of Middle Ages*, 3(45), 41–42. [In Russian].
5. Dziarnovich, A. (2011). What was the first – the grand duke or the Grand Duchy. In Dziarnovich, A. *The Frescoes of History: Articles and Essays on the History and Civilisation of the East Central Europe*. Minsk: National Institute For Higher Education. Pp. 24–63. [In Belorussian].
6. Dziarnovich, A. (2010). Ab ovo: What was the first – the grand duke of Lithuania or the Grand Duchy of Lithuania? *Studia historica Europae Orientalis*, 2, 30–43. [In Belorussian].
7. Dumin, S. (1988). Lithuanian metrica as mass source: Experience of statistical processing of materials of books of inscription. In E. Banionis, Z. Kiaupa, & L. Muliavičius (Eds.), *Lithuanian metrica. Interrepublican scientific conference abstracts, April 1988*. Vilnius. Pp. 9–12. [In Russian].
8. Zoltán, A. (1983). On Prehistory of the Russian gosudar'. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 29, 71–110. [In Russian].
9. Kovalskyi, N. (1988). Issues of studying and using Lithuanian Metrica as the most important complex of sources in socio-economic and political history of Ukraine of XVI–XVII centuries. In E. Banionis, Z. Kiaupa, & L. Muliavičius (Eds.), *Lithuanian metrica. Interrepublican scientific conference abstracts, April 1988*. Vilnius. Pp. 7–9. [In Russian].
10. Yashchuk, A. (2016). The idea of a supreme authority in the third code of the belarusian-lithuanian chronicles (based on the example of the Bychowiec chronicle). *Problems of slavic studies. Scientific articles and materials*, 18, 28–57. [In Russian].
11. Yashchuk, O. (2017). The idea of the supreme authority in the belarusian-lithuanian chronicles through a prism of ruler's titles. *Bulletin of Taras*

Shevchenko National University of Kyiv. History, 135, 76–80. [In Ukrainian]. DOI: 10.17721/1728-2640.2017.135.4.17

12. Yashchuk, O. (2016). The idea of a supreme authority in the second code of the belarusian and lithuanian chronicles: (based on the example of the Chronicle of the Grand Duchy of Lithuania). *Ukrainian archeographic year book. New series*, 19/20, 195–225. [In Ukrainian].
13. Yashchuk, O. (2013). The idea of a supreme authority in the first code of the belarusian-lithuanian chronicles (based on the example of the "Chronicle of the grand dukes of Lithuania"). *Ukrainian archeographic year book. New series*, 18, 175–195. [In Ukrainian].
14. Adamus, J. (1930). A few notice about the ruler's title and the Lithuanian state. *Kwartalnik Historyczny*, 44, 313–332. [In Polish].
15. Bardach, J. (1970). On the practice of the Lithuanian chancery under Sigismund I the Old. In Bardach J. *The study of a frame and law of the Grand Duchy of Lithuania 14th – 17th centuries*. Warsaw: Państwowe wydawnictwo naukowe. Pp. 351–378. [In Polish].
16. Gudavičius, E. (2006). Ruler. In V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, & E. Raila (Eds.), *Culture of the Grand Duchy of Lithuania: Analyses and Images*. Cracow: Universitas. Pp. 834–854. [In Polish].
17. Baliulis, A. (Ed.). (1995). *Lithuanian metrica. Book of inscription 8 (1499–1514)*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
18. Petrauskas, R. (2012). One king and two attempts: Projects of kingdom in Medieval Lithuania. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 65–66, 41–50. [In Lithuanian].
19. Skurvydaitė, L. (1999). The Lithuanian Ruler's title (Dukedom) and powers of at the end of the 14th century to mid 15th century. *Studies of Lithuania's history*, 7, 18–27. [In Lithuanian].
20. Skurvydaitė, L. (2000). Title of Lithuanian ruler Vytautas: When did Vytautas started to title himself as the grand duke? *Studies of Lithuania's history*, 8, 9–19. [In Lithuanian].
21. Dubonis, A., Antanavičius, D., Ragauskienė, R., & Šmigelskytė-Stukienė, R. (2016). *Bringing back the past: The history of the Lithuanian Metrica and its research*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas. [In Lithuanian].
22. Dubonis, A., Antanavičius, D., Ragauskienė, R., & Šmigelskytė-Stukienė, R. (2020). *The Lithuanian Metrica: History and Research*. Boston: Academic Studies Press. [In English].
23. Trimonienė, R. R. (2016). Sovereign title and heritage of the Grand Duchy of Lithuania (the second half of the 15th and the beginning of the 16th century). In V. Dolinskas, R. Petrauskas, & E. Rimša (Eds.), *Grand Duchy of Lithuania's History of Outcrops*. Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai. Pp. 250–259. [In Lithuanian].

Надійшла до редколегії 19.10.20

O. Yashchuk, PhD Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

GRAND DUKE, KING, HOSPODAR: TITULATURE OF A RULER IN THE DOCUMENTS OF THE BOOK OF INSCRIPTIONS NO. 8 OF THE LITHANIAN METRICA

The article analyzes the titlature used in the documents of the Book of Inscriptions No. 8 of the Lithuanian Metrica. The study of documents clearly indicates 1713 ruler's titles of the Grand Duchy of Lithuania, which are classified into 47 different variants. The author characterized the system of presentation of the supreme power through the title of a ruler and its reception by the subjects. The article provides specific features of the modern and previous rulers systems of titlature. It reveals the use of titles "king", "grand duke" and "hospodar".

The obtained results demonstrate that the title of the ruler is used in both extended and abridged versions. Most often, the abridged version contains the title of "king", which is a consequence of its greater prestige compared to the title of "grand duke".

The author examines the system of using titles of rulers within one document. It is established that the first use of the title is often the most complete. In the case of documents drawn up on behalf of the ruler, the first title denotes the prerogatives of the ruler. "King by the grace of God", "King and Grand Duke by the grace of God", "King of Poland by the grace of God", "By the grace of God" with the addition of a name in all cases are most often used as the first titles in the documents created during the reign of the ruler Sigismund I the Old. The supreme power emphasizes the sacred origin of their prerogatives by adding "by the grace of God" to the title of a modern ruler. In the same case, there is no deliberate emphasis on the sacralization of power of previous rulers.

The article provides an analysis of combinations of titles of rulers. In documents drawn up on behalf of the ruler, the title of "king" is often combined with the title of "grand duke", which is characteristic of the Grand Duchy of Lithuania. On the other hand, it is typical to frequently use the title of "hospodar" for documents originating from subjects of rulers.

The study has confirmed that the remoteness of the reign of the Grand Duke from the time of the creation of the document reduces the variability of the titlature. Vytautas and Sigismund Kęstutaitis are titled exclusively as "grand duke". The titlature of Casimir IV Jagiellon and Alexander Jagiellon has more variations.

In documents originating from the subjects, the ruler is often referred to as "his mercy", "hospodar", "his mercy king" and "his mercy hospodar".

Keywords: *titlature, title, supreme power, Grand Duchy of Lithuania, quantitative history, Lithuanian Metrica, chancellery of the Grand Duchy of Lithuania, semiotics of power.*

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 4 (147)

Редактор *Л. Магда*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,44. Наклад 300. Зам. № 220-9953.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № I-4.
Підписано до друку 25.01.21

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02